

De Belgen in Arolsen

Josephine Yperman

**Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte,
voor het behalen van de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis.**

Academiejaar 2004-2005

INHOUD

INHOUD	V
LIJST VAN TABELLEN	VIII
LIJST VAN GRAFIEKEN	IX
LIJST VAN KAARTEN	IX
WOORD VOORAF.....	X
INLEIDING	1
Probleemstelling	1
Integratie: theoretische benadering.....	2
Benadering.....	4
Status quaestiones en bronnen	5
De enquête en haar verwerking	8
Geldigheid van onze bevindingen.....	12
Randopmerking: verlaten denkpiste	12
HOOFDSTUK I DE BELGEN IN AROLSEN.....	15
1.1. Militairen en burgers.....	15
1.2. Vlamingen en Walen	16
1.3. Motieven voor de komst naar Arolsen	17
1.4. Burgerlijke stand.....	19
1.5. Statistische gegevens	21
1.5.1. De Belgische gezinnen	21
1.5.2. De totale garnizoenspopulatie	22
1.5.3. Het jonge volkje.....	23
1.5.4. Leeftijdsstructuur van de Nederlandstalige beroepsbevolking van het garnizoen.....	25
1.6. Kennis van de Duitse taal: basisvoorwaarde voor integratie	27
HOOFDSTUK II BELGIË IN 'T KLEIN OFTEWEL EEN IMITATIE VAN DE BELGISCHE SAMENLEVING	31
2.1. Huisvesting	31
2.1.1. Het huisvestingsbeleid van het leger in Arolsen.....	31
2.1.1.1. Gratis huisvesting	31
2.1.1.2. DHF, Arolsens grootste (ver)huurder	33
2.1.1.3. Elke rang zijn eigen buurt?.....	37
2.1.1.4. Controle tot in de huiskamer	38
2.1.2. Het huisvestingsbeleid in de praktijk.....	39
2.1.2.1. De enquête: huisvesting.....	39

2.1.2.2.	Waren er Belgische buurten?	39
2.1.2.3.	Sporen van etnische en standensegregatie?	40
2.1.2.4.	Huiseigenaars en huurders	44
2.1.2.5.	Type woning en tevredenheid	46
2.1.3.	Conclusie	47
2.2.	De CMC	48
2.2.1.	Een Belgische winkel voor elk garnizoen	48
2.2.2.	De Arolser middenstand en de Belgen	49
2.3.	Het Medisch Huis	51
2.4.	Onderwijs voor de Belgische jeugd	54
2.4.1.	Belgische scholen op Duits grondgebied	54
2.4.2.	De situatie in Arolsen	57
2.4.3.	Waarom geen Duitse scholen?	60
2.4.4.	Contacten tussen de twee schoolnetten	63
2.4.5.	Hoger onderwijs	65
2.4.6.	Conclusie	65
2.5.	De Vlaamse dames op de werkvloer	66
2.5.1.	Een Belgische werkgever	66
2.5.2.	Of toch maar een Duitse werkgever?	67
2.5.3.	Werkloosheid	69
2.5.4.	Geen concurrenten op de arbeidsmarkt	70
2.6.	Stonden de Belgische faciliteiten integratie in de weg?	71
HOOFDSTUK III HET PRIVATE EN SOCIALE LEVEN IN HET GARNIZOEN		73
3.1.	De Dienst Cultuur en Vrije Tijd	73
3.2.	Het uitgaansleven	76
3.3.	Het verenigingsleven	79
3.3.1.	Enthousiaste deelname aan het verenigingsleven	79
3.3.2.	Een aantal verenigingen nader bekeken	81
3.3.2.1.	Kamikaze	81
3.3.2.2.	Surfaro	83
3.3.2.3.	Duits-Belgische Vereniging	85
3.3.3.	De verbroedering van Arolsen met Heusden-Zolder	88
3.4.	Het religieus leven	90
3.5.	Vriendschappen tussen de Belgische en de Duitse bevolking	92
3.5.1.	Officiële voorschriften?	92
3.5.2.	Belgisch-Duitse vriendschappen	93
3.5.3.	Sfeer tussen de twee gemeenschappen	95
3.6.	Belgen en Duitsers in Arolsen, beste maatjes?	96
HOOFDSTUK IV DE BAND MET HET VERRE BELGIË		99
4.1.	Heimwee en aanpassingsmoeilijkheden	99
4.2.	Levendige band met België?	102
4.2.1.	Bezoek vanuit en naar Duitsland	102
4.2.2.	Brieven en telefoontjes	105
4.2.3.	Interesse in de Belgische en de Duitse actualiteit	106
4.2.4.	Belgische en Duitse media	107
4.3.	Veranderingen in het zelfbewustzijn	109
4.4.	Van blijvers en vertrekkers	112
4.4.1.	Operatie Reforbel	112
4.4.2.	Een snelle reïntegratie in de Belgische maatschappij?	114
4.4.3.	Nostalgie	116
4.5.	Verduitsde Belgen, Belgische Duitsers?	117

ALGEMEEN BESLUIT	119
Sturende factoren van het integratieproces	119
Het integratieproces zelf	121
Braakliggend terrein	123
Bijlage 1 Overzichtskaart van de BSD-garnizoenen	125
Bijlage 2 Overzicht van de in Arolsen gestationeerde eenheden	126
Bijlage 3 Kenmerken van de respondenten	127
Bijlage 4 Enquêtes	130
Bijlage 5 Arolsen (1971-1981): demografisch cijfermateriaal	143
Bijlage 6 Plan en luchtfoto van het "oud Belgisch dorp"	145
Bijlage 7 Geografische verspreiding van de dienstgraden in Arolsen	147
Bijlage 8 Greep uit de socio-culturele en sportieve activiteiten aanbod in Arolsen	148
Bijlage 9 Plan van Arolsen	150
Bijlage 10 Verbroedering tussen Arolsen en Zolder: deelnemende verenigingen	152
Bijlage 11 Lidmaatschap in lokale verenigingen	153
Bijlage 12 Overzicht van de gebruikte afkortingen	154
LIJST VAN BRONNEN EN WERKEN.....	157

LIJST VAN TABELLEN

Tabel 0.1	Overzicht respondenten per decennium	10
Tabel 1.1	Leeftijdsstructuur van de Belgische beroepsbevolking in de BSD (1979)	26
Tabel 2.1	Aantal door Belgen bewoonde woningen in Arolsen	35
Tabel 2.2	Geografische verspreiding van de Belgen in Arolsen	40
Tabel 2.3	Geografische verspreiding van de Belgen in Arolsen volgens dienstgraad	41
Tabel 2.4	De Belgen en hun burens	43
Tabel 2.5	Eigenaar / verhuurder van de door Belgen bewoonde woningen	45
Tabel 2.6	Type woning	46
Tabel 2.7	Overzicht Nederlandstalige middelbare scholen in de BSD	56
Tabel 3.1	Lidmaatschap van lokale verenigingen	79
Tabel 4.1	Respondenten met interesse in actualiteit	106
Tabel 4.2	Nationaliteitsgevoel bij de respondenten	110
Tabel 4.3	Terug naar Arolsen	117
Tabel B2	Overzicht van de in Arolsen gestationeerde eenheden (1960-1994)	126
Tabel B3	Kenmerken van de respondenten	127
Tabel B5	Arolsen (1971-1981): demografisch cijfermateriaal	143
Tabel B7	Geografische verspreiding van de dienstgraden in Arolsen	147
Tabel B8	Socio-culturele en sportieve activiteiten in het garnizoen Arolsen	148
Tabel B10	De verbroedering tussen Arolsen en Zolder: deelnemende verenigingen	152
Tabel B11	Lidmaatschap in lokale verenigingen	153

LIJST VAN GRAFIEKEN

Grafiek 1.1	Aantal Belgische families in Arolsen (1971-1980)	22
Grafiek 1.2	Aantal Belgische kinderen in Arolsen (1972-1980)	24
Grafiek 2.1	Aantal Belgische kinderen aan de Kaulbachschule Arolsen (1971-1994)	62
Grafiek 3.1	Aantal leden Surfaro (1979-1994)	84
Grafiek 4.1	Bezoek naar België	102
Grafiek 4.2	Bezoek vanuit België	102
Grafiek 4.3	Briefverkeer Arolsen-België	105
Grafiek 4.4	Telefoonverkeer Arolsen-België	106

LIJST VAN KAARTEN

Kaart B1	Overzichtskaart van de BSD-garnizoenen	125
Kaart B6	Plan van het “oud Belgisch dorp”	145
Kaart B9	Plan van Arolsen met aanduiding van de belangrijkste uitgaansplaatsen	151

WOORD VOORAF

We hadden aanvankelijk wat pech bij de keuze van het onderwerp voor onze licentiaatsverhandeling. Na twee ongelukkige keuzes besloten we relatief laat – namelijk begin 2004 – het roer toch nog een derde keer radicaal om te gooien. Gelukkig klopte het cliché “derde keer, goede keer” ook ditmaal: Arolsen bleek een gelukstreffer. Ik mocht op de hulpvaardigheid van talloze voormalige bewoners van het garnizoen rekenen.¹ Hen wil ik dan ook als eersten bedanken. Hun vaak laaiend enthousiasme werkte aanstekelijk, hun openheid en gastvrijheid waren hartverwarmend.

Sommigen gingen werkelijk tot het uiterste om mij bij mijn onderzoek te helpen. Daarbij denk ik in de eerste plaats aan Kapitein-Commandant Guido Eeckhout, die werkelijk onvermoeibaar mijn steeds nieuwe vragen bleef beantwoorden, plannetjes uittekende en andere contactpersonen opsporde en Maurits Bulckens, die mij met zijn vele opmonterende telefoontjes een hart onder de riem stak en die mij ook op praktisch-inhoudelijk vlak een belangrijke stap vooruit hielp. Ook Luitenant-Generaal Jozef Schoups ben ik een bijzonder woord van dank verschuldigd omwille van zijn bereidvaardigheid de BSD-archieven nogmaals te doorploegen, op zoek naar wat ikzelf niet kon vinden. Ik apprecieerde en bewonderde bovendien de openheid en de moed van deze drie getuigen om ook de soms minder flatterende waarheid uit te spreken.

Majoor Jacques Felix, 1ste Korporaal-Chef Bernard Delcourt, Eva Muys en Philippe Hanssens dank ik voor de goede ontvangst in het Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht te Evere. Ik betwijfel of ik zonder hun hulp mijn weg door het gigantische BSD-archief zou hebben gevonden. Majoor Felix hielp mij trouwens aan mijn eerste getuigen, waardoor de bal aan het rollen ging. Anne Couvreur, de bibliothecaresse van de Koninklijke Militaire School te Brussel, was zo goed mij een aantal documenten in kopie te bezorgen, wat mij een tijdrovende reis naar België bespaarde.

Ondanks de niet altijd even gemakkelijk te overbruggen afstand België-Duitsland, voelde ik me geen enkel moment in de steek gelaten gevoeld door mijn promotor, Prof. Dr. Patrick Pasture. Zijn grote flexibiliteit en geduld hebben zeker in grote mate bijgedragen tot het welslagen van deze onderneming.

¹ Hun namen zijn in bijlage 3 opgenomen.

Zelfs wanneer het in de allerlaatste fase werkelijk zeer nipt werd, bleef hij mij terzijde staan met raadslagen, ideeën en aanwijzingen. Ook Prof. Dr. Leen Van Molle verdient een woordje van dank. Zij heeft met haar college “Methoden en Technieken” mijn interesse voor de fascinerende mogelijkheden van mondelinge geschiedenis gewekt en lag zo onbewust mee aan de basis van dit onderzoek.

Ik ben ook het thuisfront erg erkentelijk voor alle ondersteuning die ik van hen kreeg: mijn moeder voor de zeker niet evidente financiële en morele ondersteuning, mijn grootouders voor hun scherp oog dat mijn teksten afzocht naar fouten en last but not least mijn vriend Marcel, voor de vele interessante discussies, de technische bijstand en de zachte, maar dwingende hand, die mij steeds weer achter mijn pc schoof.

Ik draag mijn werk op aan wijlen mijn vader, Hans Yperman. Als leraar geschiedenis zou ik zeker een grote steun aan hem gehad hebben. De appel is blijkbaar niet ver van de boom gevallen...

Ascheberg, 11 juni 2005

INLEIDING

Kort na de Tweede Wereldoorlog kreeg België op basis van een bilateraal akkoord met het Verenigd Koninkrijk een zone binnen de Britse bezettingssector in Duitsland toegewezen. Deze zone reikte van Keulen tot Bonn en van Aken tot Soest en Siegen. Wanneer de Bondsrepubliek Duitsland in de jaren vijftig een volwaardige NAVO-partner werd, wijzigde het statuut van de Belgische troepen. Zij fungeerden nu niet langer als “bezettingstroepen”, maar wel als interventiemacht en maakten als dusdanig deel uit van de Westerse verdedigingsgordel tegen de rode dreiging. Dit ging gepaard met een uitbreiding van de Belgische zone tot aan het ijzeren gordijn. Hoewel dit niet het initiële plan was, werden de militairen aldaar al gauw door hun gezinnen vervoegd. In 1960 telden de Belgische Strijdkrachten in Duitsland (BSD) ruim zeventuizend gezinnen. Goed vijf jaar later was dit reeds het dubbele. In snel tempo ontwikkelde zich met andere woorden een heuse Belgische gemeenschap in Duitsland. Ongeveer vijftig jaar lang had België een zogenaamde “tiende provincie” in Duitsland, tot de val van de Berlijnse muur en het daaropvolgende ineensinken van de Oost-Europese communistische regimes haar einde inluidde.

Probleemstelling

Ons interesseerde het sociale aspect van het BSD-leven. De leden van deze gemeenschap lieten het vertrouwde België achter zich en gingen in den vreemde wonen. Natuurlijk kan de cultuurschok die ze daarbij voelden geenszins vergeleken worden met deze die iemand ervaart bij bijvoorbeeld een continentenwissel. Toch liet het onderscheid zich duidelijk voelen. Vooral het verschil in taal, maar evengoed de vele sociale en culturele fijnheden waarin het Duitse volk van het Belgische verschilt, creëerden een “wij”- en “zij”-gevoel. Onze centrale vraag is zodoende die naar de mate waarin de Belgische gemeenschap in de Duitse geïntegreerd was.

Deze verhandeling kon dus een onderzoek naar de integratie van een historische populatie genoemd worden, of ook weer niet... want wie het over integratie heeft, heeft het meestal ook over immigranten of gastarbeiders. We konden de BSD-ers echter geen van beide “etiketten” opkleven zonder de waarheid geweld aan te doen. Door het voorlopige karakter van de Belgische aanwezigheid in de Bondsrepubliek konden de militairen en hun gevolg namelijk niet als echte immigranten in Duitsland beschouwd worden.² Maar zeer weinigen van hen zagen hun verhuis naar de BRD als iets definitiefs.

² Van Dale definieert “immigratie” als het zich blijvend vestigen in een vreemd land.

Deze voorlopigheid beïnvloedde in sterke mate de manier waarop vele problemen werden opgelost. Bovendien was, net omdat hun verblijf van begin af aan slechts tijdelijk gedacht was, “integratie” in de ware betekenis van het woord nooit de bedoeling. Gastarbeiders waren de Belgen evenmin: ze werden niet aangetrokken, maar gestuurd door hun job. Bovendien hield de Belgische overheid ook in Duitsland nog steeds haar hand boven het hoofd van de militairen en hun gevolg. Het soort “integratie” die wij wilden onderzoeken, was dus een eigensoortige.

Integratie: theoretische benadering

In de literatuur wordt “integratie” doorgaans in één adem genoemd met “etnische minderheden”. Maar wat betekenen deze begrippen precies? “Etnisch” en “minderheid” definiëren, bleek geen probleem. Friedrich Heckmann noemt als hoofdelementen van het etniciteitsbegrip: “soziokulturelle Gemeinsamkeiten, Gemeinsamkeiten geschichtlicher und aktueller Erfahrungen, Vorstellungen einer gemeinsamen Herkunft, eine auf Selbst-Bewußtsein und Fremdzuweisung beruhende kollektive Identität, die eine Vorstellung ethnischer Grenzen einschließt, und ein Solidarbewußtsein”.³ Daar deze elementen op de Belgen in de BSD van toepassing waren, mogen we hen het label “etnische groep” opkleven. Maar waren ze ook een minderheid? Qua getalsterkte zeker, maar het begrip houdt in de sociologie ook in, dat de betreffende groep benadeeld, onderdrukt, gediscrimineerd of zelfs gestigmatiseerd wordt.⁴ Daar dit niet het geval was, schrappen we de term “minderheid” en opteren we voor “etnische groep”.

Integratie definiëren en operationaliseren was beduidend moeilijker. Een zeer ruime omschrijving die we verschillende keren aantreffen, was “de versmelting van verschillende delen van een gemeenschap tot één harmonisch geheel”.⁵ Hierbij kon zowel één persoon als een groep mensen als “deel” beschouwd worden. In ons geval betekende dit dus “het opgaan van de Belgische gemeenschap en van elke individuele Belg in de Duitse maatschappij”. Daar ons dit te onconcreet was, gingen we op zoek naar een meer uitvoerige en meer bruikbare benadering. Deze vonden we bij Friedrich Heckmann.⁶ Wanneer twee culturen elkaar ontmoeten, treden binnen de twee groepen veranderingen op;

³ F. HECKMANN, *Etnische Minderheiten, Volk und Nation: Soziologie interetnische Beziehungen*, Stuttgart, 1992, 37-38.

⁴ *Ibidem*, 55-56; G. REINHOLD, *Soziologie-Lexikon*, München en Wenen, 1991, 399; A. STEINBACH, *Soziale Distanz: ethnische Grenzziehung und die Eingliederung von Zuwanderern in Deutschland*, Wiesbaden, 2004, 25.

⁵ B. SCHÄFERS, *Grundbegriffe der Soziologie*, Opladen, 2001, 151; REINHOLD, *Soziologie-Lexikon*, 269. Ook Leen Beyers hanteerde deze ruime begripsbepaling. L. BEYERS, *Cucina Casareccia (1947-1997). Een integratiegeschiedenis van de Atinesi in Tubize opgebouwd met fragmenten uit hun sociale en culinaire leefwereld*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1997, 12. Merk op dat deze omschrijving impliceert dat integratie in de eerste plaats een proces is, eerder dan een toestand.

⁶ Een eveneens interessante en bruikbare benadering van het integratiebegrip troffen we aan bij Anja Steinbach. Zij sluit met haar integratie-idee aan bij de theorieën van Hartmut Esser. Omdat Heckmanns uiteenzetting van concrete voorbeelden voorzien was en zodoende voor een niet-socioloog gemakkelijker te volgen was, prefereerden we uiteindelijk toch zijn benadering. STEINBACH, *Soziale Distanz*, 14-18.

veranderingen die het gevolg zijn van het zich aanpassen aan elkaar.⁷ In dit veranderingsproces, ook wel integratieproces geheten, onderscheidt deze socioloog drie fasen. De eerste fase noemt hij *accommodatie*. Hieronder verstaat hij “Lern- und Anpassungsprozesse bei Personen, die sich infolge eines Lebensortwechsels grundlegende Mittel und Regeln der Kommunikation und Tätigkeit der fremden Gesellschaft, Kenntnisse ihrer Institutionen und Glaubenssysteme aneignen müssen, um in dieser Gesellschaft interaktions- und arbeitsfähig zu werden”.⁸ Als voorbeelden noemt hij het aanleren van de taal van het land, de verkeersregels enz. Voor dit soort aanpassingen hoeft de persoon in kwestie niet per se zijn fundamentele overtuigingen, waarden of denkwijzen af te leggen, daar accommodatie hoofdzakelijk de communicatie tussen de twee groepen mogelijk moet maken.

Toch wordt vaak vastgesteld dat het bij cultuurcontacten niet bij een louter functionele aanpassing blijft, maar dat het ook tot socialisatieprocessen komt, die een deel van of zelfs de volledige persoonlijkheid betreffen. Dit is de tweede stap in het integratieproces en heet *acculturatie*. Dit zijn door cultuurcontacten veroorzaakte veranderingen van waarden, normen en instellingen bij personen evenals wijzigingen van gedragingen en ‘levensstijl’. Deze hebben betrekking op woon- en werkpatronen, consumptie, vrijetijdsbesteding, huwelijkspatronen en dergelijke meer. Ook veranderingen van de eigen identiteit zijn hiermee verbonden. Het is duidelijk dat accommodatie een noodzakelijke voorwaarde is voor acculturatie. Bovendien moet een onderscheid gemaakt worden tussen personen- en groepenacculturatie. Zodoende kan men acculturatie definiëren als wederzijdse, maar niet gelijkmatige beïnvloeding en verandering van sociale groepen. Doorgaans gebeurt deze toenadering vooral door de minderheid (in numerieke zin). De meerderheid neemt echter ook bepaalde elementen van de minderheidscultuur op.

Zeer belangrijk is dat bij acculturatie groepen en personen nog steeds een eigen cultureel bestaan hebben. Ze veranderen zich wel, maar blijven nog steeds “etnisch anders”, of met Heckmanns woorden: “ethnische Grenzziehungen bestehen fort”.⁹ Wanneer de veranderingen over dit punt heen gaan en een volledige gelijkschakeling plaatsvindt, is de derde en laatste fase van het integratieproces bereikt, de *assimilatie*. Hier is niet langer sprake van twee separate existenties. De voorheen als vreemd ervaren etnische groep gaat volledig op in de gastbevolking, die nu theoretisch niet langer gastbevolking, maar thuisbevolking is geworden.¹⁰

⁷ Bij cultuurcontacten vindt de grootste aanpassing doorgaans plaats bij de culturele minderheid. Toch wordt ook de gastbevolking cultureel beïnvloed door de nieuwkomers.

⁸ HECKMANN, *Etnische Minderheiten*, 167-168.

⁹ *Ibidem*, 169.

¹⁰ *Ibidem*, 169-170. De auteur voegt hier meteen een belangrijke relativerende opmerking bij: “Wenn man bei Akkulturation von der Annäherung einer Gruppe an die Kultur einer anderen spricht bzw. bei Assimilierung von der Übernahme der Kultur einer Gruppe durch eine andere, muß deutlich sein, daß diese Aussage auf einer sehr abstrakten Ebene liegt. Für ‘beide’ Kulturen, ist es nämlich durchaus problematisch, von ihnen jeweils als ‘Einheiten’, Gesamtheiten oder Ganzheiten auszugehen. Einheit der Kultur ist in bestimmter Weise eine Fiktion, die nur an wenigen Merkmalen festgemacht werden kann.”

In de voorliggende studie gingen we na welk van deze integratiestadia de Belgische bevolking in het garnizoen Arolsen bereikte en door welke factoren het integratieproces bevorderd of afgeremd werd. Daarbij hadden we uiteraard oog voor de historische ontwikkeling van de relatie tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap. Hoe intens en hartelijk waren de contacten tussen de verschillende bevolkingsgroepen? Kon men spreken van een “met elkaar” of toch eerder van een “naast elkaar”? Dat waren onze centrale uitgangsvragen.

Benadering

De BSD was in haar gloriejaren 30 garnizoenen rijk.¹¹ Het antwoord op bovengestelde vragen zoeken voor de BSD in haar geheel was daarom te hoog gegrepen. We opteerden alternatief voor een casestudy van één bepaald garnizoen dat voor ons aan twee belangrijke voorwaarden moest voldoen. Vooreerst moest de factor “afstand tot België” gemaximaliseerd zijn, zodat de impact van het isolement zich duidelijk zou manifesteren. En vervolgens wilden we een garnizoen dat voldoende groot was om een succesvolle enquête te kunnen laten plaatsvinden.

Drie garnizoenen beantwoordden aan deze criteria: Arolsen, Essentho en Brakel. We kozen uiteindelijk voor Arolsen omdat het de facto het verst van België verwijderd lag en qua bevolkingsaantal net iets groter was dan Essentho en Brakel. Bovendien waren hier bijna uitsluitend Vlamingen gestationeerd, wat ook vanuit praktisch oogpunt mooi meegenomen was. Als chronologische bakens voor ons onderzoek kozen we enerzijds de aankomst van het 1ste Regiment Jagers te Paard uit Arnsberg, het 14 Cie Genie uit Kassel en de twee logistieke eenheden 107 RAV Tpt en 202 Cie Log in mei 1960, en anderzijds de sluiting van de kazerne in 1994.¹² We bewogen ons echter niet rechtlijnig, maar thematisch tussen deze bakens.

Om een goed beeld te krijgen van de eigenlijke protagonisten van ons verhaal, is het nodig de Belgische gemeenschap te Arolsen voor te stellen. Dit doen we in een eerste, eerder kort hoofdstuk, waarin we vooral aandacht besteden aan de getalsterkte van de verschillende sociale categorieën en reeds proberen om de eerste kenmerken van deze groepen op te sporen. In het volgende hoofdstuk presenteren we de resultaten van ons onderzoek naar ruimtelijke segregatietendensen in de garnizoensstad.¹³ Waar woonden de Belgen in Arolsen? Kon men spreken van nationale gettovorming? Het oogmerk van dit onderzoek naar segregatie was geworteld in de in de sociologie

¹¹ In bijlage 1 is een overzichtskaart van de BSD opgenomen.

¹² Bijlage 2 geeft een beknopte lijst van de verschillende eenheden die in de door ons besproken periode in Arolsen gelegerd waren.

¹³ Onder segregatie verstaan we de ruimtelijke afdruk van sociale ongelijkheid in een maatschappij. Door maatschappijspecifiek mechanismen, zoals bijvoorbeeld prijs en ambtelijke toewijzing, worden sociale groepen bepaalde vestigingsplaatsen – vooral dan voor het wonen – toegewezen. Hierbij veronderstelt men dat de kwaliteit van de vestigingsplaats correspondeert met de status van de groep. SCHÄFERS, *Grundbegriffe*, 302.

gevestigde veronderstelling dat de ruimtelijke verdeling van bevolkingsgroepen een effect heeft op het gedrag van de leden van deze sociale groepen.¹⁴ Of met andere woorden dat er een nauwe relatie tussen de sociale status van een bevolkingsgroep, de graad van zijn integratie en zijn woonplaats bestaat. Een afwezigheid van segregatie kan zodoende een indicatie voor een goede integratie zijn.

In het derde hoofdstuk onderzoeken we via een andere invalshoek de integratie van de Belgische gemeenschap in Arolsen. Dit keer staat niet de materiële, maar wel de sociale leefwereld van onze landsgenoten in het middelpunt van de aandacht. Hier komen thema's als vrijetijdsbesteding, uitgaansgedrag, deelname aan het verenigingsleven, beleving van de religie en uiteraard vriendschap aan bod. Een laatste hoofdstuk gaat tenslotte in op de banden die onze onderzoekspersonen met België onderhielden. Hier probeerden we tegelijk te achterhalen of er zich ook een relatie tussen het individu en het gastland ontwikkelde die het puur materiële oversteeg. De evaluatie van de onderzoeksresultaten uit dit en de voorgaande hoofdstukken, moet ons uiteindelijk in staat stellen een oordeel te vellen over de integratie van de Belgische gemeenschap in Arolsen.

Status quaestiones en bronnen

Tegen onze verwachtingen in bleek de wetenschap het thema BSD tot op heden stiefmoederlijk behandeld te hebben. Slechts enkele licentiaatsverhandelingen begaven zich schoorvoetend op dit nog onontgonnen terrein. Een aantal studenten van de Koninklijke Militaire School hielden zich met de BSD bezig. Vooreerst was er de verhandeling van Guy De Laet over de families van de Belgische militairen in de BRD, een werk dat vooral omwille van zijn uniciteit voor ons van groot belang was.¹⁵ De auteur bezondigde zich echter in hoge mate aan subjectiviteit en ook met de elementaire regels van de bronnenkritiek was hij niet vertrouwd. De Laet was zelf een BSD-kind en maakte van zijn verhandeling een poging om bestaande vooroordelen in België over de BSD met de grond gelijk te maken. Als hoofdbronnen noemde hij “persoonlijke ervaring, korte geschreven teksten, brieven en interviews met de gepaste personen”.¹⁶ Met grote voorzichtigheid te genieten dus.

Een andere – nog wat oudere – studie, die ons thema raakt, was een stageverslag van Jozef Jansen over de vereenzaming van de Belgische jeugd in Duitsland.¹⁷ Hij liep in het kader van zijn opleiding “Maatschappelijk Dienstvertoon” stage bij de Jeugddienst BSD. Hoewel Jansen – die overigens net als De Laet een BSD-kind was – zich niet bezighield met de vraag naar de integratie van de Belgen in

¹⁴ J. FRIEDRICHS, *Stadtanalyse: soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft*, Rheinbek bei Hamburg, 1977, 216.

¹⁵ G. DE LAET, *De families van de Belgische militairen in de BRD*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Koninklijke Militaire School Brussel, afdeling Alle Wapens, 1984.

¹⁶ *Ibidem*, 3.

¹⁷ J. JANSEN, *De vereenzaming van de Belgische jeugd in Duitsland*, Onuitgegeven stageverslag, Hoger Rijksinstituut voor Handel, Administratie en Maatschappelijk Dienstbetoon Diest, afdeling Maatschappelijk Dienstbetoon, 1970.

Duitsland, was zijn onderzoek toch van enige relevantie daar het een beeld schept van de omstandigheden waarin de Belgische jongeren in de BSD opgroeiden. Mark Vuylsteke, verdiepte zich in zijn licentieverhandeling sociologie dan weer in het cultuurbeleid bij de BSD.¹⁸ Het waren vooral zijn vaststelling over de demografische samenstelling van de BSD-bevolking die onze aandacht wegdroegen.

Twee verdere onderzoekers focusten op de relatie pers-BSD. Nico Bastien schreef een licentiaatsverhandeling communicatiewetenschappen over de regionale berichtgeving voor de Belgische strijdkrachten in Duitsland, terwijl Dirk Verschoore in zijn graduaatsrapport een antwoord probeerde te vinden op de vraag in welke mate de Belgische media bijdroegen om de isolatiegevoelens van onze landgenoten in de BSD af te bouwen. Niet zozeer Verschoore's persanalyse, maar wel de resultaten van zijn schriftelijke enquête waren ook voor ons – zij het in beperkte mate – nuttig.¹⁹

Vanuit praktisch oogpunt was tenslotte de licentiaatsthesis van Ann Mennens nuttig.²⁰ Zij onderzocht de integratieproblemen van de eerste generatie Europese ambtenaren in de Belgische samenleving. Haar aanpak van het onderwerp werkte verhelderend en was voor ons – ondanks de grote verschillen tussen onze onderwerpen – zodoende richtinggevend. In deze context moeten ook de licentiaats- en doctoraatsdissertaties van Leen Beyers vermeld worden.²¹

Zo mager als de beschikbare literatuur over de BSD was, zo overvloedig was ze op het gebied van segregatieonderzoek. Uit het reusachtige aanbod filterden we uiteindelijk twee niet meer zo recente, maar voor niet-sociologen zeer toegankelijke werken van Jürgen Friedrichs en Bernd Hamm.²² *Theorie und Empirie der demografischen Segregation*, een wel zeer recent werk, dat we absoluut wilden inzien, konden we tot onze grote spijt niet tijdig in handen krijgen.²³ Ook over de militaire leefomgeving vonden we een aantal nuttige werken.²⁴ Daar ze echter alle over de *Deutsche Bundeswehr* handelen, waren ze slechts beperkt overdraagbaar op de Belgische situatie. Toch viel ons

¹⁸ M. VUYLSTEKE, *Het cultuurbeleid bij de Belgische Strijdkrachten in Duitsland (S.B.S.D.)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Sociologie, 1983.

¹⁹ N. BASTIEN, *Het Volk en de tiende provincie: regionale berichtgeving voor de Belgische Strijdkrachten in Duitsland (BSD)*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Communicatiewetenschappen, 1987; D. VERSCHOORE, *In welke mate dragen de Belgische media ertoe bij om de isolatiegevoelens van onze landgenoten in de BSD af te bouwen?*, Graduaatsrapport, Provinciaal Hoger Instituut PIVA, afdeling Toegepaste Communicatie, 1982.

²⁰ A. MENNENS, *De eerste generatie Europese ambtenaren. Een historisch onderzoek naar hun integratieproblemen in de Belgische samenleving*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1988.

²¹ L. BEYERS, *Cucina casareccia*; L. BEYERS, *Iedereen zwart? De impact van bedrijfshomogeniteit en klassensegregatie op de interetnische burendrelaties in Zwartberg (1930-1980)*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2004.

²² J. FRIEDRICHS, *Stadtanalyse*; B. HAMM, *Einführung in die Siedlungssoziologie*, München, 1982.

²³ O. GEWAND, *Theorie und Empirie der demografischen Segregation*, Opladen, 2003.

²⁴ R. VOGT, *Militär als Lebenswelt. Steitkräfte im Wandel der Gesellschaft II*, Opladen, 1988; H. DILLKOFER, G.M. MEYER en S. SCHNEIDER, *Soziale Probleme von Soldatenfamilien der Bundeswehr*, München, 1982.

op hoeveel gelijkenissen er bestonden tussen de Duitse getuigenissen waarop deze werken zich baseerden en deze die wij bij Belgische militairen en hun gezinnen afnamen.

De beschikbare bronnen waren gelukkig talrijk. Als hoofdbronnen voor deze studie gebruikten we enerzijds *'t Arolserke*, het maandelijks garnizoenskrantje van Arolsen, en anderzijds een zelf opgestelde enquête, waaraan 61 Belgische ex-Arolsers deelnamen.²⁵ Ter aanvulling van onze enquête interviewden we acht bijkomende personen, die ons elk over een specifiek aspect van het leven in Arolsen konden berichten. Als aanvullende bronnen dienden talloze artikels uit diverse Belgische en Duitse kranten, evenals een aantal publicaties van Landsverdediging. Vooral bij deze laatste waren we bewust van hun potentieel partijdig en misschien zelfs propagandistisch karakter. Tenslotte kunnen we ook nog een aantal interne documenten vermelden, deels gevonden in het Fonds Walther Rotsaert van het Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht (Kwartier Koningin Elisabeth, Evere) en ons deels toegespeeld door personen uit het vroegere kader van het garnizoen Arolsen.²⁶

Tot onze grote spijt bleken een aantal voor dit onderzoek zeer waardevolle bronnen vernietigd of onvindbaar. Zo ontdekten we in een krantenartikel dat de leerlingen van de Duitse *Kaulbachschule* van Arolsen in 1983 aan een schoolproject over hun Belgische stadgenoten werkten.²⁷ In hun werk presenteerden ze de resultaten van een grootschalige deur-aan-deur-enquête, waarin onder andere vragen gesteld werden over religie, deelname aan het lokale verenigingsleven en contacten met Duitse Arolsers. Ondanks het feit dat dit geenszins een wetenschappelijk onderzoek was, was deze bron voor ons zeker nuttig geweest. Meervoudige contacten met het huidige schoolhoofd van de Kaulbachschule leidden echter tot de teleurstellende vaststelling dat geen exemplaren van dit project bewaard zijn gebleven.²⁸

Andere, schijnbaar niet langer bestaande bronnen waren de zogenaamde historische jaarverslagen, waarvan we het bestaan toevallig en helaas relatief laat ontdekten. Elke eenheid moest jaarlijks een dergelijk verslag naar de Dienst SGR te Nederoverheembeek sturen. Hierin werd alles gerapporteerd, gaande van bevolkingsstatistieken tot manoeuvres. Omdat wij deze verslagen in het SGR-archief niet

²⁵ Het *Arolserke* was een erg belangrijke bron omdat ze vrijwel de enige gedrukte bron is die informatie kan geven over wat in het garnizoen leefde. In het maandelijks krantje verschenen officiële aankondigingen, activiteitenkalenders, verslagen van culturele activiteiten, nieuws van de verenigingen, advertenties van lokale handelaars, geboortes, huwelijken, overlijdens, enz. Bovendien werden de lezers aangespoord zelfgeschreven teksten in te sturen, wat ook gedaan werd.

²⁶ Het Fonds Walther Rotsaert is een enorm archieffonds dat hoofdzakelijk documenten, foto's, kaarten, enz. over de Belgische Strijdkrachten in Duitsland bevat. Het werd door gelijknamige ex-BSD'er samengesteld, die gedurende tientallen jaren als militair journalist werkzaam was. Het fonds bevat – als enige in zijn soort – een schat aan informatie over de BSD. Bij ons weten bestaat geen verder archief of archieffonds dat aan hetzelfde thema gewijd is. De historische documentatie zit her en der verspreid over de verschillende militaire diensten en afdelingen en bleek voor een niet-militair uiterst moeilijk te traceren en in handen te krijgen.

²⁷ 'Arolsen hat fast 19.000 Einwohner: 1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik', *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983).

²⁸ Telefonische gesprekken met Udo Reuter op 30 september 2004.

konden vinden, besloten we onze kans te wagen via het Ministerie van Defensie. Vruchteloos: het antwoord luidde dat de Krijgsmacht dit materiaal niet heeft bewaard.²⁹ Zo snel gaven we echter niet op. Via verschillende hoge officieren kwamen we alsnog te weten dat de desbetreffende documenten wel degelijk nog bestonden en dat ze zich in het archief van Evere moesten bevinden.

Opnieuw schreven we het archief aan met de vraag deze te mogen inzien. Het antwoord luidde als volgt: “Voor de raadpleging en het kopiëren van de Jaarlijkse Historische Verslagen is een veiligheidsmachtiging vereist [...] deze procedure kan enige tijd in beslag nemen. Het Jaarlijks Historisch Verslag van het 1 Jagers te Paard van 1975 bevat zelfs geen enkele informatie van die aard. Tot onze spijt kunnen wij u dus niet verder helpen met de voortzetting van uw onderzoek.”³⁰ Doordat de ons beschikbare tijd steeds krapper werd, zagen we ons genoodzaakt de zaak te laten varen. Dit verklaart meteen waarom ons eerste hoofdstuk door een acute bronnenschaarste wordt gekenmerkt.

Een laatste – mondelinge – bron waarin we geïnteresseerd waren, maar niet konden krijgen, was de getuigenis van de sociaal assistente van het leger, die onder andere verantwoordelijk was voor het garnizoen Arolsen. Mevrouw Bailleul, die ons telefonisch haar medewerking toezegde, trok zich later, zonder opgave van reden, terug. We vermoeden dat zij een conflict tussen haar zwijgplicht en een getuigenis vreesde.

De enquête en haar verwerking

Uiteraard waren diepte-interviews op grote schaal de meest wenselijke onderzoeksmethode geweest. Tijdens de prospectiefase bleken onze potentiële respondenten echter verspreid te wonen over heel België, een deel van Duitsland en nog verder weg. Om praktische en financiële redenen moesten we deze aanpak dus laten varen. Een schriftelijke enquête leek ons het beste alternatief. Natuurlijk hebben vragenlijsten belangrijke nadelen. Alle aspecten moeten in mooi omlijnde criteria vastgelegd worden waardoor nuances verloren gaan. Bovendien was de kans groot dat een aanzienlijk percentage van onze doelgroep deelname zou weigeren aan een dergelijke uitgebreide enquête. De praktijk is echter enigszins meegevallen. Van de 105 benaderde potentiële getuigen, stuurden 61 de vragenlijst ingevuld terug.³¹

²⁹ Brief van André Flahaut van 5 augustus 2004.

³⁰ Brief van Majoor Jacques Felix van 27 januari 2005. We hadden een kopie van het verslag van 1975 aangevraagd om na te gaan in hoeverre deze bronnen ons konden verder helpen.

³¹ De volledige vragenlijsten zijn te vinden in bijlage 4, de kenmerken van de respondenten in bijlage 3.

Waar over het ingevulde nieuwe vragen rezen, contacteerden we de getuige in kwestie telefonisch of via e-mail.³² Omdat we geen specifieke adressenlijsten van voormalige Belgische ex-Arolsers vonden, waren we genooddaakt aan sneeuwbal-sampling te doen, wat helaas een eerder moeizaam proces is gebleken.³³ Tot in de eindfase van ons onderzoek kregen we nog namen van nieuwe contactpersonen toegestopt. Helaas konden we uit tijdsgebrek niet meer op alle suggesties ingaan. Bovendien vielen door deze manier van selecteren de meer teruggetrokken leden van de Belgische gemeenschap uit de boot omdat ze minder vast verankerd waren in het openbaar leven en daarmee in het geheugen van hun voormalige garnizoensgenoten. Zij die met niet zoveel voldoening op hun jaren in de BSD terugblikken, zullen ook minder snel geneigd zijn, deel te nemen aan reünies, lid te worden van BSD-websites, enz. We waren ons van deze lacune bewust, haar opvullen bleek echter een zeer moeilijke opdracht die meer tijd vereiste.

Om onze steekproef toch enige representativiteit te verlenen, pasten we de principes van *multi-stage sampling* toe.³⁴ We deelden onze populatie op in twee hoofdcategorieën: (1) personen die naar Arolsen zijn getrokken als militair, als lid van het burgerpersoneel of als echtgenoot en (2) hun kinderen, die er (een deel van) hun jeugd hebben doorgebracht. We noemden hen ook “de volwassenen” en “de jeugd” of “de jongeren”. Vermeldenswaard is dat een aantal van deze BSD-jongeren later op hun beurt in het leger zijn ingetreden en in Duitsland dienst hebben gedaan.³⁵ Beide hoofdcategorieën deelden we nogmaals op in vier militair-sociale subcategorieën: burgers, beroepsvrijwilligers, onderofficieren en officieren. Vrouwen en kinderen belandden in de groep waartoe hun echtgenoot of vader behoorde.

Bij beide generaties vond onze oproep het meeste gehoor bij de onderofficieren. De respons bij de officieren en de beroepsvrijwilligers was ongeveer gelijk. Slechts acht van onze respondenten waren burgers. Dit lijkt weinig, maar wanneer men hun totaal aandeel in de Arolser garnizoensbevolking bekijkt, wordt dit gerelativeerd.³⁶ De helft van onze respondenten uit de tweede generatie waren vrouwen. Bij de eerste generatie bedroeg hun aandeel slechts een kleine tien procent, wat geen verwondering mag wekken. Het groot aantal ongehuwde mannen in Arolsen zorgde immers automatisch voor een mannelijk overwicht in de volwassen garnizoensbevolking. Bovendien nam in de gezinnen waar we onze lijst naartoe stuurden, de man het beantwoorden meestal voor zijn rekening.

³² In de voetnoten verwezen we naar zo’n navragen met “telefonisch gesprek met...” of “vragenlijst x”. Verwijzingen naar de initiële enquête gebeuren door “Enquête I”, naar de tweede questionnaire met “Enquête II”. “E-mail van...” of “Brief van...” refereert aan informatie die de getuigen ons op eigen initiatief aanboden.

³³ Het uitgangspunt voor deze sneeuwbal-sampling was de ledenlijst van de website van het Eerste Jagers te Paard: <http://groups.msn.com/arnsberg-kassel-arolsen-leopoldsborg-1jp>.

³⁴ T. LUMMIS, *Listening to History*, Londen e.a., 1987, 32-33.

³⁵ Dit was het geval bij vier van onze respondenten (waaronder één vrouw). Een verdere getuige is ook militair geworden, maar was van meet af aan in België gestationeerd.

³⁶ Tussen 1971 en 1981 woonden jaarlijks gemiddeld 264 families in het garnizoen, waarvan gemiddeld twintig een burgerlijk familiehoofd hadden, wat slechts 7,6 procent is. Zie bijlage 5.

Wat de leeftijdsstructuur van onze respondenten betreft, kwamen er bij de eerste generatie het meest reacties van hen die in de jaren dertig en veertig geboren zijn. Bij de jongeren was de groep uit de jaren zestig het sterkste vertegenwoordigd. Belangrijker was echter niet zozeer de leeftijd van onze respondenten, maar wel de jaren waarover ze konden getuigen. Wanneer we rekening houden met de jaren die onze respondenten in Arolsen doorbrachten, komen we tot volgend resultaat³⁷:

Tabel 0.1 Overzicht respondenten per decennium

	vóór 1969		1970-1979		1980-1989		na 1990	
	1e gen.	2e gen.	1e gen.	2e gen.	1e gen.	2e gen.	1e gen.	2e gen.
Officieren	2	-	4	3	6	1	5	-
Onderofficieren	6	3	11	12	11	4	12	3
Beroepsvrijwilligers	1	1	2	3	4	2	4	4
Burgers	-	-	1	-	4	3	4	4
Totaal	9	4	18	18	25	10	25	11

Voor de jaren vóór 1969 beschikten we over slechts dertien getuigen, waaronder geen enkele burger. Daar we voor deze tijd evenmin veel geschreven bronnenmateriaal vonden, zagen we ons genoodzaakt deze jaren op een drafsje te behandelen. Voor de jaren zeventig en daarna steeg ons aantal getuigen gevoelig. Ook het overige bronnenmateriaal werd vanaf 1970 overvloediger, wat gedetailleerdere en genuanceerdere besluiten mogelijk maakte.

Onze relatief lange enquêtes, die terug te vinden zijn in bijlage 3, peilden aan de hand van deels meerkeuzevragen en deels open vragen naar de ervaringen van onze getuigen rond elf thema's. Na de verwerking van onze eerste vragenlijsten en een verdere verenging van ons thema werd duidelijk dat we op een aantal aspecten dieper en directer moesten ingaan. Daarom stuurden we een deel van onze respondenten een tweede questionnaire die zich toespitste op de thema's "integratie in de Duitse maatschappij" en "het leven in een hiërarchische gemeenschap".³⁸ Ook deze vragenlijst kan in de bovengenoemde bijlage nagelezen worden.

Een interessante methode om de segregatie en de integratie in Arolsen te onderzoeken, ware de sociometrie geweest. In de jaren veertig en vijftig hebben verschillende sociologen indexen ontwikkeld om deze fenomenen kwantitatief testbaar te maken. De belangrijkste van deze graadmeters is deze van Duncan en Duncan.³⁹ Een studie van deze boeiende, maar ingewikkelde methode, deed ons echter tot de ietwat teleurstellende conclusie komen, dat we voor ons garnizoen niet over de vereiste soort bronnen beschikten om de sociometrie te kunnen toepassen. Daarom waren we genoodzaakt om

³⁷ Omdat maar weinig mensen betrouwbare herinneringen aan hun vroege kindertijd hebben, beschouwen we onze respondenten uit de tweede generatie ten vroegste vanaf hun zevende levensjaar als getuige.

³⁸ 34 van onze getuigen kregen deze tweede enquête toegestuurd. De respons hierop lag bij 50 %. We stuurden haar omwille van de dringendheid enkel naar onze respondenten met een e-mailadres.

³⁹ FRIEDRICHS, *Stadtanalyse*, 229.

zelf criteria op te stellen waarmee we segregatie en integratie konden meten.⁴⁰ Onze groep respondenten was eigenlijk te klein voor een echt zinvolle kwantitatieve verwerking.⁴¹ Toch lieten we ons verleiden tot het hanteren van percentages. Daarbij waren we onze ten zeerste bewust van hun eerder zwakke zeggingskracht. Een presentatie met percentages biedt echter het voordeel dat verhoudingen in een oogwenk begrepen worden. Uiteraard benaderden we de vele getuigenissen ook op een kwalitatieve manier. We lieten ons de weg tonen door Bruce Bergs *Qualitative methods for Social Sciences* en Leen Beyers' licentiaats- en doctoraatsthesis.⁴²

Ook onze andere hoofdbron, 't Arolserke, onderwierpen we aan een kwalitatief onderzoek. Het maandelijks garnizoensblaadje werd voor het eerst uitgegeven in december 1978 en verscheen ononderbroken tot juni 1993. Om een goed beeld van het reilen en zeilen in het garnizoen te krijgen, wilden we ons in vier exemplaren per jaargang verdiepen; één uit elk seizoen. Deze doelstelling konden we verregaand verwezenlijken voor de jaren tachtig. We konden echter niet alle exemplaren uit de jaren negentig terugvinden, zodat we hier genoodzaakt waren te roeien met de riemen die we hadden.

Tenslotte namen we ook acht diepte-interviews af.⁴³ Drie daarvan gebeurden met één persoon: een beroepsvrijwilliger, een onderofficier en een officier. Bij deze individuele vraaggesprekken peilden we vooral naar rangspecifieke ervaringen. Daarnaast interviewden we een familie en een echtpaar waarbij het ons vooral te doen was om de functies die het gezinshoofd had bekleed. Het ene gezinshoofd was leraar te Volkmarsen en één van de medestichters van 't Arolserke. Het andere was jarenlang p.r.-officier geweest en stond mee aan de wieg van de verbroedering tussen Arolsen en Zolder. Naast deze *face-to-face*-interviews ontwikkelde zich spontaan nog een lang "schriftelijk interview" met een voormalig diensthoofd van de Dienst Huisvesting Families. Ook een uitgebreid telefonisch interview met het gewezen schoolhoofd van de Belgische lagere school van Arolsen, moet hier vermeld worden. Interviewen bleek voor ons – als onervaren onderzoeker – geen sinecure. Met de raadgevingen van Thompson en Lummis in het achterhoofd probeerden we echter grote misstappen te vermijden.⁴⁴

⁴⁰ Zoals reeds hierboven vermeld, was de benadering van Friedrich Heckmann hierbij onze leidraad. De verschillende criteria presenteren we in de inleidende paragraaf van elk hoofdstuk.

⁴¹ Het tweede hoofdstuk, dat over de huisvesting handelt, is hier een uitzondering op: door de jaren heen woonden gemiddeld 270 Belgische gezinnen in Arolsen. Over dit thema vergaarden we gegevens voor 46 verschillende families, wat neerkomt op 17% van het totale aantal, wat volgens ons voldoende is voor een kwantitatieve verwerking.

⁴² B. BERG, *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, Needham Heights MA, 1995; BEYERS, *Cucina casareccia*; BEYERS, *Iedereen zwart?*.

⁴³ Deze interviews duurden gemiddeld drie uur. De individuele vraaggesprekken vonden plaats in het archief van het Kwartier Koningin Elisabeth en in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, deze in familieverband in de woning van de respondenten in kwestie. Voor elk interview werd een individuele vragenlijst voorbereid.

⁴⁴ P. THOMPSON, *The Voice of the Past. Oral History*, Londen, 1978; T. LUMMIS, *Listening to History*.

Geldigheid van onze bevindingen

Tot slot willen we nog een aantal grote afwezigheden verklaren. Vanwege hun zeer geringe aantal komen de Waalse militairen en hun families in deze studie slechts zijdelings aan bod. Ook de Duitse kant van het verhaal moeten we schuldig blijven. Een enquête onder de Duitse bevolking van Arolsen met betrekking tot de vroegere Belgische aanwezigheid zou zonder twijfel zeer boeiende inzichten opgeleverd hebben en zou onze bevindingen waarschijnlijk op vele vlakken kunnen nuanceren. Toch moesten we verstek geven wegens tijdsgebrek. Onze conclusies gelden met andere woorden enkel voor de Vlaamse gemeenschap in Arolsen. Tenslotte moeten we nog melden dat we de talloze miliciens die er tijdens deze jaren hun dienstplicht vervulden evenmin aan het woord laten. Dit omdat zij doorgaans slechts één tot anderhalf jaar in Arolsen doorbrachten en daarom volgens ons onvoldoende in de Belgische en de Duitse gemeenschap geïntegreerd waren om er gefundeerde uitspraken over te kunnen doen.

Randopmerking: verlaten denkpiste

Aanvankelijk wilden we ons onderzoek naar de “integratie” van de Belgen in Arolsen op twee niveaus voeren. Het ene niveau betrof de “externe integratie”. Hiermee bedoelen we het gerealiseerde onderzoek naar de relatie tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap. Wat het tweede niveau betreft, wilden we nagaan in welke mate de verschillende militair-sociale categorieën in de Belgische gemeenschap geïntegreerd waren, dus de vraag naar de “interne sociale integratie”.⁴⁵ Of met andere woorden of en hoe zich de militaire hiërarchie in het sociale – en dus private – leven liet gevoelen.

Een aantal vragen uit onze eerste enquête en in het bijzonder uit onze tweede enquête peilden hiernaar. Uit de lagere respons en de vaak zeer summiere en voorzichtige antwoorden konden we echter opmaken dat dit onderwerp bij een belangrijk deel van onze respondenten zeer gevoelig lag. Zij die momenteel nog steeds in actieve dienst zijn, gaven de indruk angst te hebben voor mogelijke sancties van hogerhand. Anderen uitten dan weer expliciet hun vrees dat de reputatie van het Belgisch leger door het slijk zou worden gehaald. Deze angst werd gevoed door slechte ervaringen in het verleden met journalisten die de BSD-ers uiteindelijk afschilderden als nietsdoende, van de Belgische staat profiterende alcoholici.

Dat sommigen zich door onze vragen in het defensief gedrongen voelden, bleek bijvoorbeeld uit de reactie van een officier op de vraag “Vond u dat hogere rangen betere woningen kregen dan lagere rangen?” het emotioneel geladen antwoord: “Waar wil u in feite naartoe?”. Dezelfde persoon

⁴⁵ We bedoelden hier de drie gehanteerde militaire rangen (officieren, onderofficieren, beroepsvrijwilligers) en als vierde de “burgers”.

antwoordde op de vraag of hij belang aan zijn rang hechtte in het dagelijkse leven: “Heel veel. Een dienstgraad is doorgaans gekoppeld aan verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid voor mensen en voor materieel die u ter beschikking zijn gesteld. Belgische officieren en onderofficieren hebben die plicht altijd naar behoren vervuld. Zeker in een elite-eenheid als Arolsen.”⁴⁶ Een andere getuige, vermeldde in de kantlijn dat hij de antwoorden naar best vermogen had gegeven “en bovendien telkens de zegen van zijn chef (had) gevraagd.”⁴⁷ Deze uitspraak liet niets meer aan de verbeelding over: de betrouwbaarheid van de verkregen gegevens was op zijn zachtst uitgedrukt van twijfelachtige aard.

Ondanks het feit dat we onze getuigen volledige anonimiteit garandeerden, konden we ons niet van de indruk ontdoen dat de tijd nog niet rijp was voor een dergelijk onderzoek. De verkregen antwoorden waren onzes inziens verregaand door angst en voorbehoud gecontamineerd, zodat van betrouwbaarheid geen sprake meer kon zijn. Omwille van deze reden hebben we na rijp beraad besloten om deze onderzoekspiste te verlaten en ons te beperken tot de “externe integratie” van de Belgen in Arolsen. Hier “trokken alle getuigen aan hetzelfde touw”, moest geen van hen eventuele sancties vrezen en was de kans veel kleiner dat voormalige garnizoensgenoten hen bepaalde uitspraken kwalijk zouden nemen, wat zich zeker gunstig uitwerkte op de oprechtheid van de getuigenissen.

⁴⁶ F.D., Enquête II, 1.

⁴⁷ G.M., Vragenlijst I, 8. Omwille van de onbetrouwbaarheid van de verkregen antwoorden, hielden we verder geen rekening met deze bron.

HOOFDSTUK I

DE BELGEN IN AROLSEN

Hoe groot was de militaire gemeenschap in Arolsen en wie maakte er deel van uit? Wat bezielde de Belgische families zich zo ver weg van België te vestigen? Konden ze er zich überhaupt verstaanbaar maken? Dit zijn de hoofdvragen waarop we in ons eerste, korte hoofdstuk een antwoord willen formuleren. Een korte voorstelling dus...

1.1. Militairen en burgers

De bevolking van het garnizoen Arolsen bestond natuurlijk in de eerste plaats uit militairen: beroepsmilitairen van allerlei rang, maar eveneens een belangrijk aantal dienstplichtigen. Met uitzondering van deze laatste groep, waren bijna alle militairen gehuwd en hadden hun gezin meegebracht.⁴⁸ Dit bestond doorgaans uit vrouw en kinderen, maar in schaarse gevallen kon hier ook een inwonend onderdeel van de echtgenoten deel van uitmaken. Dit was echter bij geen van onze 46 gezinnen het geval. Vrouwen in uniform waren in Arolsen een zeldzaamheid, maar ze bestonden. Volgens onderofficier Jean-Pierre Baerckmans, die van 1975 tot 1990 in het garnizoen werkte, begonnen pas vanaf het begin van de jaren tachtig de eerste vrouwelijke beroepsmilitairen – met mondjesmaat – dienst op te nemen aan het ijzeren gordijn. Hij meende dat er nooit meer dan tien tegelijkertijd waren.⁴⁹ Zijn uitspraak wordt min of meer bevestigd door Marc Vuylsteke, die in zijn licentiaatsverhandeling vermeldt dat Arolsen in 1982 elf vrouwelijke militairen telde. Dit kwam neer op ongeveer twee procent van het totale aantal manschappen.⁵⁰ Naast gehuwde militairen telde Arolsen ook nog een klein aantal “jonggezellen”. Deze waren ongehuwd en woonden meestal in de kazerne. De meeste beroepsmilitairen behoorden tot het Eerste Regiment Jagers te Paard of tot een logistieke eenheid. Een kleine minderheid waren leden van de militaire politie, de provoost- of de medische dienst.

Toch waren niet alle Belgisch mannen in Arolsen onder de wapenen. Om het onderwijs in de BSD te garanderen, woonden in elk garnizoen een aantal niet-militaire leerkrachten. Door de garnizoensbevolking werden deze, samen met hun gezinnen, de “burgers” genoemd. De families van leraars en

⁴⁸ Er waren ook mannen wiens gezin in België bleef wonen. Hun aantal was in Arolsen echter verwaarloosbaar omdat de grote afstand tot België een lat-relatie zeer moeilijk maakte.

⁴⁹ Interview met Jean-Pierre Baerckmans op 2 feb. 2004.

⁵⁰ VUYLSTEKE, 83.

leraressen waren de grootste, maar niet de enige groep burgers in het garnizoen.⁵¹ Ook postbeambten, verpleegsters van Kind en Gezin en de aalmoezenier werden hoorden hierbij. In 1969 werden hun rangen nog versterkt door een tiental rijkswachters en hun gezinnen, die na de opdoeking van het garnizoen Kassel naar Arolsen werden overgeplaatst.⁵² In onze verdere verhandeling hanteren we de termen “militairen” en “burgers”, daarmee doelend op de twee bovengenoemde groepen. Daarbij dient nog te worden opgemerkt dat alle leden van een gezin met een beroepsmilitair als familiehoofd door ons bij de categorie “militairen” werden ingedeeld, niettegenstaande zij *de jure* burgers zijn.

1.2. Vlamingen en Walen

Het overgrote deel van de Belgen in Arolsen was Vlaming. Wegens het gebrek aan ambtelijke bronnen was het een zeer moeilijke onderneming om een cijfer te kleven op het aantal Waalse gezinnen. Een paar van onze getuigen waagden zich niettemin aan een schatting, zodat we ons een idee konden vormen van hun aandeel in de garnizoensbevolking. Maurits Bulckens, voormalig schoolhoofd van de lagere school van Arolsen, raamde het – einde de jaren zeventig – op ongeveer drie procent van het totale aantal Belgen. Hij herinnerde zich enkele Franstalige mecaniciens en buschauffeurs, evenals enige leden van het rijkswachtkorps en de militaire politie. Omdat de MP's en provoosten van Arolsen ook het naburige Franstalige garnizoen Essentho moesten verzorgen, was een deel van hen van Waalse afkomst. Daarnaast waren er ook nog sommige Franssprekende burgerlijke arbeidskrachten in de kazerne tewerkgesteld. Zelf had de directeur onder zijn leerkrachten in de lagere school één Waalse onderwijzer, die in één enkele klas zowel de kleuters als de lagere schoolkinderen onderwees. Hun aantal schommelde volgens de directeur steevast tussen vijf en twaalf leerlingen.⁵³

Deze schatting lijkt gedeeltelijk bevestigd te worden door de gegevens die generaal Jozef Schoups ons toespeelde: hij ontdekte in het archief te Evere dat in 1979 in het totaal negen Franstalige kinderen school liepen in Arolsen, twee kleuters en zeven leerlingen. Daarnaast bezochten nog zes Waalse kinderen de athenea van Soest en Keulen.⁵⁴ Het totale kinderaantal van Arolsen bedroeg in dat jaar 384, zodat vier procent van de Belgische jeugd in het garnizoen Franstalig was. Wanneer – hypothetisch gesproken – deze vijftien jongeren allemaal enige kinderen waren en geen enkel Waals gezin kinderloos bleef, zou dit betekenen dat Arolsen in 1979 maximaal vijftien Waalse families telde; iets meer dan vijf procent van het totale aantal.⁵⁵

⁵¹ Leraressen waren doorgaans met een militair gehuwd.

⁵² ‘Provoost BSD’, voorontwerp van een artikel, s.l., s.d.

⁵³ Bulckens, Vragenlijst I, 1.

⁵⁴ Jozef Schoups was tussen 1962 en 1991 vier maal in Arolsen (samen ongeveer zeventien jaar); de laatste keer als ondersectorcommandant. In zijn schrijven vermeldt hij niet op welke bron hij zich hiervoor baseert. Brief van Jozef Schoups van 16 oktober 2004, 1.

⁵⁵ Gebaseerd op de tabel in bijlage 5, die het aantal Belgische families in Arolsen van 1971 tot 1981 weergeeft.

Paul Tuerlinckx kwam tot dezelfde conclusie:

“Dat waren maar een vijftien families [...] Guy Evrard, de hoofdonderwijzer, en dan drie buschauffeurs. En bij de militaire politie en bij de rijkswacht had ge er een paar Franstalige; en bij de rijkswacht ook. En dan bij de sectie Recce, op het hoofdkwartier, waren er ook nog een paar. Pakt vijftien, twintig families, dan hebt ge het. En hier en daar een verloren gelopene die was blijven hangen.[...]Guy Evrard, die had dus maar acht leerlingen [...] en bij de post, daar werkten ook nog een paar Franstalige”.⁵⁶

Ondanks het ontbreken van officieel cijfermateriaal, kunnen we op basis van deze getuigenissen aannemen dat het aantal Waalse families in Arolsen, tenminste voor wat de jaren zeventig en tachtig betreft, moet geschommeld hebben tussen vijftien en twintig.⁵⁷ Dit was uiteindelijk maar een zeer klein aandeel van het totale aantal Belgische families. Mede daarom betrekken wij hen niet verder in ons onderzoek.

1.3. Motieven voor de komst naar Arolsen

We weten nu wie deze Belgen in Arolsen waren, maar waarom gingen ze er heen? We vroegen onze getuigen uit de eerste generatie of ze vrijwillig naar Arolsen gekomen waren. Goed zestig procent van hen beantwoordde de vraag affirmatief. Uit de antwoorden kwam naar voren dat onze officieren, op één na, allemaal uit vrije wil voor Arolsen hadden gekozen. De meeste hadden daarvoor dezelfde professionele motivatie: ze wilden na hun opleiding aan de Koninklijke Militaire School kost wat kost bij een verkennersseenheid terechtkomen. Nederlandstalige hadden daarbij slechts een zeer beperkte keuze: het 1 Jagers te Paard (JP) te Arolsen of het 2 JP te Lüdenscheid. Het feit dat Arolsen het dichtst bij de *Ostgrenze* lag, maakte het extra aantrekkelijk. Een garnizoen aan het ijzeren gordijn hield de belofte van avontuur in. Net zoals de officieren, kwamen ook de meeste burgers vrijwillig naar Arolsen.⁵⁸ Bij hen domineerden eveneens professionele overwegingen. In bijna alle gevallen was een aantrekkelijke openstaande betrekking in Duitsland de reden waarom ze België de rug toe keerden. Slechts één van onze respondenten schreef voor de keuze “baan in Volkmarsen accepteren of werk verliezen” gesteld te zijn geweest, zodat in zijn geval wel van een zekere dwang sprake was.⁵⁹

Van de overige militairen was ongeveer de helft uit eigen beweging gekomen. Zij haalden de meest uiteenlopende redenen voor hun keuze aan. Sommigen waren reeds voor hun komst naar Arolsen in Kassel gelegerd. Bij de sluiting van dit garnizoen in 1969 kregen zij de keuze tussen een mutatie naar

⁵⁶ Interview met de familie Tuerlinckx op 18 augustus 2004.

⁵⁷ Marc Vuylsteke vermeldt voor 1982 zeventien Franstalige militairen en burgers met een contract met Landsverdediging. VUYLSTEKE, 83.

⁵⁸ Slechts vier van onze respondenten waren burgers uit de eerste generatie. Omdat zij geen militairen waren, kon in principe niemand hen dwingen naar Arolsen te verhuizen. We nemen daarom aan dat de meeste overige burgers eveneens vrijwillig voor een verblijf in de garnizoenstad kozen.

⁵⁹ Ivan Groven, Enquête I, 1.

Lüdenscheid, Probsteierwald of Arolsen.⁶⁰ De keuze was voor velen snel gemaakt, aangezien Arolsen naar Duitse normen slechts een boogscheut van Kassel verwijderd is, zodat ze hun oude sociale contacten hier konden behouden. Anderen hadden net zoals de officieren en burgers professionele beweegredenen. Ook hier werd de wens om bij een verkenningseenheid te horen meermaals vermeld. Bij de beroepsvrijwilligers speelden het gevaar en het avontuur eveneens een rol in hun keuze. Anderen kozen in hun jeugdig enthousiasme voor Arolsen zonder goed te beseffen hoe ver het wel van België verwijderd was.

De weinige Belgische dames die aan de enquête deelnamen, lijken allemaal om familiale reden naar het garnizoen te zijn gekomen: hun echtgenoot leefde reeds voor het huwelijk in Arolsen of werd nadien daarheen gemuteerd. Opvallend daarbij is dat alle hun verhuizing als een vrijwillige keuze bestempelen. Theoretisch bestond de mogelijkheid dat ook een aantal vrouwen uit beroepsredenen naar het garnizoen verhuisden. Naast de vrouwelijke beroepsmilitairen kunnen dit eigenlijk enkel leraressen of verpleegsters van Kind en Gezin geweest zijn. Marc Vuylsteke ontdekte tijdens zijn onderzoek echter dat de meeste leraressen in de BSD gehuwd waren met een beroepsmilitair, een burgerpersoneelslid of een leraar en dit reeds voor hun aanstelling tot lerares.⁶¹ Het aantal vrouwen dat voor andere dan persoonlijke redenen naar Arolsen verhuisden, was bijgevolg erg klein.

De helft van onze respondenten gaf aan onvrijwillig naar Arolsen te zijn gekomen. Bijna alle hullen zich daarbij in stilzwijgen wat betreft de redenen waarom ze naar het garnizoen werden gestuurd. Niet iedereen die onvrijwillig naar Arolsen ging, had er overigens een aversie tegen. Slechts één van hen vertelde dat hij met grote tegenzin ging en deze plaatsing als een soort straf ervoer, zonder hier gedetailleerd op in te willen gaan. Een officier werpt een licht op de mogelijke oorzaak: “Het is wel zo dat er bepaalde elementen, gewoonlijk uit het lager kader bij bepaald wangedrag in hun eenheid, alvorens buiten te vliegen, als laatste kans naar het verste garnizoen werden gezonden”.⁶² Dit wordt bevestigd door een van zijn collega’s: “Vanaf 1975 deden de eerste beroepsvrijwilligers hun intrede. Dit waren soms jeugdige misdadigers die niet veel andere keuze hadden dan “verbeteringsgesticht of leger”.⁶³ Het spreekt voor zich dat lang niet elke persoon die onvrijwillig naar Arolsen kwam ook tot deze groep behoorde. De ongeliefdheid van de garnizoenen bij het ijzeren gordijn bij sommige militairen hing zonder twijfel vooral samen met de grote afstand tot België.

⁶⁰ “Muteren” betekent in het militaire jargon “een andere eenheid toegewezen krijgen”. Dit ging vrijwel steeds gepaard met een verandering van garnizoen. Doorgaans werd de mutatie van hogerhand opgelegd. Militairen konden echter ook een mutatie naar een ander garnizoen aanvragen. Een aanvraag werd echter lang niet altijd ingewilligd. Guido Eeckhout, Vragenlijst VII, 1.

⁶¹ VUYLSTEKE, 86-87.

⁶² Gilbert Moons, Vragenlijst I, 3. Gilbert Moons werd in 1960 naar Arolsen gemuteerd. Hij bleef er – met een onderbreking van twee jaar – tot 1978 en bekleedde de functie van garnizoens- en ondersectorofficier voor sociale en culturele informatie.

⁶³ Guido Eeckhout, Vragenlijst VIII, 1. Guido Eeckhout was onder andere als adjunct van de ondersectorcommandant en diensthoofd van de Dienst voor Huisvesting van de Families in het garnizoen van 1975 tot 1994.

BSD-ers genoten gratis huisvesting, medische verzorging en onderwijs, belastingsvrijheid voor vele aankopen, enzovoort. Dit stak heel wat “thuisgebleven” Belgen de ogen uit. Volgens de Belgische publieke opinie waren deze materiële en financiële voordelen dan ook dé hoofdreden waarom militairen met hun gezin naar Duitsland trokken.⁶⁴ Dit beeld werd nog versterkt door het feit dat het Belgisch leger hiermee expliciet lokte, zoals uit rekruteringsannonces blijkt.⁶⁵ Dat slechts één van onze respondenten – een burger – deze financiële voordelen als een van de redenen voor zijn komst naar Arolsen noemde, bewijst dat dit toch niet zo’n sterke *pull*-factor was als in België werd aangenomen. Niettemin waren er zeker ook in Arolsen militairen die zich omwille van financiële redenen aan het ijzeren gordijn lieten inkwartieren.⁶⁶ Zij waren één van de groepen die het langst nodig hadden om zich in Arolsen thuis te voelen: “Gelokt door de financiële voordelen kwamen sommigen hier de spaarpot vullen om bijvoorbeeld in België zo snel mogelijk te kunnen bouwen. Mentaal in België levend, vergat men hier te leven! Elk verlof of zelfs lang weekend werd dan in België doorgebracht.”⁶⁷

1.4. Burgerlijke stand

Met uitzondering van de dienstplichtigen, waren de meeste Belgische mannen in het garnizoen gehuwd. Het viel ons op hoeveel van onze getuigen van de eerste generatie uiteindelijk een Duits meisje huwden: 32%. Vooral bij de onderofficieren was dit percentage zeer hoog: van de elf gehuwde onderofficieren die aan onze enquête deelnamen, waren er zes met een Duitse getrouwd. Bij de andere categorieën waren er ook wel individuen die een Duitse vrouw het jawoord gaven, maar hun aantal was bij verre niet zo groot als bij de onderofficieren. Het bekomen cijfer voor de Belgische populatie van Arolsen in haar geheel is echter niet helemaal representatief: een derde van onze respondenten van de eerste generatie vonden we via de Vriendenkring Belgische Reservisten. Deze VZW, die in maart 1993 werd gesticht, is een groepering van in Arolsen achtergebleven Belgen. In 2004 telde de kring 51 leden, waarvan vijftig een Duitse echtgenote hebben.⁶⁸ Acht leden namen deel aan onze enquête. Dit dreef natuurlijk het zoëven besproken percentage in de hoogte. Een correctie naar onder is daarom aangewezen. In de karige literatuur vonden we dat het aandeel van de gehuwde Belgische militairen met Duitse vrouw in 1983 achttien procent bedroeg.⁶⁹

⁶⁴ Verschillende van onze getuigen schreven dit aan den lijve ondervonden te hebben. DE LAET, 2 en 10; W. ROTSAERT, ‘Poging tot afbouw van lichtzinnige vooroordelen’, *CTP* (11 augustus 1983).

⁶⁵ Bijvoorbeeld: ‘In beroepsdienst’, *Korpsjournaal* (mei 1970).

⁶⁶ Elke volwassene BSD-er met een contract met Landsverdediging had recht op een verwijderingsvergoeding. Hoe verder men van België gestationeerd was, des te hoger deze compensatie. Hogere rangen kregen een hogere verwijderingsvergoeding. *Les Forces Belges en Allemagne vous souhaitent la Bienvenue: Brochure d'accueil et d'information* (Exemplaar nr. 06980), Section ISC EM 1 (BE) Corps en FBA et OCASC-Division Famille-Jeunesse FBA, s.l., s.d., 26.

⁶⁷ Maurits Bulckens, Enquête I, 9.

⁶⁸ Maurits Bulckens, Vragenlijst II, 1. Maurits Bulckens is secretaris van de Vriendenkring Belgische Reservisten.

⁶⁹ *Land an Eder und Diemel*, Korbach, 1983, 9.

Wat opvalt bij die militairen en burgers die wel een landgenote huwden, is dat ze hun echtgenote allemaal in België hadden leren kennen. “Het was niet gemakkelijk om aan een tof Belgisch lief te geraken”, zo commandant Van Hoorebeke.⁷⁰ Er waren voor de jaren zeventig inderdaad relatief weinig Belgische meisjes in het garnizoen. Uiteraard waren er des te meer beschikbare Duitse jongedames, maar zij waren toch niet eenieders gading:

“Er waren toch nog grote culturele verschillen tussen Belgische en Duitse meisjes. Deze laatste waren veel braver, serieuzer en strenger en vele hadden een obsessie met regels. Bovendien zag je dat Belgen die met een Duitse gehuwd waren toch wel problemen hadden. Voornamelijk vanwege de kinderen dan. Welke taal moest thuis gesproken worden? Naar welke school zou men hen sturen? Enzovoort.”⁷¹

Bovendien was het – vooral dan voor officieren – niet ongebruikelijk om na een paar jaar weer naar een andere eenheid verplaatst te worden, wat moeilijkheden zou opleveren met een echtgenote die in de buurt van haar ouders zou willen blijven wonen. Belgische meisjes die met een BSD-er huwden, wisten meteen waarvoor ze tekenden. Het feit dat ze met een huwelijk instemden, impliceerde dat ze bereid waren hun familie achter te laten. Omgekeerd kan dit ook het grote aantal gemengde huwelijken bij de onderofficieren verklaren. Zij werden veel minder vaak gemuteerd en konden zich zodoende gemakkelijker instellen op een langdurig verblijf in Arolsen. Een Duitse echtgenote paste in dat plaatje. Sommige Duitse vrouwen bleken daarbij vooral economische beweegredenen te hebben. De militairen hadden een vaste job, een goed loon, konden BTW-vrij inkopen en hadden zodoende een hoge levensstandaard. Dit maakte van hen gegeerde echtgenoten.⁷² Maurits Bulckens stelde dat dit vooral het geval was tijdens de laatste tien jaren van het garnizoen. De Duits-Belgische huwelijken van de eerste generatie waren volgens hem daarentegen zeer goede huwelijken, waarvan de meeste tot op de dag van vandaag standhouden.

Onze vier burgerlijke familiehoofden tenslotte, huwden alle een Belgische vrouw. Of dit veralgemeend mag worden, is gezien hun luttele aantal betwistbaar. Toch spreekt een argument hier voor. Zoals we in de volgende pagina's zullen aantonen, verhuisden burgers doorgaans op een wat oudere leeftijd naar de BSD. De meeste waren daardoor bij hun vertrek naar Arolsen reeds gehuwd.

⁷⁰ Interview met Patrick Van Hoorebeke op 10 februari 2004.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 15 januari 2005.

1.5. Statistische gegevens

1.5.1. De Belgische gezinnen

Een artikel in de *Waldeckische Landeszeitung* gaf ons een idee van wat ons op onze zoektocht naar demografisch materiaal te wachten stond: de Arolser Belgen waren omwille van hun uitzonderlijke NATO-statuut niet geregistreerd in de Duitse bevolkingsregisters.⁷³ Een telefonische navraag bij het *Standesamt* van de stad Arolsen bevestigde dit. Ook bij het Belgisch Nationaal Instituut voor Statistiek kon men ons niet verder helpen. Daar beschikt men weliswaar over cijfermateriaal voor de BSD in het algemeen, maar niet voor de afzonderlijke garnizoenen.⁷⁴ We waren dus op militaire archieven aangewezen, maar ook hier vonden we enkel zeer karige statistische gegevens over de samenstelling van de Arolser garnizoensbevolking.

Gedetailleerde lijsten bestonden nochtans. Jaarlijks moest elke eenheid een “historisch jaarverslag” overmaken aan de dienst SGR in Nederoverheembeek. Hierin werd alles van demografische gegevens tot manoeuvres gerapporteerd. Zeer waardevolle bronnen, met andere woorden. Na vele doodlopende sporen gevolgd te zijn, konden we hen uiteindelijk toch lokaliseren in het Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht.⁷⁵ Omdat we echter geen toelating kregen de Historische Jaarverslagen in te zien, zagen we ons genoodzaakt zelf onsamenhangend materiaal te compileren. De daarvoor gehanteerde bronnen, die besproken worden in bijlage 5, vertonen echter belangrijke hiaten en gebreken, zodat de hieruit gewonnen gegevens met grote omzichtigheid moeten worden genoten. Hun uiteindelijke waarde ligt in het feit dat ze niettemin een idee geven van de daadwerkelijke demografische structuur van de Belgische gemeenschap in Arolsen doorheen de tijd.

De onderstaande grafiek is gebaseerd op de tabel in bijlage 5. Ze toont de evolutie van het aantal Belgische families in het garnizoen in de jaren zeventig.⁷⁶ Voor decennia daarvoor en daarna vonden we geen betrouwbare data.

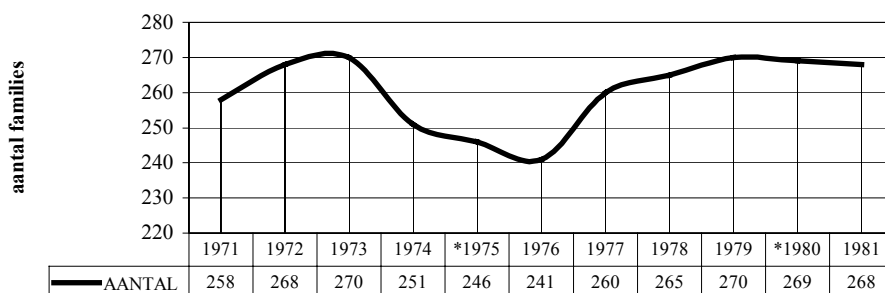
⁷³ ‘Arolsen hat fast 19.000 Einwohner: 1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’ *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983).

⁷⁴ Elke BSD-er was verplicht een domicilie-adres in België te hebben en is dus mee opgenomen in de Belgische bevolkingsregisters.

⁷⁵ Zie inleiding, p. 7-8.

⁷⁶ De gegevens voor de jaartallen aangeduid met een asterisk, zijn hypothetische waarden. Hun samenstelling wordt in bijlage 5 toegelicht.

Grafiek 1.1 Aantal Belgische families in Arolsen (1971-1981)

Uit het cijfermateriaal blijkt dat het gemiddeld aantal Belgische families tussen 1971 en 1981 steeds rond 260 schommelde en doorheen de jaren relatief stabiel bleef. Tot 1973 zien we een stijgende trend, waarna zich een gevoelige daling van het aantal families inzette met haar vermoedelijke dieptepunt in 1976. Op het einde van de jaren zeventig is opnieuw hetzelfde niveau bereikt als in 1973. Wel begon zich vanaf het begin van de jaren tachtig opnieuw een lichte daling af te tekenen.

Deze cijfers kunnen verklaard worden aan de hand van de militaire geschiedenis van het garnizoen. In 1973 vertrok de 18de compagnie anti-tank uit Arolsen. Dit was een middelgrote eenheid, die werd vervangen door de veel minder talrijke stafgroepering Hawk. Dit kan de daling van het aantal Belgische families vanaf 1973 verklaren. In 1976 begon de professionalisering van het leger: de duur van de dienstplicht verkorte en het leger ging meer en meer tijdelijke en beroepsvrijwilligers aanwerven. Deze rekrutering kwam echter maar traag op gang, wat de geleidelijke opgaande trend in onze curve kan verklaren.

1.5.2. De totale garnizoenspopulatie

Volgens het hierboven reeds aangehaalde artikel uit de *Waldeckische Landeszeitung* woonden in 1983 ongeveer 1.800 Belgen in Arolsen. Zevenhonderd daarvan waren dienstplichtigen en jonggezellen die in de kazerne aan de Große Allee gehuisvest waren. De overige 1.100 woonden verspreid in de stad. Deze laatste groep werd dus gevormd door de militairen en burgers met hun gezinnen. Ook hier waren we weer op getuigen aangewezen om de juistheid van deze cijfers te toetsen:

“Families? Wacht effe, hoeveel waren dat er ook weer? Rond de tweehonderd? Het waren er meer, ‘t waren er meer, want pas op, ik herinner me, met families werd er gezegd... je had ook dus de vrijgezellen, je had de getrouwen [...] wel, er werd altijd gezegd dat het garnizoen Arolsen zowat een tweeduizend man sterk... tussen de achttienhonderd en de tweeduizend man sterk was. Dat was alles, militairen en families en burgers. Dat was tweeduizend man ongeveer, die bevolking. Ja, Arolsen was een relatief klein garnizoen.”⁷⁷

⁷⁷ Paul Tuerlinckx tijdens het interview met de familie Tuerlinckx op 14 augustus 2004.

Dit zegt echter nog niets over de jaren zestig en zeventig. De geschreven bronnen lieten ons hierover in het ongewisse. Volgens voormalig garnizoenscommandant Jozef Schoups, die in het totaal ongeveer zeventien jaar van zijn loopbaan in Arolsen doorbracht, was de bevolking van het garnizoen relatief constant. Hij staaft zijn bewering met het argument dat de infrastructuur bepalend was voor de geschiedenis en de bevolkingsevolutie van een garnizoen. Wanneer deze constant bleef, traden ook geen grote verschillen op tussen de bevolkingsaantallen van verschillende jaren. Vermits Arolsen een garnizoen kort bij het ijzeren gordijn was, waren de effectieven steeds op honderd procent, de kazernes vol, dus het garnizoen compleet. Volgens hem bleef dit het geval tot ongeveer 1990. Van zodra de terugtrekking van de Belgische strijdkrachten uit Duitsland werd aangekondigd, begon de grote leegloop.⁷⁸

Het garnizoen was volgens hem “vol” met ongeveer 1.200 militairen, dienstplichtigen inclusief.⁷⁹ Een vertrouwelijke kaart van de BSD uit het jaar 1989 is een van onze enige bronnen die eveneens het aantal in Arolsen gestationeerde militairen vermeldt.⁸⁰ Zij spreekt van een totaal aantal van 1.143 en lijkt daarmee generaal Schoups’ inschatting te bevestigen. Bij Vuylsteke vonden we tenslotte dat in 1982 circa 540 beroepsmilitairen aan het garnizoen verbonden waren. Wanneer we daarbij de hierboven vermelde 700 dienstplichtigen optelden, kwamen we inderdaad op ruim 1.200. Om de exacte aantallen militairen, burgers, gezinnen en dergelijke meer te achterhalen, zou nog verder speurwerk noodzakelijk zijn. Het was ons echter nooit om exacte getallen, maar wel om een idee van de grootteorde van deze verschillende groepen te doen.

1.5.3. Het jonge volkje

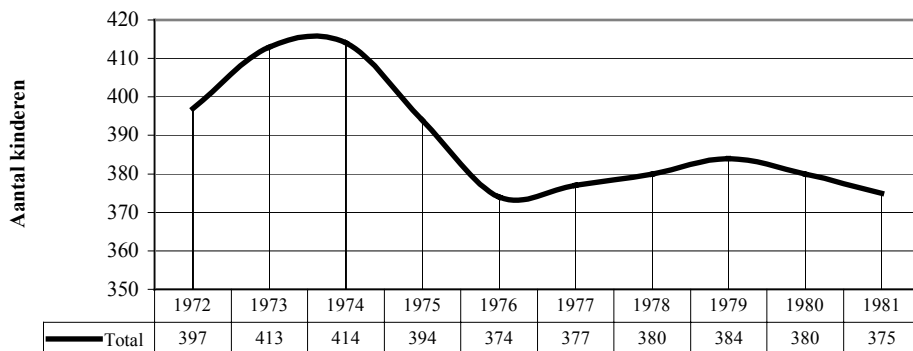
De gegevens uit de tabel in bijlage 5 laten ons ook toe een beeld te schetsen van het aantal jongeren in het garnizoen (grafiek 1.2). De curve van het aantal Belgische kinderen in Arolsen loopt aanvankelijk zeer analoog met die van het totaal aantal families (grafiek 1.1). Vanaf 1976 gaat ze echter duidelijk haar eigen weg. Naar het eind van de jaren zeventig steeg het aantal Belgische gezinnen in het garnizoen opnieuw krachtig en haalde snel weer het hoge niveau van 1973. De gezinnen leken in deze periode echter niet meer zo kroostrijk. Het aantal kinderen steeg wel weer lichtjes, maar zou nooit meer zijn oorspronkelijke peil behalen. Vanaf 1979 zet zich tenslotte een nieuwe neergaande fase in, die uiteraard haar oorzaak vindt in het dalende aantal families.

⁷⁸ Brief van Jozef Schoups van 16 oktober 2004, 2-4.

⁷⁹ Opgelet, burgers zijn hier niet meegerekend.

⁸⁰ *Organisation FBA – Confidential* [kaart], Headquarters 1 (BE) Corps Sec G2-Geo, s.l., 1989.

**Grafiek 1.2 Aantal Belgische kinderen in Arolsen
(1972-1981)**

De tabel in bijlage 5 toont eveneens het aantal jongeren per leeftijdsgroep. Hieruit blijkt dat anno 1971 79% van de garnizoensjeugd jonger dan twaalf was. De twaalf- tot achttienjarigen waren goed voor een ruime 17%, terwijl de jongeren ouder dan achttien slechts 4% van het totaal uitmaakten. De getallen voor 1976 tonen dat de gemiddelde leeftijd van de Belgische kinderen in Arolsen iets was gestegen. Daar het geboortecijfer van Arolsen min of meer constant was gebleven, moet de reden in mutaties liggen. In 1976 was het aantal families in Arolsen op een dieptepunt. Waarschijnlijk hadden de gezinnen die in de jaren daarvoor vertrokken waren, vooral kleuters en lagere schoolkinderen. De lage gemiddelde leeftijd van de Belgische kinderen in Arolsen, wijst op een meerderheid van gezinnen met relatief jonge ouders.

Aan onze enquête namen dertig BSD-kinderen deel. Zestien van hen waren in de BSD geboren, de overigen in België. De ouders van zij die in België zijn geboren, woonden echter veelal reeds in Arolsen ten tijde van de geboorte. Omdat het dichtstbijzijnde Belgische militaire hospitaal dat van Soest was en dus op een behoorlijke afstand van het garnizoen lag, verkozen veel zwangere vrouwen om in België te bevallen. Acht van onze jonge respondenten hadden overigens een Duitse moeder.⁸¹ Parallel met onze bevindingen omtrent gemengde huwelijken in de eerste generatie, stelden we hier duidelijk vast dat geen enkel kind van een burgers of een officieren een Duitse moeder had. Bij verschillende kinderen van onderofficieren en beroepsvrijwilligers was dit wel het geval.

Van onze 42 militaire gezinnen bestonden er 33 uit vier en meer personen. Ook alle families van onze burgers vielen onder deze categorie. Brengen we ook de dienstgraden in rekening, dan blijken vooral gezinnen van onderofficieren en beroepsvrijwilligers kroostrijk te zijn geweest. Bijna alle huishoudens met vijf of meer personen kwamen uit deze groepen. Hiermee telde Arolsen procentueelsgewijs meer kinderen dan veel andere BSD-garnizoenen. Marc Vuylsteke stelde namelijk vast dat tachtig procent

⁸¹ Van 22 van de 30 getuigen uit de tweede generatie hadden een Belgische moeder. In drie gevallen was deze moeder eveneens BSD-kind geweest.

van de Belgische militaire gezinnen in de Bondsrepubliek twee-, drie- of vierpersoonsgezinnen waren. Bij leraars stelde hij een groot aantal kleine gezinnen vast.⁸² Waarom ons garnizoen boven de doorsnee ligt, kunnen we niet meteen plausibel verklaren.

1.5.4. Leeftijdsstructuur van de Nederlandstalige beroepsbevolking van het garnizoen

De bevolking van de BSD Vuylsteke onderzocht eveneens de leeftijdsstructuur van de Nederlandstalige beroepsbevolking van de BSD. Onder “beroepsbevolking” verstond hij de beroepsmilitairen, de burger-personeelsleden van het leger en de Belgische leerkrachten.⁸³ Hij kwam tot de vaststelling dat op het eind van de jaren zeventig ruim zestig procent van de mannelijke beroepsmilitairen jonger dan 30 waren (tabel 1.1). Bij hun vrouwelijke collega’s lag dit zelfs bij 95%.⁸⁴ De auteur verklaarde dit aan de hand van de toen recente rekruteringscampagnes voor beroepsvrijwilligers. De gemiddelde leeftijd van de beroepsmilitairen in Duitsland lag dan ook erg laag. Men zou verwachten dat de jongere groepen sterker vertegenwoordigd zouden zijn dan de oudere. Dit klopte echter slechts tot op een bepaalde hoogte: de groep van veertigers was groter dan die van de dertigers.

Het mannelijke burgerpersoneel vertoonde een gelijkaardige leeftijdsstructuur als de mannelijke militairen. Vuylsteke constateerde dat de leeftijdslijn voor deze categorie min of meer parallel liep met die van de beroepsmilitairen, met dit verschil dat hun lijn ongeveer vijf jaar hoger lag. De vrouwelijke burgerlijke arbeidskrachten in de BSD vertoonden het meest gelijkenissen met de leeftijdsstructuur van de beroepsbevolking in België. Het onderwijzend personeel was gemiddeld een stuk ouder dan de militairen, wat niet verwonderlijk is, gezien de duur van hun opleiding. Vermeldenswaard is de vaststelling van de bovengenoemde auteur dat in de laatste vijf à tien jaar veel jonge leraressen in de BSD waren aangesteld, die zelf BSD-kinderen geweest waren.⁸⁵

⁸² VUYLSTEKE, 89-90.

⁸³ *Ibidem*, 85. Hij baseert zich daarbij op gegevens voor 1979, die hij verkreeg bij het Nationaal Instituut voor Statistiek te Brussel. Ook wij klopten bij deze instelling aan. Tevergeefs: het NIS beschikt over cijfermateriaal met betrekking tot de BSD in het algemeen, maar niet voor de verschillende individuele garnizoenen.

⁸⁴ De minimumleeftijd bij het leger bedroeg in 1979 zeventien jaar, de maximumleeftijd zestig jaar (bij de vrouwen uitzonderlijk veertig jaar). Vrouwelijke militairen deden overigens pas van rond het midden van de jaren zeventig hun intrede in het leger. *Ibidem*, 86.

⁸⁵ *Ibidem*, 86-87.

Tabel 1.1 Leeftijdsstructuur in % van de Nederlandstalige beroepsbevolking in de BSD (1979)

leeftijd	mannen					vrouwen				
	mil.	bur.	leerkr.	totaal	België	mil.	bur.	leerkr.	totaal	België
15 - 19 jaar	17,9	5,4	-	17,2	4,9	25,2	2,0	-	10,7	7,8
20 - 29 jaar	43,4	49,7	18,2	42,9	26,6	70,0	41,3	38,9	52,1	38,7
30 - 39 jaar	14,4	8,0	39,5	14,9	23,4	4,7	27,8	35,7	19,9	23,4
40 -49 jaar	16,3	12,8	30,0	16,6	22,9	0,1	20,7	18,0	12,4	17,8
50 - 59 jaar	8,0	18,7	9,5	8,2	17,7	-	8,0	6,9	4,8	10,4
60 - jaar	-	5,4	2,8	0,2	4,5	-	0,2	0,5	0,1	1,9
gemiddelde leeftijd	29,7	34,9	38,6	30,0	39,5	22,3	33,5	33,9	29,2	33,5

Bron: Nationaal Instituut voor Statistiek, Brussel, februari 1979, 108. (Ontleend aan Vuylsteke, 86)

Deze conclusies gelden voor de BSD in zijn geheel, dus blijft de vraag of ze op de individuele garnizoenen geprojecteerd mogen worden. Toch zien we niet meteen bezwaren. De exacte cijfers zullen naar alle waarschijnlijkheid niet op Arolsen van toepassing zijn, maar bij de verwerking van onze enquête, stelden wij vast dat ook de het garnizoen Arolsen een zeer jonge (beroeps)bevolking had. Het grote aantal jonge kinderen spreekt hiervoor, evenals de leeftijd van onze getuigen bij aankomst in het garnizoen. Onze militaire respondenten waren bij hun komst gemiddeld 23,4 jaar; de burgers waren 30,3 jaar oud.⁸⁶ Wanneer we bij de militairen rekening houden met de dienstgraad, tekenen zich markante verschillen: officieren 24,0 jaar, onderofficieren 23,7 jaar en beroepsvrijwilligers 20,0 jaar.⁸⁷ Het overgrote deel van de onderofficieren was reeds tevoren in de BSD gestationeerd, wat resulteert in een hogere gemiddelde leeftijd bij aankomst in Arolsen. Bij de officieren is uiteraard de duur van hun opleiding hier de belangrijkste oorzaak voor. Tenslotte moeten we nog opmerken dat de garnizoenspopulatie nauwelijks ouderen telde. Militairen, die natuurlijk het gros van de bevolking uitmaakten, gingen ten laatste op zestigjarige leeftijd op pensioen. Bij leerkrachten lag die leeftijd hoger, maar hun aantal in het garnizoen was erg klein. Net zoals alle andere BSD-garnizoenen was dit (bijna) een kleine maatschappij zonder ouderen.⁸⁸ Dit had zonder twijfel invloed op het sociale leven van deze gemeenschap.

⁸⁶ Let wel, voor vele was Arolsen niet hun eerste station in de BSD. De gemiddelde leeftijd waarop men naar Duitsland kwam, zal dus lager liggen dan die waarop men naar Arolsen kwam.

⁸⁷ Wanneer we geen rekening houden met de leeftijd van de militairen die reeds voor hun komst naar Arolsen in de BSD woonden, wordt de gemiddelde leeftijd bij aankomst in Arolsen 19,9 jaar voor onderofficieren.

⁸⁸ De occasionele inwonende (groot)ouder buiten beschouwing gelaten. Uit ons cijfermateriaal voor de jaren zeventig blijkt dat de Belgische gemeenschap in Arolsen gemiddeld slechts vijf “personen ten laste” telde. Dit was amper een half procent van de totale Belgische bevolking.

1.6. Kennis van de Duitse taal: basisvoorwaarde voor integratie

Een van de allereerste voorwaarden voor een goede integratie in een nieuwe maatschappij, is uiteraard het machtig zijn van de taal van de gastbevolking. Het Nederlands en het Duits mogen dan twee verwante Germaanse talen zijn, ze zijn en blijven verschillend. Van Vlamingen hoort men steeds weer dat ze over een zogenaamde talenknobbel beschikken. Dit cliché lijkt in Arolsen geklopt te hebben. De overweldigende meerderheid vond dat hun Duitse vaardigheden toereikend waren om persoonlijke contacten te onderhouden met de autochtone bevolking. Slechts vijf van onze respondenten uit de eerste generatie gaven toe hier niet toe in staat te zijn geweest: twee onderofficieren en drie beroepsvrijwilligers.

We namen aan dat de kinderen die in de BSD opgroeiden, in het dagelijkse leven automatisch voldoende van de taal zouden oppikken om zich meer dan behoorlijk uit de slag te trekken. Daarom vroegen we hen meteen waar zij volgens hen het meeste Duits hadden geleerd. Meerdere antwoorden waren daarbij mogelijk. Op één na vonden alle jongeren dat de veelvuldige contacten met de Duitse Arolsers aan de basis lagen van hun Duitskennis. Ook de huiselijke omgeving bleek een belangrijke factor voor het leren van de taal. Dit was vooral zo bij de onderofficieren, wat perfect te rijmen valt met onze vroegere vaststelling dat heel wat kinderen van deze categorie een Duitse moeder hadden. Toch blijken ook een aantal kinderen met twee Belgische ouders thuis Duits geleerd te hebben. We vermoeden dat in deze gevallen eerder sprake was van het onbewust opnemen van een taal via kranten, televisie en radio, dan dat thuis daadwerkelijk Duits werd gesproken. Vier jonge Belgen beantwoorden de vraag overigens uitdrukkelijk met “tv”.

En de rol van het reguliere onderwijs? Die was blijkbaar slechts zeer gering. Ondanks het feit dat de jeugd in de BSD waarschijnlijk meer geprofiteerd zou hebben van lessen Duits, waren in de koninklijke athenea in de Belgische sector – net zoals in België – Frans en Engels de belangrijkste vreemde talen die werden onderricht. Duits kwam vreemd genoeg slechts op de derde plaats, zodat lang niet alle BSD-kinderen over een theoretisch, grammaticale basis van de taal beschikten. Volledig anders was de situatie van de zeer kleine minderheid die een Duitse school bezocht. Voor hen was Duits hun moedertaal.⁸⁹

We stelden ook hun ouders de vraag waar ze Duits geleerd hadden. Ook hier waren contacten met de lokale bevolking de manier bij uitstek om zich de taal eigen te maken. Even velen bleken echter met voorkennis van de Duitse taal naar Arolsen te zijn gekomen. Zij hadden de taal geleerd tijdens hun middelbare of hogere studies. Drie onderofficieren werden door actieve zelfstudie het Duits machtig. Ook bij de volwassen werd trouwens meermaals “familie” geantwoord. Wederom gebeurde dit

⁸⁹ In hoofdstuk II gaan we gedetailleerder in op deze Belgische scholieren aan Duitse scholen, p. 60-63.

meestal door onderofficieren; de categorie waarbinnen het meest gemengde huwelijken voltrokken werden. Net zoals bij de jongeren, leerden ook hun ouders een woordje Duits dankzij de media. Eén echtgenote tenslotte, leerde de taal al doende op het werk.

Wat uit onze enquête niet zo duidelijk naar voren komt, maar vermoedelijk juist was, is de inschatting van Jean-Pierre Baerckmans, dat vrouwen doorgaans sneller Duits spraken dan de mannen. Of met andere woorden, dat de mannenwereld meer Vlaams was.⁹⁰ De dagelijkse inkopen werden in de regel door de echtgenotes van de militairen gedaan. Omdat lang niet alle producten bij de legerwinkel te verkrijgen waren, waren zij bij verschillende Duitse handelaars goede klanten. Deze dagdagelijkse en noodgedwongen contacten zullen zeker een gunstige invloed gehad hebben op de Duitskennis van de Belgische dames. Het leven van hun mannen daarentegen speelde zich hoofdzakelijk af in en rond de kazerne, temidden van hun Nederlandstalige – en enkele Franstalige – collega's. Contact naar buiten toe, was voor hen minder een noodzaak en meer een bewuste keuze, zodat wie geen behoefte voelde aan de omgang met de Duitse bevolking, dit ook gemakkelijker kon vermijden.

We mogen stellen dat de meeste Vlamingen in Arolsen een mondje Duits spraken, dat volstond voor een basiscontact met de inheemse bevolking. Maurits Bulckens, de directeur van de Belgische basisschool Arolern, evenwel met een kanttekening: "Dikwijls werden Nederlandse woorden gewoonweg verduitsd gesproken, een schabouwlijk taaltje, dat dan voor Duits moest doorgaan, in de stijl van "Meine Schönmutter hat in de CMC Weißlauf gekocht!" Ander getuigen hebben het dan weer over "Duits à la Jean-Marie Pfaff".⁹¹ Hoe dan ook, een Belg kon zich verstaanbaar maken."⁹² De rubriek "Deutsch klappen ist gans gemachlich..." in *'t Arolserke*, die jarenlang door Maurits Bulckens werd verzorgd, was een parodie op dit armzalige Duits, dat schijnbaar toch een flink aantal van de garnizoensbewoners produceerden.⁹³ Maar ook wie geen of nauwelijks Duits kon, leek zich uit de slag te kunnen trekken, wat de volgende anekdote illustreert: "Mijn moeder kon geen Duits en toch kon ze uren praten met mijn ex-vrouw haar grootmoeder, namelijk mijn moeder sprak een Zuid-Limburs dialect en de grootmoeder sprak *Siegener Platt*, dus ook een Duits dialect. Grappige gesprekken, geloof me, maar ze verstonden mekaar toch maar."⁹⁴

Nam het leger initiatief om de Duitskennis van zijn werknemers en hun families te verhogen? Enigszins. Volgens een artikel dat in *Vox* verscheen in 1985 kon elke militair die een inspanning wou

⁹⁰ Interview met Jean-Pierre Baerckmans op 9 februari 2004.

⁹¹ Gilbert Moons, Enquête I, 14.

⁹² Maurits Bulckens, Enquête II, 2-3.

⁹³ Voorbeelden zijn onder andere terug te vinden in *'t Arolserke* van oktober 1980, april 1982 en maart 1985. Er bestond overigens een gelijkaardig column getiteld "English for beginners" die eveneens de gebrekkige Engelskennis van sommige Belgen aan de kaak stelde (v.b. mei 1981).

⁹⁴ Yvan Groven, Enquête II, 3.

doen om door zelfstudie zijn talenkennis te verhogen, studiemateriaal krijgen.⁹⁵ Dit kon in één van de acht taalcentra van de BSD. Ook Arolsen had zo'n centrum. Hier kon iedereen terecht voor het lenen van een bandopnamer om de cassettes van het taalcentrum van de Koninklijke Militaire School te beluisteren en te verwerken. Een mooi initiatief, ware het niet dat slechts weinigen in het garnizoen hiervan gebruik maakten. Slechts een derde van de oudere generatie antwoordde affirmatief op de vraag of er in Arolsen taallessen ingericht werden. Wie deze organiseerden, konden de meesten zich niet meer zo goed herinneren. We lazen verschillende keren “miliciens”, “de Belgische lagere school”, “het lerarenkorps van de RMS Volkmarsen” en “de Duitse *Volkshochschule*”, meestal gevolgd door een vraagteken.

Om wat meer klaarheid over het aanbod aan Duitse lessen in Arolsen te krijgen, gingen we ten rade bij de Belgische leerkrachten. “Indien dit [Duitse lessen in het garnizoen] het geval was, moet dit voor mijn tijd geweest zijn, dus voor 1977”, vertelde ons het schoolhoofd Maurits Bulckens, “Paul Tuerlinckx heeft *Niederländisch für Ausländer* in de *Volkshochschule* van Willingen onderricht. Guy Evrard [Franstalige leerkracht] gaf privaat Franse les in de basisschool voor Duitse cursisten. Andere taallessen heb ik vanaf 1977 tot het einde niet gekend.”⁹⁶ In ‘t *Arolserke* van juni 1992 werd inderdaad een cursus Frans aangeprezen, maar deze werd georganiseerd door de Plaats en was bedoeld voor Belgen. In geen van de garnizoenskrantjes die we doorwoelden, troffen we echter ook maar één verwijzing naar een cursus Duits aan, wat als indicatie mag gezien worden dat eventuele lessen vóór 1978 moeten hebben plaatsgevonden.⁹⁷ Wie nadien gekomen is, was dus vooral op zichzelf aangewezen om zich te leren verstaanbaar maken in het Duits.

Men zou eveneens verwachten dat de jarenlange Belgische aanwezigheid tot gevolg had dat een aantal autochtone Arolsers een aardig mondje Nederlands spraken. Daarbij dachten we dan in de eerste plaats aan de Duitse echtgenotes van militairen, maar ook aan Duitse BAK⁹⁸ en handelaars die om den brode dagelijks met de Belgen omgingen. En inderdaad:

“De meeste uitbaters van horecazaken begrepen Nederlands en spraken het voldoende om de klanten te bedienen, zelfs als het Duits-onkundige groentjes waren. Alle Duitsers die als arbeider voor de Belgische Krijgsmacht werkten begrepen heel goed Nederlands en spraken een aardig mondje vol. Ik herinner mij ook een pensionhouder in de Prof.-Bier-Straße die goed Nederlands sprak: zijn echtgenote was een Nederlandse.”⁹⁹

⁹⁵ ‘Dienst cultuur en vrijetijdsbesteding’, *Vox* (28 november 1985) 15. Let wel, dit betreft niet enkel cursussen Duits, maar evengoed Frans en Engels.

⁹⁶ Maurits Bulckens, Vragenlijst II, 1.

⁹⁷ In 1978 verscheen ‘t *Arolserke* voor het eerst.

⁹⁸ BAK staat voor Burgerlijke Arbeidskrachten. Dit konden zowel Belgische als Duitse burgerlijke arbeidersnemers van het Belgisch leger zijn. De meesten vervulden administratieve of logistieke functies.

⁹⁹ Jean-Pierre Baerckmans, Enquête II, 2.

De meeste getuigen benadrukken echter dat het vooral de Duitse echtgenotes van militairen waren, die de taal min of meer vloeiend spraken, maar dat de rest van de stad weinig tot geen Nederlands kon. Zij die veel met Belgen verkeerden konden weliswaar enkele woorden – doorgaans krachttermen – maar voor conversatie werd gerekend op de talenkennis van de Belgen. De oudere generatie van Duitse echtgenotes van Belgen sprak het best Nederlands. Soms hadden zij door mutaties van hun man een aantal jaren in België gewoond en hadden daar de taal geleerd.¹⁰⁰ Dat de Duitse echtgenotes van Belgen zich moeite hadden getroost de taal van hun wederhelft te leren, was enigszins te verwachten. Dat ook enkele lokale middenstanders zich een functioneel Nederlands hadden bijgebracht – net voldoende om hun Belgisch cliënteel te kunnen bedienen – was minder vanzelfsprekend.

We vroegen Paul Tuerlinckx naar het waarom van de lessen *Niederländisch für Ausländer*, die hij jarenlang aan Duitse burgers gaf.

“Dit had alles te maken met de verbroedering van de stad Arolsen met de Limburgse gemeente Zolder, of met het toerisme. Arolsen is voor ieder Nederlands patriot een soort bedevaartsoord, want Koningin Emma, de moeder van de vroegere Nederlandse koningin Wilhelmina, stamt uit het huis van Waldeck und Pyrmont, nog steeds residerend in het *Schloß* te Arolsen. Dus ten behoeve van de Nederlandse toeristen wilden Duitse handelaars of leden van de Dienst voor Toerisme vaak een mondje Nederlands leren.”¹⁰¹

Dat de winkeliers hierdoor ook hun Belgische klanten beter konden bedienen, lijkt maar bijzaak te zijn geweest:

“... ik heb geen enkele van hen Nederlands horen spreken tegen Belgische klanten, want die spraken allemaal voldoende Duits om zich verstaanbaar te maken. Ook waren er bij mijn eerste deelnemers Duitse burgers die in de kazerne werkten, als chauffeur bijvoorbeeld. Ik vermoed dat daar met wat nadruk was gevraagd de lessen Nederlands te volgen.”¹⁰²

Voor de andere Arolsens bestond er echter – tenzij misschien uit persoonlijke interesse – geen noodzaak om de Belgen op het gebied van taal tegemoet te komen. De Nederlandssprekende Duitser zal bijgevolg in Arolsen geen unicum, maar wel nog steeds een zeldzaamheid geweest zijn. Logisch, ook heden ten dage wordt van immigranten verwacht dat ze na korte tijd in de taal van het gastland kunnen communiceren. De Belgische gemeenschap in Arolsen leek grotendeels aan deze verwachting tegemoet te komen, wat het pad voor een goede verstandhouding tussen de twee bevolkingsgroepen effende.

¹⁰⁰ Maurits Bulckens, Enquête II, 2. Dit werd bevestigd door onder andere Freddy Allaert, Anouschka de Block en Diederik Demuynck.

¹⁰¹ Paul Tuerlinckx, Enquête II, 3.

¹⁰² Hij bevestigde voorts dat ook een aantal Duitse eega's van Belgische militairen deze lessen bijwoonden. Paul Tuerlinckx, Vragenlijst I, 2.

HOOFDSTUK II BELGIË IN 'T KLEIN OFTEWEL EEN IMITATIE VAN DE BELGISCHE SAMENLEVING

Zoals in alle overige BSD-garnizoenen troffen nieuwkomers in Arolsen een goed ontwikkeld netwerk van de meest uiteenlopende Belgische voorzieningen aan. Landsverdediging zorgde voor huisvesting, Belgische consumptiegoederen, medische verzorging, onderwijs voor het jeugdige volkje en tewerkstelling voor de echtgenotes van de militairen. In wat volgt gaan we dieper in op deze vijf elementen en onderzoeken wat de invloed van deze faciliteiten op de integratie van de Belgen in Arolsen was.

2.1. Huisvesting

Gettovorming is een hinderpaal voor een vlotte integratie van bevolkingsgroepen.¹⁰³ Hier willen we nagaan in hoeverre het huisvestingsbeleid van het leger ruimtelijke barrières optrok die interetnische interactiekansen reduceerden. Daartoe schetsen we eerst de theoretische aspecten van dit beleid. Vervolgens proberen we door een analyse van de antwoorden op onze enquête een beeld te schetsen van hoe het huisvestingsbeleid er in de praktijk uitzag en wat de consequenties ervan waren op sociaal gebied.

2.1.1. Het huisvestingsbeleid van het leger in Arolsen

2.1.1.1. Gratis huisvesting

Eén van de lokmiddelen waarmee het Belgisch leger militairen en burgers probeerde warm te maken voor een langdurig engagement in de BSD was gratis huisvesting.¹⁰⁴ Om deze logistieke uitdaging in goede banen te leiden, werd de “Dienst voor Huisvesting van de Belgische Families in Duitsland”, kortweg KTG/DHF, in het leven geroepen. Deze dienst bestond uit een staf te Weiden en tien regionale detachementen, waarvan één te Arolsen was gevestigd. DHF Arolsen was verantwoordelijk voor de huisvesting van de Belgen die in Arolsen, Brakel, Essentho en Korbach gestationeerd waren

¹⁰³ We hanteren voor dit hoofdstuk de volgende definitie van getto: een relatief afgesloten deel van een stad, waarin een bepaalde homogene bevolkingsgroep relatief geïsoleerd van de buitenwereld leeft. De contacten met deze buitenwereld zijn tot een minimum gereduceerd. Deze toestand kan vrijwillig of gedwongen zijn. REINHOLD, *Soziologielexikon*, 213.

¹⁰⁴ De wervingsannonce ‘In beroepsdienst’ illustreert dit duidelijk. *Korpsjournaal* (mei 1974).

en werd daarin bijgestaan door de lokale afdeling van de “Directie der Bouwwerken”.¹⁰⁵ Deze instelling had de opdracht het patrimonium aan logementen en kazernes in stand te houden. Concreet kwam dit neer op het uitvoeren van herstellingen en renovatiewerken.

Niet elke Belg kon aanspraak maken op een gratis woning via het leger. Dit privilege was aanvankelijk voorbehouden aan gezinnen van gehuwde militairen en burgers die tewerkgesteld waren ten voordele van Landsverdediging. Uitzonderingen waren Belgische postbedienden, gerechtelijke magistraten en aalmoezeniers, die ondanks het feit dat ze niet aan dit criterium beantwoordden, toch een legerwoning konden betrekken. Een bijkomende voorwaarde was bovendien dat de familie permanent in de woning moest verblijven. Wanneer vrouw en kroost eigenlijk in België woonden en papa slechts af en toe kwamen bezoeken, was de militair in kwestie verplicht in de kazerne te wonen, net zoals de vrijgezellen. In tegenstelling tot de dienstplichtigen, die in kamers van zes tot acht personen verbleven, deelden de ongehuwde beroepsmilitairen hun kamer met maximaal drie collega's en vaak slechts met één. Toch werden al gauw enkele vrijgezellenwoningen in gebruik genomen. Aanvankelijk waren die uitsluitend bestemd voor het vrouwelijk onderwijzend personeel, maar ten laatste vanaf 1985 konden ook mannelijke beroepsmilitairen vanaf 35 jaar een aanvraag voor een vrijgezellenwoning indienen.¹⁰⁶ Dergelijke woningen waren doorgaans kelder- of zolderappartementen, die voor gezinnen met kinderen – wegens te klein – enkel als voorlopig onderkomen konden dienen. Daar families voorrang kregen, konden vrijgezellen enkel een appartement betrekken in tijden van woningoverschot.¹⁰⁷

Tot ongeveer 1986 speelde de dienstgraad een rol bij de toekenning van een woning.¹⁰⁸ De plaatscommandant en de eenheidscommandanten woonden in functiewoningen, terwijl ook voor officieren bepaalde huizen en appartementen waren voorbehouden. Na 1985 werd bij de toewijzing van woningen volgens commandant Eeckhout, van 1989 tot 1994 diensthoofd DHF van Arolsen, nauwelijks nog rekening gehouden met de rang of de dienstjaren van de aanvrager. De ambtswoningen bestonden toen nog steeds, maar alle andere huizen en appartementen werden toegekend op basis van de gezinssamenstelling. Hoe meer kinderen, hoe groter de woning dus. Ook het geslacht en de leeftijd van de kinderen speelde daarbij een rol, in zoverre dat men probeerde te verhinderen dat tienerjongens en -meisjes een kamer moesten delen.

¹⁰⁵ De hoofdzetel van Directie van de Werken in de BRD, kortweg KTG, bevond zich te Weiden. Waarvoor deze afkorting staat, konden we niet achterhalen. Dit organisme was belast met het verkrijgen van de woningen in de BRD. DHF was een onderafdeling van KTG die instond voor de toekenning en het beheer van de verkregen woningen. *Permanente Onderrichtingen der Belgische Strijdkrachten in Duitsland, Bundel 5, Huisvesting van de families in de BSD, Territoriale Staf 1 (BE) Corps, s.l., [jaren '50], 1.*

¹⁰⁶ “De dienst voor huisvesting van de families”, *Vox* (28 nov. 1985) 13.

¹⁰⁷ Keerde plots het tij en ontstond er een woningstekort, konden vrijgezellen opnieuw verplicht worden hun intrek te nemen in de kazerne of mess. *Permanente Onderrichtingen (Bundel 5)*, 4 en 6-7.

¹⁰⁸ Volgens Roland Sengier, secretaris bij DHF van 1972 tot 1995, waren de factoren die bij de woningstoekenning een rol speelden in volgorde van belang: 1) aantal kinderen, 2) geslacht van de kinderen, 3) leeftijd van de kinderen, 4) eigen wensen van het gezin, 5) militaire rang van het familiehoofd en 6) dienstjaren van het familiehoofd. Roland Sengier, Vragenlijst I, 1.

Dit beleid had uiteraard tot gevolg dat de gezinswoning bij elke familieuitbreiding al gauw te klein werd en het gezin zich genoodzaakt zag een nieuwe, ruimere woning aan te vragen.¹⁰⁹ Families die voor een zogenaamde “woonstverbetering” in aanmerking kwamen, werden op een tweede wachtlijst geplaatst. Deze lijst werd dan naargelang urgentie in de gewone wachtlijst van nieuwkomers ingepast. Sommigen, dit wil zeggen diegenen zich daarbij benadeeld voelden of wie het niet snel genoeg ging, poogden met inmenging van hogerhand een woning te verkrijgen waar ze eigenlijk geen recht op hadden, of probeerden via een vriendje binnen de DHF een voorkeursbehandeling te krijgen. Omwille van de vrede in het garnizoen werden dergelijke praktijken volgens commandant Eeckhout echter hard aangepakt. Wie zich hieraan schuldig maakte, werd mondeling op zijn plaats gezet. Werd daarna nog verder aangedrongen, kon de DHF als ultieme maatregel via de plaatscommandant een mutatie van de desbetreffende persoon aanvragen. Zover is het echter nooit moeten komen.¹¹⁰

Het leger stelde zijn personeel niet enkel gratis huisvesting ter beschikking, maar lokte ook met gratis meubilair, behangpapier en verf.¹¹¹ De meubels werden op aanvraag door DHF besteld en aangevoerd uit het meubeldepot van Soest. De toekenning ervan was afhankelijk van de grootte van de woning en uiteraard van de gezinssamenstelling. Keuzemogelijkheid was er overigens niet: wie voor legermeubels koos, had identiek hetzelfde meubilair als zijn burens en overburens. Enkel de ondersectorcommandant kreeg voor zijn ambtswoning een bijzonder stel meubels. Net als de woning, kreeg men ook de meubels in bruikleen en werd men dus bij een terugkeer naar België geacht deze aan de DHF terug te geven. Bij de opdoeking van het garnizoen in 1994 werd echter een sociale maatregel getroffen in de zin dat de families hun geleend meubilair voor een prikje konden verwerven.

Elk gezin dat een legerwoning kreeg, had recht op gratis legermeubels. De toekenning van gratis verf en behangpapier gebeurde daarentegen slechts wanneer de laatste renovatiebeurt van de woning reeds een tijdje geleden was. In tegenstelling tot het meubilair, waarvan slechts één type beschikbaar was, kon men hier in beperkte mate wel kiezen welke kleur of welk motief men wou.

2.1.1.2. DHF, Arolsens grootste (ver)huurder

Wie daadwerkelijk recht had op een legerwoning vulde bij de Sectie Personeel een aanvraag voor huisvesting in. Was een gepaste, definitieve woning vrij, kreeg men haar dadelijk aangeboden. Wie minder geluk had, kwam op de wachtlijst terecht en verbleef zolang in een minder comfortabel

¹⁰⁹ Ook het tegenovergestelde gold: wanneer een gezin een nestverlater had, werd de woning volgens de DHF-richtlijnen te groot en werd het gezin dus, of het dit wilde of niet, gedwongen naar een kleiner huis of appartement te verhuizen.

¹¹⁰ Guido Eeckhout, Vragenlijst I, 2 en Vragenlijst VIII, 1.

¹¹¹ Dit aanbod leek aan te slaan: ongeveer de helft van de BSD-bevolking vroeg deze aan. ‘De dienst voor huisvesting van de families’, *Vox* (28 nov. 1985) 13. In Arolsen lijkt dit aandeel nog groter. Ruim tachtig procent van onze respondenten hadden DHF-meubelen. Dit is waarschijnlijk te verklaren door de grote afstand naar België. Het was veel praktischer zich ter plaatse meubilair aan te schaffen dan het uit België mee te brengen.

voorlopig onderkomen. Dit voorlopig onderdak kon een hotelkamer zijn of een kelderwoning.¹¹² In Arolsen bestonden daarnaast twee soorten definitieve legerwoningen. Enerzijds waren er de zogenaamde *Bund*-woningen. Dit waren hoofdzakelijk rijtjeshuizen die in 1952 door de Duitse staat met oorlogsschuld voor de bezettingsstrijdkrachten waren gebouwd. Deze wijk, die in nauwelijks honderd dagen opgetrokken werd, noemde men ook wel de “*100-Tage Siedlung*” of het “oud Belgisch dorp”. Zij telde zestig huizen, drie ambtswoningen, een lagere school en de CMC-winkel¹¹³ en situeerde zich rond de Zolderstraße, Masurenweg, Brabanterweg, Prof.-Klapp-Straße en de Flandernweg (luchtfoto en plan in bijlage 6).¹¹⁴ De eigenaar van deze huizen was het Duitse *Bundesvermögensamt*, maar dit stelde ze gratis ter beschikking van de Belgische Strijdkrachten.

Anderzijds huurde KTG ook een aantal volledige appartementsblokken in de Pestalozzistraße, de Bodelschwinghstraße en de Wilhelm-von-Humboldt-Straße van Duitse burgers en fungeerde zodoende als tussenhuurder.¹¹⁵ Deze appartementsgebouwen die van het begin van de jaren zestig dateren, werden ook wel het “nieuw Belgisch dorp” genoemd.¹¹⁶ Daarnaast waren er nog twee kleinere Belgische concentraties: één rond de Bahnhofstraße in Arolsen en één rond de Berliner Straße in Mengerlinghausen, een deelgemeente van Arolsen. Ook hier woonden Belgen in door KTG “aangehuurde” appartementen.¹¹⁷

Wanneer geen gepaste woning in de bovengenoemde buurten beschikbaar was, konden de echtgenoten op eigen houtje op de lokale immobieliënmarkt op zoek gaan naar een huis of appartement naar hun gading. Beantwoordde de gevonden woonst aan zekere voorwaarden, dan sloot DHF een huurcontract met de eigenaar af en nam de dienst de huur gedeeltelijk of volledig voor zijn rekening.¹¹⁸ Zodoende woonden in en rond Arolsen nog tientallen Belgische gezinnen verspreid. Een legerwoning betrekken was echter geen verplichting. Sommige Belgen bouwden of kochten een huis in de buurt van de

¹¹² De meeste voorlopige woningen bevonden zich in de Mazurenweg en de Prof.-Klapp-Straße. Vanaf 1989 werden deze aan vrijgezellen gegeven. Guido Eeckhout, Vragenlijst VII, 3.

¹¹³ Brief van Jozef Schoups van 16 oktober 2004, 2.

¹¹⁴ De Zolderstraße heette aanvankelijk Schlesienstraße, maar werd naar aanleiding van de verbroedering tussen Zolder en Arolsen in 1973 omgedoopt. De overige, in 1952 nieuw aangelegde straten van het oud Belgisch dorp kregen van begin af hun naar België verwijzende namen. Telefonisch gesprek met Sabine Gottmann van het *Bauamt* Bad Arolsen, 21 oktober 2004.

¹¹⁵ KTG huurde de woningen en zorgde voor hun onderhoud, DHF beheerde hen en stond dus in voor de toekenning ervan aan de Belgische gezinnen. DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 34.

¹¹⁶ Begin de jaren zestig werden Duitse investeerders gezocht, die met steun van KTG gebouwencomplexen wilden realiseren. De door KTG voorgeschoten gelden werden dan tien jaar lang van de verschuldigde huurgelden afgetrokken. DHF was zodoende van meet af aan de huurder van de flatgebouwen in de opgenoemde straten. Roland Sengier, Vragenlijst I, 1.

¹¹⁷ De term “aangehuurde woning” werd door DHF gebruikt om huizen en appartementen aan te duiden die de dienst in de Duitse burgerbevolking hadden gehuurd en waarover ze zelf – zonder inspraak van de eigenaar – konden bepalen wie erin kwam wonen. Veel Duitse huisbezitters zagen er overigens heil in aan de Belgen te verhuren omdat ze zo zeker waren van hun huurinkomsten, of de woning nu bewoond was of niet. Guido Eeckhout, Vragenlijst VII, 3.

¹¹⁸ Deze voorwaarden waren: een huurprijs in overeenstemming met de geldende normen van de streek, gunstige ligging ten opzichte van de militaire inrichtingen en een woonoppervlakte die bepaalde maximumwaarden niet mocht overschrijden. Voor details: *Permanente Onderrichtingen (Bundel 5)*, 19.

kazerne en lieten zich de fictieve huur door DHF terugbetalen, wat neerkwam op een gedeeltelijke afbetaling door het leger.¹¹⁹ Daar woningen en huizen in Duitsland echter zeer duur waren, waren het slechts de meer gegoede militairen die zich dit konden veroorloven. Bovendien gingen de meeste BSD-ers er van uit dat hun verblijf in Duitsland van tijdelijke aard was, zodat slechts weinigen deze optie kozen.

Overschotten in het aantal beschikbare gezinswoningen waren zeldzaam. De BSD leden eerder aan een chronische woningsnood.¹²⁰ In Arolsen viel dit probleem echter mee, tenminste vanaf de jaren zeventig. Zo vonden we cijfers uit 1969 waaruit blijkt dat Arolsen in dat jaar 259 Belgische families rijk was. 116 daarvan woonden in woningen die door het Belgisch leger beheerd werden en 142 huurden een woning bij de Duitse burgerbevolking. Er was dus in feite slechts een miniem tekort van één definitieve woning.¹²¹ Twaalf jaar later, in 1981, was het aantal families tot 288 opgeklommen en bestond nog steeds een tekort van één woning. Wel was er een veel duidelijker overwicht aan gehuurde woningen ten aanzien van 1969: 198 waren gehuurd, terwijl slechts 90 in DHF-beheer waren (tabel 2.1).¹²² Dit verschil in het aantal *Bund*-woningen kan gedeeltelijk verklaard worden door de systematische “ontdubbeling” van tweewoonsten in de Zolderstraße, die begin de jaren tachtig een aanvang nam.¹²³ Deze volgde op de opsplitsing van een groot deel van de *Bund*-huizen in de jaren zestig. Deze maatregel was het gevolg van een acuut woningstekort in die tijd.¹²⁴

Tabel 2.1 Aantal door Belgen bewoonde woningen in Arolsen

	Definitieve						Voorlopige	
	gratis		gehuurde		totaal		gratis	
	bestaand	bewoond	bestaand	bewoond	bestaand	bewoond	bestaand	bewoond
1971	116	116	142	142	258	258	?	1
1981	90	90	199	198	289	288	2	1

De hele Belgische populatie in Arolsen woonde door elkaar, ook de Franstaligen. Er werd niet samengehokt volgens provincie van herkomst of volgens eenheid. Wat voor velen daarentegen wel zeer belangrijk was, was dicht bij de kazerne, de school en de CMC te wonen, zodat er zich op basis van dit criterium een soort ranglijst van favoriete woonbuurten ontwikkelde. Op één stond

¹¹⁹ Deze “fictieve huurprijs” was zo hoog als de huurprijs van een woning die het desbetreffende gezin door zijn samenstelling zou zijn toegewezen. Doorgaans dekte dit bedrag de maandelijkse afbetaling van de eigendomswoning niet. Guido Eeckhout, Vragenlijst I, 3.

¹²⁰ Een illustrerende grafiek met het totaal aantal geïnstalleerde gezinnen en te installeren gezinnen in de BSD (1955-1984) is terug te vinden in: DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 33.

¹²¹ ‘Familles Belges des FBA 1969’, *Génie* (juli 1971).

¹²² DHF/RD, Toestand huisvesting en families in BRD, afgesloten op 1.03.81. Op basis van deze bron en het hierboven genoemde artikel in *Génie* stelden we tabel 2.1 op.

¹²³ Guido Eeckhout, Vragenlijst IV, 2 en Vragenlijst V, 1.

¹²⁴ Roland Sengier, Vragenlijst I, 1. Roland Sengier was van 1972 tot 1995 secretaris bij de DHF.

onmiskenbaar het oud Belgisch dorp, daarna kwamen het nieuw Belgisch dorp en de Bahnhofstraße.¹²⁵ Wegens de afstand tot de kazerne en de overige faciliteiten, was de wijk in Mengerlinghausen het minst geliefd. Toch dacht niet iedereen zo. Sommige Belgen – meestal militairen die met een Duitse vrouw gehuwd waren – weigerden halsstarrig om in een van de Belgische wijken te wonen en klampten zich vast aan hun huurwoning in de burgersector.¹²⁶

De gezinnen konden hun wensen wel uiten, maar voor 1975 werd er bij de toekenning van een woning nauwelijks rekening mee gehouden. Daarna keerde het tij enigszins en werd in de mate van het mogelijke – lees: binnen de toegestane grenzen, bepaald door de rang – tegemoet gekomen aan de wensen en grieven van de families. Toch bestond er in 1984 nog steeds ongenoegen bij de gezinnen in de BSD over hun huisvesting. In een artikel dat op 19 januari 1984 in *Het Volk, onze tiende provincie* verscheen, is er sprake van een coalitie van de Bond van Grote en Jonge Gezinnen en een aantal militaire syndicaten die pleitte voor woningen die onder financieel aanneembare voorwaarden en proportioneel volgens de grootte van de familie ter beschikking zouden worden gesteld.¹²⁷ Bovendien werd geëist dat verhuizingen voortaan met meubelwagens in plaats van militair transport zouden gebeuren.

Het personeel in de BSD mopperde dus over zijn huisvesting, maar was dit ook in Arolsen het geval? Volgens commandant Eeckhout viel dit mee, aangezien de woningen in goede staat waren en inzake modern comfort niet moesten onderdoen voor woningen in België. Wel merkt hij op dat de eigenaar van de appartementsgebouwen in het nieuw Belgisch dorp “eerder terughoudend” was wat betreft investeringen, zodat het geheel een wat trieste aanblik bood. Dit leek de Belgen echter weinig te deren. De Dienst Huisvesting kreeg vooral klachten over het gebrek aan een tuin¹²⁸ en over het tekort aan slaapkamers.

Daarnaast liepen ook geregeld klachten binnen over “menselijke factoren”, zoals medebewoners die hun taken niet uitvoerden of bewoners die elkaar niet konden verdragen. Sommige families wilden ook liever dichter bij de CMC, de lagere school of hun vrienden wonen.¹²⁹ Kortom, weinig klachten over de uitrusting van de woningen. Waar wel steen en been over geklaagd werd, was de uitvoering van renovatiewerken en andere aanpassingen. Daarvoor moest het gezinshoofd een aanvraag indienen bij DHF, die deze dan volgens urgentie en noodzaak doorgaf aan KL Arolsen. Hier rezen heel wat meer problemen: “De grootste problemen waren er meestal bij de werkaanvragen [...] Hier moet ik wel zeggen dat het gemakkelijk is kritiek te geven op enkele meestergasten van KL wegens laattijdige of

¹²⁵ De factor ‘afstand tot de kazerne’ bleef blijkbaar zeer sterk, want ook in de jaren negentig stond het oud Belgisch dorp nog steeds bovenaan de ranglijst der favoriete wijken, ondanks het feit dat deze woningen uit de jaren vijftig stamden en onder andere het sanitair danig verouderd was. Guido Eeckhout, Vragenlijst VII, 2.

¹²⁶ Ibidem, 1.

¹²⁷ ‘Eisenbundel BSD-gezinnen voorgesteld’, *Het Volk, onze tiende provincie* (19 januari 1984) 1.

¹²⁸ Enkel de woningen in het nieuw Belgisch dorp hadden geen tuin.

¹²⁹ Guido Eeckhout, Vragenlijst VI, 2.

niet-uitvoering van werkaanvragen, of wegens het bevoordelen van hun eigen collega's. Het waren ook deze meestergasten die de te volgen weg goed kenden en daarvan profiteerden onder het motto "eerst oompje en dan oompjes kinderen". Na enkele kleinere en grotere incidenten zijn een paar van deze elementen op hun rechten en plichten gewezen en was er terug vrede in het garnizoen."¹³⁰

2.1.1.3. Elke rang zijn eigen buurt?

In zijn licentiaatsverhandeling stelt Guy de Laet dat de woningen in de BSD werden toegekend op basis van militaire graden, wat resulteerde in gettoachtige woonkernen waarin standensegregatie hoogtij vierde.¹³¹ Commandant Eeckhout spreekt dit tegen, tenminste voor wat Arolsen betreft. Hier waren geen aparte buurten voor officieren, onderofficieren en beroepsvrijwilligers. Wel werden zoals reeds eerder vermeld bepaalde huizen of huizenrijen aan bepaalde categorieën gegeven, maar van doelbewuste gettovorming was geen sprake.¹³²

Tot 1991 waren bepaalde huizen voor officieren nochtans wel degelijk voorbehouden, zoals bijvoorbeeld de rijtjeshuizen in de Zolderstraße. Een groot deel daarvan werd later omgebouwd tot tweewoonsten en werd dan bewoond door onderofficieren en beroepsvrijwilligers.¹³³ "Waarom de officieren bijeengezet werden, kan ik enkel vermoeden. [...] Ik denk dat men er vanuit ging dat een scheiding nodig was om een zekere afstand te behouden, hetgeen dan weer een gunstige invloed moest hebben op de tucht. [...] Deze redenen zijn echter mettertijd meer en meer vervaagd. Ik denk dat men met de nieuwere bevelvoering doorhad dat het niet direct nodig was deze afstand te bewaren. Er zijn professionele kwaliteiten nodig om chef te zijn en geen woonst in een speciale buurt waarin enkel gegradueerden woonden. Er werd dan ook naderhand systematisch van deze regel afgestapt en dit in alle garnizoenen."¹³⁴ Elders biedt commandant Eeckhout nog een andere, en wellicht meer plausibele interpretatie: de officieren zouden veelal beschouwd worden als pottenkijkers, zodat sommige personeelscategorieën liever onder zich bleven. Dat er in alle wijken toch wel enkele officieren en onderofficieren woonden, kwam doordat de legeroverheid een minimum aan toezicht op de orde en zuiverheid van de woonwijken wou houden.¹³⁵

¹³⁰ Guido Eeckhout, Vragenlijst II, 1.

¹³¹ DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 4 en 19. Zoals reeds in de inleiding aangestipt, liet De Laets objectiviteit en bronnenkritiek vaak te wensen over.

¹³² Guido Eeckhout, Vragenlijst I, 2.

¹³³ Omwille van wrijvingen tussen gezinnen die deze tweewoonsten deelden, ging men in de jaren tachtig toch weer over tot de "ontdubbeling" van deze woningen. Guido Eeckhout, Vragenlijst IV, 2.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Guido Eeckhout, Vragenlijst I, 5.

De ambtswoning van de ondersectorcommandant bevond zich in de Rosenweg nummer zes. Omdat van hem verwacht werd dat hij ook een representatieve en sociale functie vervulde, was zijn woning in de Rosenweg beduidend groter dan andere officierswoningen.¹³⁶ De twee overige functiewoningen waren in de Prof.-Klapp-Straße en huisvestten de korpscommandanten. Deze huizen waren even groot als de meeste *Bund*-woningen. Toch waren er zekere prerogatieven aan verbonden: renovatiewerken werden prioritair uitgevoerd én volledig door het leger gefinancierd. De uitrusting van deze ambtswoningen was echter gelijkaardig als die van alle andere *Bund*-woningen. De overige officierswoningen verschilden enkel door hun ligging van die van onderofficieren en beroepsvrijwilligers.¹³⁷

Er waren geen speciale huizen voorzien voor Belgische burgers. Het onderwijzend personeel was gelijkgesteld met de officieren, terwijl postbeambten en bureelbedienden als onderofficieren beschouwd werden. Omdat de meeste bedienden sowieso vrouwen van onderofficieren en beroepsvrijwilligers waren, telde meestal de rang van hun echtgenoot.¹³⁸

2.1.1.4. Controle tot in de huiskamer

De gezinnen van de militairen mochten dan wel geen huur hoeven te betalen, de exploitatiekosten zoals verwarming, elektriciteit-, gas- en waterverbruik, schoonmaak en klein onderhoud bleven wel ter hunner laste. Om dit alles in goede banen te leiden, stelde DHF binnen elke appartementsblok de militair met de hoogste rang aan tot “syndic”.¹³⁹ Deze was verantwoordelijk voor het opmaken van een huisreglement en een beurtrol voor het onderhoud van de gemeenschappelijke tuin en trappenhof. Ook het innen van de voorschotten op de exploitatiekosten gebeurde door hem. Wanneer een bewoner herhaaldelijk zijn taak verzuimde, moest dit door de syndic bij de commandant DHF gemeld worden. Dit was ook de reden waarom velen probeerden om zich aan een job als syndic te onttrekken. Wie te streng was, werd door zijn medebewoners scheef bekeken; wie niet streng genoeg was, kreeg problemen met de bewoners én met het commando. Wanneer bovengenoemde aangifte bij DHF het gewenste effect miste, werd de eenheidscommandant ingelicht. In allerlaatste instantie kon de betrokken familie – theoretisch – uit haar woning gezet worden.¹⁴⁰

¹³⁶ De ondersectorcommandant moest in zijn woning kleine recepties kunnen houden ter gelegenheid van bijvoorbeeld het bezoek van de Minister van Landsverdediging aan het garnizoen.

¹³⁷ Guido Eeckhout, Vragenlijst IV, 1. Verschillende getuigen bevestigen dat er in principe geen kwaliteitsverschil was tussen de woningen die voor de verschillende rangen waren voorzien. o.a. Paul Tuerlinckx, *Enquête II*, 2.

¹³⁸ Guido Eeckhout, Vragenlijst VI, 2.

¹³⁹ Syndics werden enkel in flatgebouwen aangesteld. In het oud Belgisch dorp was elke bewoner voor zijn eigen woning verantwoordelijk. De Laet noemt deze “syndics” blokprincipalen en beschrijft hen als “huismeesters” die de militaire overheid vertegenwoordigden. DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 35.

¹⁴⁰ Een bijkomende opdracht voor deze principalen was het bemiddelen in conflicten tussen bewoners. *Permanente Onderrichtingen (Bundel 5)*, 33 en 64-65.

Naast de syndics waren er ook andere controlemechanismen. Zo maakten de plaatsofficier, de commandant DHF en de commandant KL een halfjaarlijkse inspectietocht door de Belgische dorpen, waarbij opmerkingen werden genoteerd en eventuele verantwoordelijken schriftelijk tot de orde werden geroepen. Deze controles beperkten zich evenwel tot de buitenkant van de gebouwen.¹⁴¹ Toch was men ook binnen de eigen vier muren niet veilig voor het alziend oog van de legerleiding. Wanneer een reparatieploeg van KL tijdens een herstelling abnormale beschadigingen of ongedierte in een woning vaststelde, werd een inspectie door DHF aangekondigd. De bewoners werden dan op hun rechten en plichten gewezen en na een zekere periode opnieuw gecontroleerd.¹⁴²

2.1.2. Het huisvestingsbeleid in de praktijk

2.1.2.1. De enquête: huisvesting

Via onze enquête verkregen we gegevens over de huisvestingssituatie van 47 gezinnen, die samen op 104 verschillende adressen in Arolsen woonden.¹⁴³ Beide groepen bevroegen we over hun toenmalige woningen en hun eigenaars, over hun meubels, hun burens en het al dan niet bestaan van Belgische wijken in Arolsen. De volwassenen werden daarnaast nog gevraagd of ze hun huis of appartement zelf gekozen hadden en of ze over de toegewezen woningen tevreden waren. De resultaten van deze enquête presenteren we in de volgende pagina's.

2.1.2.2. Waren er Belgische buurten?

Al onze respondenten bevestigden volmondig het bestaan van de hoger reeds voorgestelde Belgische wijken: het oud en nieuw Belgisch dorp, de Bahnhofstraße en de Berliner Straße.¹⁴⁴ We wilden toetsen welk aandeel van de Belgen daadwerkelijk in deze wijken woonde. Een kwantitatieve verwerking van de opgegeven adressen resulteerde in de onderstaande tabel, die de geografische verspreiding van onze getuigen toont. Ondanks het feit dat slechts 46 gezinnen aan onze bevraging deelnamen en daardoor geen absolute statistische representativiteit gegarandeerd is, laat ze ons toch toe de beweringen van de officier DHF te toetsen. Ze maakt eveneens voorzichtige eerste vaststellingen mogelijk omtrent de concentratie van bepaalde dienstgraden in bepaalde buurten en over het al dan niet bestaan van een Belgisch getto.

¹⁴¹ *Ibidem*, 50. Deze controle moet gezien worden tegen de achtergrond van het verblijf van de Belgische Strijdkrachten op vreemde bodem. De militaire overheid probeerde alle potentiële bronnen van wrevel over de Belgische aanwezigheid bij de Duitse bevolking te vermijden; onder andere door ervoor te zorgen dat de woonbuurten er piekfijn verzorgd uitzagen.

¹⁴² Guido Eeckhout, Vragenlijst I, 4.

¹⁴³ Hierbij dient meteen gezegd te worden dat we niet voor alle woningen over alle gegevens beschikten. Dit verklaart de licht afwijkende totalen in de hieronder afgebeelde tabellen.

¹⁴⁴ De kaart in bijlage 9 toont hoe deze wijken ten opzichte van elkaar gesitueerd waren.

Uit tabel 2.2 blijkt dat zestig procent van onze respondenten in één van de Belgische wijken woonde. 34 procent van hen was buiten deze cités gehuisvest, hetzij binnen Arolsen, hetzij buiten de stad. Dit betekent dat tenminste één derde van de Belgen tussen de Duitse bevolking woonde. Wanneer men de wijk in Mengerlinghausen niet meerekent, woonde slechts zeven procent van de families buiten de garnizoensstad, wat weinig is. Nemen we de Belgische wijken nauwer onder de loep, dan zien we dat de meeste Belgen in het oud Belgisch dorp woonden. De Bahnhofstraße en de Berliner Straße waren duidelijk kleinere cités, aangezien beide slechts zeven procent van het totaal aantal adressen uitmaakten.

Tabel 2.2 Geografisch verspreiding van de Belgen in Arolsen

Kazerne / Mess	6 %
- Kazerne Große Allee	4 %
- Mess Officieren	2 %
Belgische Wijken	60 %
- Oud Belgisch Dorp	31 %
- Nieuw Belgisch Dorp	15 %
- Bahnhofstraße	7 %
- Berliner Straße (Mengerlingh.)	7 %
Buiten Belgische Wijken	34 %
- In Arolsen	27 %
- Buiten Arolsen	7 %

2.1.2.3. Sporen van etnische en standensegregatie?

Guy De Laet had het in zijn verhandeling *Alle Wapens* over “gettoachtige woonkernen waarin een strikte standensegregatie hoogtij vierde”.¹⁴⁵ Aan de hand van onze enquêtes wilden we toetsen in hoeverre dit ook op Arolsen van toepassing was. We begonnen met het onderzoek naar segregatie volgens militair-sociale rang:

In alle Belgische wijken waren alle militaire rangen vertegenwoordigd, met uitzondering van de blokken in Mengerlinghausen, waar we geen officieren aantroffen (tabel 2.3). We vonden evenmin officieren elders buiten de stad. “Klopt,” bevestigde commandant Eeckhout, “men zag liever dat het kader dicht bij de kazerne woonde om in geval van alarm sneller te kunnen reageren.”¹⁴⁶ Voor niet-militairen bestond deze noodzaak om dicht bij de kazerne te wonen uiteraard niet, wat een verklaring kan zijn voor het hoge aantal burgers dat rond Arolsen woonde. We moeten echter in rekening brengen dat we voor deze categorie over slechts zes adressen beschikten, zodat de vraag blijft hoe representatief dit cijfer is.

¹⁴⁵ DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 4 en 9.

¹⁴⁶ Guido Eeckhout, Vragenlijst VI, 1.

Onderofficieren lijken zeer verspreid gewoond te hebben. Weliswaar met concentraties in de Belgische dorpen, maar ook in alle andere onderscheiden woonkwartieren waren zij goed vertegenwoordigd. Voor beroepsvrijwilligers geldt dezelfde vaststelling als voor de onderofficieren, met als belangrijk verschil dat we de eerstgenoemde niet terugvonden buiten Arolsen (Mengeringhausen opnieuw buiten beschouwing gelaten). Hoewel in de Belgische wijk rond de Bahnhofstraße ook beroepsvrijwilligers ondergebracht waren, komt uit de cijfers naar voren dat dit kwartier toch vooral voor de hogere graden was gereserveerd. In de Berliner Straße vinden we dan weer vooral de militairen met lagere graad.

Tabel 2.3 Geografische verspreiding van de Belgen volgens dienstgraad

	Offr.	Ooffr.	Bv.	Bur.
Kazerne / Mess				
- Kazerne Große Allee	-	7%	4%	-
- Mess Officieren	8%	-	-	-
Belgische Wijken				
- Oud Belgisch Dorp	41%	28%	23%	50%
- Nieuw Belgisch Dorp	5%	20%	19%	-
- Bahnhofstraße	5%	11%	4%	-
- Berliner Straße (Mengeringh.)	-	7%	15%	-
Buiten Belgische Wijken				
- In Arolsen	41%	16%	35%	17%
- Buiten Arolsen	-	11%	-	33%

Bijlage 7, die toont op welke absolute cijfers de bovenstaande tabellen 2.2 en 2.3 gebaseerd, laat eveneens zien welke dienstgraden in welke straten woonden. In de Zolderstraße was een duidelijk overwicht aan officieren, wat commandant Eeckhouts uitspraken over deze straat bevestigt. In de Flandernweg, Stettiner Weg, Pommernweg en Brabanterweg troffen we daarentegen geen enkele officier aan; burgers evenmin. Dit wijst erop dat ondanks het feit dat hier blijkbaar geen richtlijnen voor bestonden, de woningen in deze straten in de praktijk toch vooral voor de onderofficieren en in mindere mate ook de beroepsvrijwilligers waren gereserveerd.

Natuurlijk waren de gegevens van 47 gezinnen wat weinig om eenduidige vaststellingen mogelijk te maken. Om een bijkomende indicatie te hebben, vroegen we onze gezinnen om ook aan te geven wie hun burens waren.¹⁴⁷ Als mogelijke antwoorden gaven we Belgische militairen, Belgische burgers, Duitse burgers en “andere”. Wie Belgische militairen onder zijn burens telde, werd nog gevraagd de

¹⁴⁷ Van Dale verstaat onder “buur” iemand die in de directe omgeving woont. In onze vragenlijst specificerden we het begrip “buur” helaas niet, zodat de vraag blijft of onze respondenten hier enkel de personen die direct naast hen woonden onder hebben verstaan, of ook met de ruimere omwonenden rekening hebben gehouden. Wellicht bedoelden de respondenten (zoals in Vlaanderen toch eerder gebruikelijk) toch wel degelijk de naaste burens.

rang van de personen in kwestie te specificeren. Zo hoopten we te kunnen bepalen of personen van een bepaalde dienstgraad al dan niet geconcentreerd woonden en welke categorie het vaakst Duitse burens hadden.

Voor een zoals door De Laet geïnsinueerde *strikte*, door de legerleiding gecreëerde standensegregatie vonden wij in Arolsen onvoldoende bewijzen. Het viel weliswaar op dat de meeste personen vooral burens van de eigen rang hadden, doch deze vaststelling was niet absoluut. De onderofficieren en beroepsvrijwilligers woonden duidelijk door elkaar. Officieren lijken daarentegen wel iets meer gescheiden gewoond te hebben, namelijk in de Zolderstraße. Alle officieren die hier ooit woonden, hadden enkel mede-officieren tot burens, wat erop wijst dat hen een deel van deze straat voorbehouden was. De officier DHF bevestigt deze vaststelling:

“Men moet ook rekening houden met het feit dat de meeste officieren om de twee à drie jaar muteerden. De onderofficieren bleven meestal gedurende hun hele loopbaan in Arolsen. Indien men systematisch alle leegkomende *Bund*-woningen aan onderofficieren of beroepsvrijwilligers zou gegeven hebben, bleven er voor de officieren eigenlijk niet voldoende grote woningen over. Dit was de hoofdreden waarom het eerste deel van de Zolderstraße enkel door officieren werd bewoond. [...] Er was in deze operationele eenheid een behoefte aan gemotiveerde leiding en deze moest men dan ook goed kunnen huisvesten.”¹⁴⁸

In het overige deel van de Zolderstraße woonde het lager kader wel dooreen. Daarom zouden wij van een apart, duidelijk van de rest onderscheiden officierenkwartier toch niet durven spreken. Over de burgers tenslotte kunnen we slechts zeer voorzichtige conclusies trekken, omdat slechts vier gezinnen aan de enquête deelnamen. Toch lijken zij iets vaker in de buurt van officieren gewoond te hebben, wat logisch is, gezien hun gelijkstelling met deze laatsten.

Volledigheidshalve moeten we vermelden dat in de vroege jaren van het garnizoen vermoedelijk een striktere scheiding van de dienstgraden werd gehandhaafd. Verschillende getuigen schreven dat dit fenomeen met de loop der jaren afnam; dat de laatste jaren hoe langer hoe meer werd “vermengd”.¹⁴⁹ Uit onze enquête kwam dit minder duidelijk naar voren omdat we te weinig respondenten hadden die de jaren zestig in Arolsen hadden doorgebracht. Toch hebben we geen reden om hieraan te twijfelen aangezien verschillende personen deze informatie spontaan aanboden. Manu Jacobs, die in Soest en Keulen woonde, maar voor zijn beroep geregeld andere garnizoenen bezocht, schreef: “Wel waren de straten of wijken op basis van rang gestructureerd. Straten waar enkel officieren woonden, woonblokken voor officieren, onderofficieren, beroepsvrijwilligers. Ook dit werd vanaf de jaren tachtig minder en minder de regel, en bij het in gebruik nemen van nieuwe woonprojecten bestond deze praktijk niet langer. Dit was overal in de BSD het geval.”¹⁵⁰

¹⁴⁸ Guido Eeckhout, Vragenlijst VI, 2.

¹⁴⁹ Bijvoorbeeld Maurits Bulckens, Enquête II, 2.

¹⁵⁰ Manu Jacobs, Enquête II, 1. Manu Jacobs was als psycholoog bij het PMS werkzaam en deed zodoende ook geregeld Arolsen aan.

Op basis van tabel 2.4 moeten we de bovengenoemde auteur echter wel gelijk geven wat de “gettoachtige woonkernen” betreft.¹⁵¹ Het aantal Belgen uit het oud en nieuw Belgisch dorp dat Duitse burens had, was op één hand te tellen. De twee adressen in de Professor-Klapp-Straße waren de functiewoningen van de eenheidscommandanten, de woning in de Zolderstraße met een Duitse buur grensde achter aan de residentiële Parkstraße (zie plan in bijlage 6). De wijk rond de Bahnhofstraße was ook relatief homogeen Belgisch. Ander zag het er in Mengerlinghausen uit: iedereen die daar ooit woonde had links, rechts of tegenover een Duitse buur.

Tabel 2.4 De Belgen en hun burens

	Aantal adressen	Met Duitse burens
Belgische wijken		
Oud Belgisch dorp	31	3
- Brabanterweg	1	0
- Flandernweg	5	0
- Masurenweg	2	0
- Pommernweg	5	0
- Prof.-Klapp-Straße	5	2
- Stettiner Weg	1	0
- Zolderstraße	12	1
Nieuw Belgisch dorp	16	1
- Bodelschwingstraße	8	0
- Pestalozzistraße	6	1
- Wilhelm-von-Humboldt-Straße	2	0
Bahnhofstraße	7	2
Berliner Straße (Meng.)	7	7
Buiten Belgische wijken		
In Arolsen	27	26
Buiten Arolsen	7	7
	95	46

Kunnen we de Belgische wijken in Arolsen dus als getto's bestempelen? Op basis van deze cijfers menen we van wel, hoewel Reinholds definitie daarmee niet alle eer wordt aangedaan.¹⁵² Het eerste criterium wordt in elk geval vervuld door twee van de vier Belgische kwartieren: het oud én nieuw Belgisch dorp vormden een relatief afgesloten stadsdeel. Of de bewoners van deze dorpen ook daadwerkelijk geïsoleerd van de buitenwereld leefden, valt evenwel te betwisten. In het oud Belgisch dorp was dit door de aanwezigheid van de Belgische basisschool en de CMC én de nabijheid van de kazerne nog enigszins mogelijk. De bewoners van de blokken van de Von-Humboldt-,

¹⁵¹ We hielden geen rekening met de vrijgezellen die in de kazerne of de mess officieren woonden omdat zij uiteraard burens van dezelfde rang hadden.

¹⁵² Zie voetnoot 103 op p. 31.

Bodelschwingh- en Pestalozistraße moesten echter noodgedwongen hun kwartier verlaten. Het nieuw Belgisch dorp was sowieso niet echt te vergelijken met het oude aangezien het oude een veel grotere oppervlakte besloeg en meer straten telde.

De cijfers voor de Bahnhofstraße doen het vermoeden rijzen dat hier misschien ook een kleine getto-achtige woonkern bestond. Wie de kaart van Arolsen bekijkt (bijlage 9), komt echter snel op andere gedachten: de straat is één van de verkeershoofdaders van de stad, die bovendien – wat natuurlijk niet op de kaart te zien is – de belangrijkste winkelstraat van Arolsen is. De Belgen woonden hier relatief geconcentreerd omdat de DHF voor hen een appartementenblok had gehuurd. Deze lag echter temidden van huizen en appartementen die door Duitse burgers werden bewoond. En de Belgische wijk te Mengerlinghausen blijkt eigenlijk helemaal geen echt “Belgisch kwartier” te zijn, maar een volstrekt homogene woonbuurt.

Zoals te verwachten hadden vrijwel alle gezinnen die niet in een Belgische wijk woonden ook Duitse burens. Dit waren evenwel slechts 33 procent van Belgische populatie. Wanneer we daarbij het aantal uit de Bahnhofstraße en de Berliner Straße tellen, komen we nog steeds op minder dan de helft van de Belgen dat temidden van de Duitse bevolking woonden.¹⁵³ Beroepsvrijwilligers en burgers werden het minst van deze segregatie getroffen: respectievelijk 54 en 50% van hen woonde buiten de Belgische dorpen (en de kazerne). Bij de officieren en de onderofficieren bedroeg dit amper 46 en 45%. Hieruit trekken we de conclusie dat hoewel het huisvestingsbeleid van het leger een integratie niet noodzakelijkerwijs in de weg stond, de aanwezigheid van het oud en nieuw Belgisch dorp absoluut geen bevorderende factor was. Temeer daar zo’n groot aantal van de BSD-ers woonden. De Duitse bevolking kon uiteraard vrij de “dorpen” in en uit, maar aangezien daar werkplaatsen, noch winkels, Duitse scholen noch publieke plaatsen waren, bestond voor hen eenvoudigweg geen reden zich daar te vertonen.

2.1.2.4. Huiseigenaars en huurders

We vroegen aan beide generaties wie eigenaar was van de woningen waarin ze woonden en wie de huur betaalde. We kregen gegevens voor 101 huizen en appartementen, die we verwerkten tot tabel 2.5. Opvallend weinig Belgen konden zich eigenaar van hun huis noemen: slechts drie onderofficieren en twee beroepsvrijwilligers. Dit lag ongetwijfeld aan de hoge prijzen op de Duitse woningmarkt en aan de onzekerheid over de duur van hun verblijf in Arolsen, waarmee veel Belgen geplaagd zaten.¹⁵⁴

¹⁵³ Dit gold voor alle sociaal-militaire categorieën min of meer even sterk. Buiten de kazerne en Belgische dorpen woonde 46 % van de officieren, 35% van de onderofficieren en 54 % van de beroepsvrijwilligers. (zie tabel 2.3)

¹⁵⁴ Deze these wordt bevestigd door het feit dat vier van deze personen een Duitse echtgenote had en dus reeds de beslissing had genomen toch in Duitsland te blijven. De vijfde persoon, die met een Russische dame gehuwd was, verblijft inmiddels opnieuw in België en heeft dus naar alle waarschijnlijkheid zijn huis opnieuw verkocht.

Het mag dan ook geen verwondering wekken dat geen enkele officier een huis in de garnizoensstad had gekocht: zijn (potentieel) hoge mutatiefrequentie liet geen permanente vestiging toe.

Tabel 2.5 Eigenaar / verhuurder van de door Belgen bewoonde woningen

	aantal woningen	Eigenaar / Verhuurder			
		zelf	DHF	Duitser	?
Officiëren	22%	-	59%	41%	-
Onderofficiëren	45%	6%	56%	38%	-
Beroepsvrijwilligers	27%	7%	56%	30%	7%
Burgers	6%	-	67%	33%	-
Totaal	100%	5%	57%	36%	2%

95 % van de Belgen betrok een huurwoning. Een kleine zestig procent woonde in DHF-woningen, dus in het oud of nieuw Belgisch dorp. Let wel, de blokken van het nieuw Belgisch dorp hadden wel degelijk een Duitse eigenaar. We stelden echter vast dat onze respondenten hier stevast DHF als eigenaar/verhuurder opgaven. Waarschijnlijk wisten de meeste bewoners niet hoe de vork precies in de steel zat. En waarschijnlijk kregen ze de eigenaar van deze gebouwen nooit te zien.

Een kleine veertig procent van de Belgen woonde in een woning van een Duitse eigenaar. Hoewel huurkwesties doorgaans door DHF geregeld werden en de huur door KTG werd betaald, moet hier toch een zeker persoonlijk contact bestaan hebben tussen de bewoner en de eigenaar. Temeer omdat veel appartementen zogenaamde *Einliegerwohnungen* waren, wat betekent dat de eigenaar in hetzelfde gebouw woont, doorgaans op de benedenverdieping. Een Duitse verhuurder hebben, betekende ook buiten de Belgische dorpen wonen. Zodoende blijkt dat ongeveer veertig procent van de Belgen tussen de Duitse Arolsen leefde, wat overeenkomt met onze vaststellingen hierboven.¹⁵⁵ We zien dat het percentage met een Duitse verhuurder afneemt naarmate men daalt in graad (de burgers buiten beschouwing gelaten). Deze afname is echter niet dramatisch. Hogere rangen woonden dus wel ietsje vaker in een hoofdzakelijk Duitse omgeving, maar dit was geen voorrecht.

De huur werd bijna overal door het leger betaald. Ook Belgen die een huis gekocht hadden, mochten op de betaling van een fictieve huurprijs door de DHF rekenen. Dit waren dus de bovengenoemde gevallen waar de afbetaling van de woning gedeeltelijk door het leger gebeurde. Drie respondenten betaalden zelf hun huur, waarbij één van hen opmerkte dat DHF wel een deel van de huurkosten overnam. Dit laatste geval is te verklaren vanuit het feit dat de persoon in kwestie een grotere woning

Het viel voorts op dat een groot aantal van de mensen die na de sluiting van het garnizoen in Arolsen zijn gebleven, uiteindelijk toch een woning gekocht hebben, doorgaans in het oud Belgisch dorp. De aanschaf van een woning na 1994 hebben we in onze analyse niet meer opgenomen.

¹⁵⁵ 33 % van de Belgen woonde buiten de Belgische wijken en dus tussen de Duitse burgerbevolking. De woningen in de Bahnhofstraße hadden alle Duitse eigenaars en vormden een minder homogene Belgische wijk dan de dorpen. Dit verklaart de bijkomende zeven procent.

wou dan hem volgens het huisvestingsbeleid was toegestaan, zodat hij slechts een deel van de huur kreeg terugbetaald.¹⁵⁶ In de andere twee gevallen betaalden de bewoners zelf de huur omdat zij op dat ogenblik al gepensioneerd waren en daardoor niet langer recht hadden op gratis huisvesting. Volledig in de lijn van de verwachtingen betrof het hier woningen met een Duitse eigenaar. Wie in een DHF-woning verbleef, moest immers van zodra hij op rust werd gesteld, verhuizen.

2.1.2.5. Type woning en tevredenheid

Tabel 2.6 toont dat ongeveer de (kleine) helft van Belgische bevolking in een appartement woonde, wat typisch is voor de Duitse woonsituatie. De meeste hiervan bevonden zich in de flatgebouwen van het nieuw Belgisch dorp, in de Bahnhofstraße en in Mengerlinghausen.¹⁵⁷ Het tweede meest voorkomende woningtype was met 27 procent het rijtjeshuis. Op drie na werden deze alle door DHF beheerd en bevonden zich in het oud Belgisch dorp. Vooral in de Flandernweg, Masurenweg en de Zolderstraße stonden dergelijke tussenwoningen. Vrijstaande huizen kwamen daarentegen niet zoveel voor. Slechts 17 procent van de opgegeven adressen waren van dit type. Echte concentraties zijn hier niet vast te stellen. Tenslotte is nog op te merken dat de weinigen die zich de trotse eigenaar van hun woonst mochten noemen, zich meestal een vrijstaande woning hadden aangeschaft.

Bij de officieren woonden er evenveel gezinnen in appartementen als in vrijstaande woningen.¹⁵⁸ Rijtjeswoningen en andere woningtypes kwamen minder vaak voor, maar waren toch beide goed voor 18 procent. De “andere” woningen waren overigens doorgaans de kazerne of een voorlopige kelderwoning. Bij de onderofficieren en de beroepsvrijwilligers betrokken respectievelijk 48 % en 59 % een appartement, wat duidelijk meer is dan bij hun oversten. Vrijstaande huizen vielen hen minder vaak te beurt.

Tabel 2.6 Type woning

Type woning	Rang				Totaal
	Offr.	Ooffr.	Bv.	Bur.	
Appartement	32%	48%	59%	50%	47%
Rijtjeshuis	18%	32%	27%	33%	28%
Vrijstaande woning	32%	13%	9%	17%	17%
Ander type	18%	7%	5%	-	8%

¹⁵⁶ Commandant Eeckhout herinnerde zich dit geval en wist er nog aan toe te voegen dat dit slechts zeer uitzonderlijk werd toegestaan, met name enkel in tijden van woningsnood. Eeckhout, *Vragenlijst VI*, 2.

¹⁵⁷ In de tabel zijn de gegevens van 102 verschillende woningen verwerkt.

¹⁵⁸ De functiewoningen voor de eenheidscommandanten en de ondersectorcommandant waren eveneens vrijstaande huizen. Drie van onze officier-respondenten waren hier gehuisvest, wat de cijfers voor dit type de hoogte in drijft. Ook hier is een correctie naar onderen toe realistischer.

Had men zijn woning zelf mogen kiezen? Deze vraag stelden we enkel aan de respondenten van de eerste generatie. Twee derde gaf aan de woning niet zelf te hebben gekozen. Het overige derde had naar eigen zeggen wel een keuzemogelijkheid.¹⁵⁹ Daarbij merkten sommigen wel op dat deze keuze slechts zeer beperkt was, meestal tussen niet meer dan twee of drie woningen. De officieren hadden het minst keuzemogelijkheid: slechts zes procent van hen had medezeggenschap. Bij de overige militaire categorieën lag dit cijfer gevoelig hoger, zo rond de dertig procent. Een vaststelling die we niet meteen kunnen verklaren, zij het misschien door het feit dat de eenheidscommandanten en ondersectorcommandant een functiewoning werden toegewezen en de overige officieren vaak – min of meer verplicht – in de Zolderstraße werden ondergebracht. Meer dan verwacht werd dus met de wensen van onze respondenten bij de woningstoekenning rekening gehouden. Op basis van de uitspraken van de commandant DFH hadden we een veel lager cijfer verwacht.

De tevredenheid over de legerwoningen was groot: 86 procent vond geen redenen tot klagen. De overige 14 procent die wel iets aan te merken had, beklagde zich in hoofdzaak over het te gering aantal slaapkamers, hoewel ook geregeld ongenoegen over de algemene toestand van de woning werd geuit. Ook verhuisredenen geven ons een idee van de tevredenheid over de huisvesting. We kregen de meest diverse redenen te lezen, maar de koploper was ongetwijfeld een verandering van de gezinssamenstelling door een huwelijk, de geboorte van een kind of het uitvliegen van een jonge volwassene. Daarnaast hadden velen het over een “verbetering van de woning”, wat in de praktijk doorgaans neerkwam op een grotere woning of de verhuis van een kelderwoning naar een normale woning. Een aantal van onze getuigen die in een woning van een Duitse burger woonden, werden min of meer gedwongen te verhuizen wanneer een *Bund*-woning vrijkwam. De reden hiervoor ligt voor de hand: besparingen. Anderen zagen zich door mutatie verplicht te verhuizen naar een ander garnizoen. Voorts zijn nog te vermelden: aankoop van een eigen huis en een betere ligging van de nieuwe woonst, doorgaans dicht bij de school of het werk van de echtgenote. Wat de officier DHF ons reeds eerder wist te vertellen, wordt dus door de betrokkenen bevestigd: de tevredenheid over de huisvesting was in Arolsen groot.

2.1.3. Conclusie

Het verschil tussen het officiële huisvestingsbeleid van het leger in de theorie en de praktische toepassing ervan, leek op basis van onze enquête niet zo groot te zijn geweest. Uit onze getuigenbevraging kwam een woonpatroon naar boven, dat zekere en soms zelfs sterke elementen van een standen- en etnische segregatie vertoont. Denken we daarbij vooral aan de Belgische dorpen, waarin bepaalde straten – tenminste op papier – voor bepaalde rangen waren gereserveerd. Deze segregatie was het duidelijkst in de vroege jaren van het garnizoen, daarna werd hoe langer hoe meer

¹⁵⁹ De vier eigendomswoningen lieten we hier om evidente redenen buiten beschouwing.

“vermengd”. De etnische segregatie was nóg sterker geprononceerd. De term Belgische getto deed het nieuw, maar vooral het oud Belgisch dorp geen onrecht aan.

De reden voor deze – etnische – segregatie was volgens ons echter niet dat de stad Arolsen of de legeroverheid wou zorgen voor een scheiding tussen beide bevolkingsgroepen. Zij was meer van praktische aard: wanneer bekend werd dat Arolsen een garnizoensstad zou worden, ging de Duitse overheid – overeenkomstig het *Natotruppenstatut* van 1951 – over tot het bouwen van huisvesting voor de gezinnen van de geallieerde troepen. Logischerwijze gebeurde dit waar nog voldoende plaats beschikbaar was. De gronden waar de *Bund*-woningen werden opgetrokken, lagen begin de jaren vijftig nog braak en lagen bovendien dichtbij de toen reeds bestaande kazerne.¹⁶⁰ De gedroomde locatie dus. Gaandeweg vestigden zich ook Duitse burgers zich aan de randen van het oud Belgisch dorp, wat op de luchtfoto (bijlage 6) al enigszins duidelijk wordt. Omdat de huizen in de *100-Tage Siedlung* echter *Bund*-woningen waren, mochten ze door DHF enkel aan BSD-ers verhuurd worden. Daarom hadden de militairen die in de kern van het oud Belgisch dorp gehuisvest waren enkel landgenoten rond zich. De overige wijken, die bestonden uit woningen die in de burgersector werden “aangehuurd” kon men – op het nieuw Belgisch dorp na – eigenlijk geen etnische getto’s noemen. Hier waren geen volledige straten voor de Belgen gereserveerd.

2.2. De CMC

2.2.1. Een Belgische winkel voor elk garnizoen

Landsverdediging zorgde niet enkel voor adequate huisvesting voor haar personeel, maar eveneens voor verdere infrastructuur. Zo beschikte elk garnizoen over een winkelmagazijn. Dit was een tak van de Militaire Hoofdkantine (MHK/CMC). Hier konden rechthebbenden taksvrij dagelijkse gebruiksgoederen inkopen, maar ook duurzame goederen zoals bijvoorbeeld elektrische toestellen en fietsen werden hier geregeld aangeboden. Enkel Belgen die verbonden waren aan de BSD mochten er hun inkopen doen.¹⁶¹ Duitsers niet, ook niet diegenen die als BAK in de kazerne werkten. Omwille van de taksvrijheid waren bepaalde goederen gerantsoeneerd, meerbepaald koffie, thee, alcohol, sigaretten en benzine.¹⁶² Ook Arolsen had zo’n “legerwinkel”, die door de garnizoensbewoners “de CMC” werd genoemd. Deze bevond zich in de Zolderstraße (zie plan in bijlage 6). De winkel

¹⁶⁰ In 1870/71 werd voor de Pruisische troepen een kazerne in Arolsen gebouwd. Ook gedurende de wereldoorlogen waren hier Duitse soldaten in ondergebracht, tot in 1945 het SS-bataljon Germania veld moest ruimen voor de Amerikaanse bezetter. Deze liet op zijn beurt na amper een jaar de kazerne over aan de United Nations Relief and Rehabilitation Administration (1946) en de International Rehabilitation Organisation (1949). In 1952 tenslotte, namen de Belgische 2e Carabiniers Cyclistes hun intrek aan de Große Allee. B. MARTIN en R. WETEKAM, uitg., *Waldeckische Landeskunde*, Korbach, 1971, 487-488.

¹⁶¹ BSD-ers hadden eveneens het recht om belastingsvrij in te kopen in filialen van de overige geallieerde machten. Een klein aantal respondenten vermeldde ook hier klant te zijn geweest.

¹⁶² DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 55.

beschikte over een charcuterie- en kaasafdeling en een groenten- en fruit rayon. Hij kon eigenlijk het best vergeleken worden met een doorsnee supermarkt in België, alleen wat kleiner.

Het bijzondere aan de CMC was dat er ook Belgische producten werden aangeboden die elders in Duitsland niet te verkrijgen waren. Men vond er Belgisch vlees, typisch Belgische groenten, fruit en andere producten die dagelijks met koelwagens werden aangevoerd.¹⁶³ Door het feit dat het overgrote deel van deze waren uit België geïmporteerd werden, waren er natuurlijk grote transport- en behandelingskosten mee gemoeid. Deze kosten duwden de prijzen de hoogte in, wat uiteraard niet erg in de smaak viel bij de BSD-bevolking.¹⁶⁴ Ook in Arolsen was niet iedereen altijd even gelukkig met de producten en de prijzen van de CMC. Men kon er weliswaar sigaretten, alcohol, parfum en dergelijke meer tegen gunstprijzen kopen, maar daarvan kan geen mens leven. De dagelijkse producten waren volgens een aantal van onze getuigen allesbehalve goedkoop. In de Belgische of Duitse handel kostten diezelfde waren een stuk minder en waren ze vaak van betere kwaliteit, tenminste voor wat de verse producten betreft.¹⁶⁵

In *'t Arolserke* werd geregeld het verslag van de trimestriële vergadering van de MHK-commissie gepubliceerd. In de uitgave van juni 1983 lasen we voor het eerst de klacht dat bepaalde producten soms duurder waren in de CMC dan bij de Duitse handelaars. Tien jaar later, in januari 1993, was dit probleem nog steeds niet opgelost. Er werd kritiek geuit op het feit dat de prijzen van de groenten hoger lagen dan bij de Duitse Aldi, dat sommige artikelen eeuwig lang uitverkocht bleven en dat onhygiënisch werd omgesprongen met de charcuterie. Het zal dan ook niemand verwonderen dat de Belgen ook bij de Duitse middenstand goede klanten waren.

2.2.2. De Arolser middenstand en de Belgen

Daar het leger niet in alle noden van zijn personeel kon voorzien, sloot de CMC met een aantal Duitse handelszaken een overeenkomst waardoor de Belgen ook in deze winkels op vertoon van hun rantsoeneringskaart volledig taksvrij konden kopen. Deze zaken waren te herkennen aan een sticker met een Belgisch vlaggetje met opschrift “CMC – MHK” op de etalageruit. Ook in Arolsen waren veel Duitse handelaars in dit BTW-vrije netwerk opgenomen. Voor de winkeliers was dit een interessante deal. Niet enkel bezorgde dit hen extra klanten, het beschermde hen ook tegen slechte betalers: kocht een Belg bij een “aangenomen” huis, dan werd een rekening opgesteld die door de Militaire Hoofdkantine werd vereffend. Deze laatste eiste dan het geld van de klant terug. De Duitse

¹⁶³ De meer westelijk gelegen garnizoenen werden zelfs met vers Belgisch brood en patisserie bevoorrad, een luxe die de verder oostelijk gestationeerde Belgen moesten ontberen.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 53-54.

¹⁶⁵ Luc Van Gierdeghom, Enquête I, 4; Yvan Groven, Enquête II, 2; Guido Eeckhout, Vragenlijst IX, 3.

ondernemer was zodoende steeds zeker van zijn geld. Wel moest hij een klein percentage werkingskosten aan de CMC afstaan.

Al onze getuigen waren klant bij de CMC én bij lokale handelaars. Daarbij werd weinig onderscheid gemaakt of een Duitse zaak nu al dan niet was opgenomen in het CMC-netwerk. Slechts de helft van de Belgen deed ook geregeld inkopen op de kleine, wekelijkse stadsmarkt. Deze cijfers tonen dat de Belgen inderdaad een niet te verwaarlozen doelgroep voor de Arolser winkeliers waren. Dit bleek mede uit de grote advertentieactiviteit in het garnizoenskrantje. Tussen 1978 en 1993 vonden we er reclame voor maar liefst 63 verschillende Arolser winkels, garages, banken, verzekeringen, kappers, reisbureaus en ambachtslui. Ook een aantal middenstanders uit Korbach en Volkmarsen gebruikten het krantje als medium om hun zaak bij het Belgische publiek aan te prijzen. We vroegen Paul Tuerlinckx, voormalig hoofdredacteur van *'t Arolserke*, hoe deze adverteerders gevonden werden. Hij vertelde ons dat vooral de Dienst Cultuur en Vrije Tijd (DCV) zich bezighield met het werven van advertenties en meestal zelf adverteerders zocht. Toch kwam ook geregeld de vraag uit de handelaarskringen zelf.¹⁶⁶

De Arolser middenstand was zodoende één van de groepen die zich verheugden over de Belgische aanwezigheid. Negen getuigen vermelden dit spontaan. De aanwezigheid van een 300-tal (solvente) families betekende een belangrijke economische impuls voor de stad. Paul Tuerlinckx herinnert zich dat verschillende lokale handelaars uitstekende zaken met de Belgen deden. De winkels die hem daarbij spontaan binnenvielen waren Jäger (naaimachines en stoffen), Plutz (sportkledij en schoenen), Panning (dameskledij) en Köbberling (keukengerei, ijzerwaren en tuingereedschap).¹⁶⁷ Zelfs de tweede generatie was zich bewust van het economische belang van de Belgen voor Arolsen, zoals blijkt uit de uitspraken van een aantal onder hen.¹⁶⁸ De Belgische koopkracht was zodoende met zekerheid een belangrijke reden voor de acceptatie van de Belgische aanwezigheid door de Duitse bevolking.

Wat eveneens een – zij het misschien kleine – rol mag gespeeld hebben in de houding van de Duitse bevolking ten opzichte van de Belgische, is het feit dat de Belgen taksvrij konden kopen. Hoewel op smokkel en zwarte handel ernstige straffen stonden, zijn er zeker individuen geweest die een centje bijverdienden met het illegaal doorverkopen van taksvrij aangekochte goederen aan de Duitsers. Een journalist van *De Morgen* getuigt over zijn diensttijd in de BSD: “In principe mogen militairen en BSD-burgers uitsluitend voor persoonlijk gebruik kopen. Maar moeder CMC is een milde weldoener. De maandelijkse alcohol- en tabaksquota zijn zo ruim, dat zelfs de ergste verslaafde erin verzuipt. Als milicien deden we er ons voordeel mee. [...] Het grof geld werd door ondernemende boefers [beroepsmilitair (pejoratief)] verdiend die aan de lopende band autoradio's, hifiketens en

¹⁶⁶ Paul Tuerlinckx, Vragenlijst I, 1.

¹⁶⁷ Paul Tuerlinckx, Vragenlijst I, 2.

¹⁶⁸ Bijvoorbeeld Anouschka De Block: “De Belgen werden over het algemeen goed geaccepteerd, aangezien zij wel goed waren voor de Duitse economie.” Anouschka De Block, Enquête I, 7.

videorecorders naar België smokkelden.”¹⁶⁹ Er werd niet enkel naar België gesmokkeld, maar eveneens aan de Duitse bevolking geschonken of verkocht. Dat was ook in Arolsen, zij het op kleinere schaal, het geval: “Duitse BAK’s waren niet vrijgesteld van *Mehrwertsteuer* en mochten dus ook niet in de CMC inkopen. Nu, ge kent wel de mentaliteit van de Belg, niet? Er werd toch wel wat doorgeschoven naar de Duitse kant, tot grote ergernis van het *Zollamt*.”¹⁷⁰ Zo vaarden ook een aantal Duitsers wel bij het recht dat de Belgen hadden op taks vrij inkopen.

2.3. Het Medisch Huis

Ook voor medische zorgen hoefden de Belgen niet per se een beroep te doen op Duitse geneesheren, want in elk garnizoen was er een Medisch Huis met apotheek, waar Belgische artsen en tandartsen consultatie hielden. Voor de ernstigere gevallen kon men terecht in de Belgische militaire hospitalen van Soest en Keulen, waar alle mogelijke – wederom Belgische – specialisten ter beschikking stonden van de BSD-bevolking. Raadplegingen, hospitalisatie en geneesmiddelen waren kosteloos voor de familieleden van militairen en burgers in dienst van de BSD. Werd een patiënt door een militaire arts voor verdere behandeling verwezen naar de Duitse burgersector, dan werden de kosten eveneens integraal gedragen door Landsverdediging.

Het stond de patiënt uiteraard vrij op eigen initiatief meteen een beroep te doen op een niet-militaire Belgische of Duitse arts. Vanaf de jaren zeventig werd in dat geval het terugbetalingsstelsel van het RIZIV toegepast, wat slechts een gedeeltelijke terugbetaling door het ziekenfonds betekende.¹⁷¹ Voor deze tijd waren BSD-ers niet verplicht een ziekenverzekering af te sluiten, zodat van enige terugbetaling helemaal geen sprake was. Omdat Belgische patiënten in Duitsland als “private patiënten” werden beschouwd, mochten ze een gepeperde rekening verwachten. Een uitzondering hierop vormden zij die een bijkomende – dure – ziekteverzekering hadden afgesloten. Verschillende verzekeringsmaatschappijen, zoals CAMC en VEMUREL, boden BSD-ers deze mogelijkheid: deze maatschappijen namen voor hun verzekerden alle resterende medische kosten over. De hoofdreden om zich bij een dergelijke maatschappij aan te sluiten, was volgens Maurits Bulckens, schoolhoofd van de Belgische lagere school van Arolsen, dat dit vooral bij zwangerschappen de geruststelling bood dat

¹⁶⁹ E. RASPOET, ‘De BSD strijkt de vlag’, *De Morgen* (18 mei 2002).

¹⁷⁰ Guido Eeckhout, Vragenlijst X, 2. Volgens Maurits Bulckens werd vooral gesmokkeld en illegaal doorverkocht door dienstplichtigen. Grootchalig, commercieel aangelegd bedrog gebeurde volgens hem in Arolsen niet. Maurits Bulckens, telefonisch gesprek op 13 maart 2005. Ook onderofficier Jean-Pierre Baerckmans herinnerde zich geen zware gevallen van zwarte handel. Volgens hem waren de straffen dermate hoog (van het nabetalen van B.T.W. op alles wat men ooit in de BSD gekocht had (alles was geregistreerd!) tot zelfs ontslag) dat men het risico niet wou lopen. De kans gepakt te worden was overigens niet klein, daar vele goederen gekentekend waren. Zo hadden sigaretten een lichtblauw tekstbandje, wat meteen opviel. Interview met Jean-Pierre Baerckmans op 9 februari 2004.

¹⁷¹ Noodgevallen waren hierop een uitzondering. Landsverdediging overnam bij spoedgevallen eveneens alle kosten voor ambulancedienst, eerste hulpverlening en eventuele hospitalisatie in de Duitse burgerij. DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 14.

men in eender wel ziekenhuis of bij gelijk welke Duitse arts terecht kon zonder na afloop geruïneerd te zijn.¹⁷²

Het Medisch Huis van Arolsen bevond zich in de Flandernweg en bestond uit twee grote, samengevoegde *Bund*-huizen (zie plan in bijlage 6). In het eerste waren de wachtzaal en consultatieruimtes van de huisarts en de tandarts, terwijl een verpleegster van Kind en Gezin, een logopediste, een kinesiste en een administratief bediende in de tweede woning waren ondergebracht.¹⁷³ De tandartsen waren aanvankelijk steeds militairen. Naderhand werden echter af en toe burgers aangeworven omdat er een (tijdelijk) tekort was aan militairen-tandartsen. Ook de algemene arts in het Medisch Huis was doorgaans een militair. Burgerartsen werden – om financiële redenen – in de regel slechts aangeworven wanneer geen militaire meer ter beschikking stonden.¹⁷⁴ Vooral vrouwen en kinderen zochten geneeskundige hulp in het Medisch Huis. Hun echtgenoten en vaders werden geacht een beroep te doen op hun eenheidsgeneesheren, die in de kazerne spreekuur hielden.¹⁷⁵ In tegenstelling tot de garnizoensdokters gingen die wel mee op oefening. Zij waren tijdens manoeuvres verantwoordelijk voor de medische steun aan de eenheden.¹⁷⁶

Zwangere vrouwen behoefden bijzondere medische zorg en gezien de lage gemiddelde leeftijd van garnizoensbewoners waren zwangerschappen schering en inslag. Ook hier was het Belgisch leger voorziend geweest, tenminste na enkele ‘leerjaren’. Eigenlijk was de BSD-gezondheidszorg aanvankelijk volledig afgestemd op een mannelijk publiek. Pas in 1961 kwam de eerste militaire gynaecoloog in het Militair Hospitaal Keulen aan. Enkele jaren later, in 1963, werd het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (sedert 1984 Kind en Gezin genoemd) gecontacteerd door de militaire autoriteiten met de vraag ook in de BSD in te staan voor de begeleiding van wordende moeders en de zuigelingenconsultaties.¹⁷⁷ De Medische Dienst van het leger stelde hiervoor de noodzakelijke lokalen ter beschikking en wees een verantwoordelijk geneesheer aan, doorgaans de chef van de plaatselijke Medische Dienst. Het NWK hield zijn wekelijkse zuigelingenraadplegingen in het Medisch Huis van de verschillende garnizoenen, zo ook te Arolsen. Voor prenatale consultaties moest men echter naar Keulen, Soest of Siegen. De verpleegsters van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn beperkten zich echter niet alleen tot consultaties, maar gingen eveneens op huisbezoek, omdat de jonge en nog onervaren moeders in de BSD vaak aan hun lot waren overgelaten. Hier konden ze niet terugvallen op

¹⁷² Maurits Bulckens, telefonisch gesprek op 20 maart 2005. Volgens hem was de CAMC reeds bij zijn aankomst in Duitsland in 1962 in de BSD actief.

¹⁷³ De logopediste en kinesiste werkten beide slechts een tijdje in Arolsen en waren zodoende geen vaste waarden in het Medisch Huis van Arolsen. Guido Eeckhout, Vragenlijst XII, 2.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Het was hen echter niet verboden de garnizoensarts op te zoeken.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ E-mail van Emiel Vantongelen, archivaris van Kind en Gezin, van 24 maart 2005, 1.

moeders raad en daad, zoals in België meestal wel het geval was. De verpleegster van dienst voor de garnizoenen Arolsen, Essentho, Brakel en Büren was 23 jaar lang Goddelieve Kellens.¹⁷⁸

Stond de bevalling voor de deur, dan zagen de toekomstige ouders zich geconfronteerd met de vraag waar de geboorte van hun spruit zou plaatsvinden. Dit stelde hen voor een dubbel probleem: koos men voor een bevalling in een militair hospitaal, dan waren er geen kosten aan verbonden, maar was de af te leggen afstand dermate groot dat, men niet kon wachten tot de weeën waren begonnen om zich richting hospitaal te begeven. De andere optie was een bevalling (veel) dichterbij huis, namelijk in een Duits ziekenhuis. Hier zag men serieuze kosten op zich toekomen, maar er waren nauwelijks logistieke problemen. Twee andere mogelijkheden waren een thuisbevalling of een bevalling in België. Ook deze waren niet van moeilijkheden gespeend: thuisbevallingen zijn zoals algemeen bekend enkel een optie wanneer geen complicaties te verwachten zijn en bij een reis naar België had men opnieuw een grote verplaatsing voor de boeg.

Een rondvraag bij onze getuigen toonde dat drie vierden van onze gezinnen met kinderen voor ten minste één bevalling een beroep deden op een Duitse kliniek. Dit is niet verwonderlijk gezien de militaire hospitalen van Soest en Keulen honderden kilometers verwijderd waren en men een vrouw in barensood deze lange rit niet kon of wou aandoen. Toch vond bij 17 procent van de gezinnen een geboorte plaats in het MH Soest. Keulen was blijkbaar werkelijk té ver. Eén vierde van toekomstige ouders trok wanneer de bevalling niet lang meer op zich zou laten wachten richting België. Daar wachtte een vertrouwde omgeving, de ouders en schoonouders, en een medisch team dat Nederlands sprak. Thuisbevallingen tenslotte waren een absolute uitzondering én een bewuste keuze. In het enige gezin waar dit het geval was, was de echtgenote van Duitse afkomst, zodat een bevalling in een lokaal ziekenhuis geen problemen zou gesteld hebben, noch financieel, noch op taalgebied.¹⁷⁹

Voor ‘gewone’ medische problemen zoals verkoudheden, kinderziektes, verstuikingen en dergelijke werd een beroep gedaan op de diensten van het Medisch Huis. Alle families, op één na, lieten zich geregeld behandelen door een militaire arts. Daarnaast deed ruim de helft van de garnizoensbewoners eveneens een beroep op Duitse dokters. Dit waren dan meestal specialisten zoals gynaecologen, tandartsen, orthodontisten enz. Ook in dringende gevallen werd hulp gezocht in het stedelijk ziekenhuis van Arolsen. Toch riep de andere helft van de gezinnen naar eigen zeggen enkel militaire artsen ingeval van ziekte of andere gezondheidsproblemen. Waarom zij zich nooit tot Duitse dokters wendden, blijft onduidelijk. Was er een taalprobleem? Of speelden financiële factoren mee? Waarschijnlijk zullen beide verklaringen wel voor een aantal families van toepassing geweest zijn. De

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ De aangehuwde Duitse vrouwen hadden meestal werk in de burgersector en waren zodoende automatisch bij een Duitse ziekenkas verzekerd. Voor hen lag het dus voor de hand een Duitse arts te bezoeken; ook al wegens de taal.

hoofddreden was onzes inziens echter het feit dat de Belgische medische verzorging van het garnizoen toereikend was voor de meest voorkomende geneeskundige problemen.

Misschien moeten we de vraag andersom stellen en ons afvragen waarom sommige families wél Duitse artsen opzochten terwijl eigenlijk (veel goedkopere en even goede) Belgische ter beschikking stonden. Opvallend was dat geen van onze vrijgezellen-respondenten zich ooit door een Duitse arts liet behandelen. Is dit een indicatie dat vrouwen en kinderen zich misschien niet zo wel voelden bij een dokter in uniform, terwijl mannen er – gezien hun beroep – geen probleem mee hadden? Deze hypothese wordt bevestigd door de vaststelling dat vooral burgers een beroep deden op de lokale huisartsen en specialisten, terwijl gezinnen met een militair gezinshoofd eerder bij de militaire artsen te rade gingen.

Een andere, zeer aannemelijke reden reikte ons Paul Tuerlinckx aan: “De garnizoensdokters wisselden zeer vaak. Er waren kandidaat-reserveofficieren. Dat waren dienstplichtigen die dan na acht à negen maanden weeral weg waren. Daarnaast waren er beroepsdokters, maar ook die bleven meestal niet zo lang. Dokter Michotte en dokter Agten, die zijn wel lang gebleven. Voor tandartsen bestond hetzelfde probleem: ze wisselden veel. Een arts moet een vertrouwenspersoon zijn, maar hier was een vertrouwensrelatie opbouwen onmogelijk”.¹⁸⁰

2.4. Onderwijs voor de Belgische jeugd

2.4.1. Belgische scholen op Duits grondgebied

Aangezien het leger de militairen toestond ook hun gezin naar Duitsland mee te brengen, zag het zich al snel geconfronteerd met een groot aantal schoolplichtige kinderen. Waar konden zij onderwezen worden? Landsverdediging besloot tot het oprichten van Belgische scholen over het hele BSD-gebied.¹⁸¹ Deze vielen aanvankelijk onder haar eigen bevoegdheid, maar zouden omwille van financiële moeilijkheden in 1959 toch integraal worden overgedragen aan het Ministerie van Onderwijs. Ze werden gereguleerd en tot een officieel (rijks-)onderwijstelsel uitgebouwd. Het vrij onderwijs zoals men dat in België kent, is in de BSD daarentegen nooit tot stand gekomen, zodat een vrije schoolkeuze niet mogelijk was.¹⁸²

¹⁸⁰ Interview met Paul Tuerlinckx op 14 augustus 2004.

¹⁸¹ Het was overigens niet de eerste keer dat in Duitsland Belgische scholen werden opgericht. Dezelfde problemen hadden zich reeds vroeger, na de oorlog 1914-1918, gesteld en waren op dezelfde wijze opgelost geworden. Ook in de twintiger jaren wapperde onze vlag op de speelplaats van Belgische scholen te Aken en te Krefeld. ‘Het onderwijs in de SBSB’, *Vici* (2 juli 1954) 3.

¹⁸² Volgens de Laet stootte het vele – vooral zeer katholieke ouders – tegen de borst dat ze hun kinderen niet naar een college of meisjesschool in de BSD konden sturen. Alle Belgische scholen in Duitsland waren van meet af aan gemengde scholen. DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 25. Het schoolhoofd van de Belgische

Reeds in 1946 begon men met het uit de grond stampen van basisschooltjes in de BSD. Gaandeweg kreeg vrijwel elk garnizoen – hoe klein ook – zijn eigen lagere school en kleuterklas.¹⁸³ Zo zaten de kinderen niet langer geplaagd met lange busreizen. Daar de garnizoenen relatief ver uit elkaar lagen, was dit tevoren wel het geval. In garnizoenen waar zowel Vlamingen als Walen gestationeerd waren, werd steevast voor een Franstalige én een Nederlandstalige school gezorgd.¹⁸⁴ In 1948 werd te Rösrath een Koninklijk Atheneum opgericht met dubbel taalstelsel, waar oude en moderne humaniora gevolgd kon worden. Naderhand kreeg deze middelbare school eveneens een technische afdeling voor jongens en een familiale sectie voor meisjes. Nu moesten kinderen van 12 jaar niet langer terug naar België om verder te studeren.¹⁸⁵

Toch luidde Rösrath het einde van de schoolproblemen nog niet in. Voor de verste garnizoenen, waaronder Arolsen, lag het atheneum op ruim tweehonderd kilometer. Dit bracht aanzienlijke verplaatsingen voor de kinderen met zich mee en dwong hen tot een internaatverblijf, met alle onaangename gevolgen voor het familieleven vandien. Bovendien moest Rösrath in de noden van de hele BSD voldoen, wat al snel resulteerde in een dreigende overbevolking. Daarom werd in 1965 besloten tot het oprichten van een tweede atheneum. De Franstalige leerlingen bleven Rösrath bezoeken, terwijl de Nederlandstaligen nauwelijks tien kilometer verder een nieuw onderkomen vonden in Bensberg. Ook het nieuwe atheneum was – uiteraard – een internaat en kreeg na enkele jaren met net dezelfde problemen als Rösrath te kampen. In 1968 telde het internaat alleen al negenhonderd leerlingen. Daarbij kwamen nog een 500-tal externe leerlingen en een leraren- en opvoederskorps van 150 man. De school die Nederlandstalige kinderen van over de hele BSD opving, barste tegen het eind van de jaren zestig werkelijk uit haar voegen. De school begon meer en meer op een fabriek te lijken.¹⁸⁶ Zo kon het dus niet verder...

Het Koninklijk Besluit van 9 juli 1970 betekende nieuwe hoop voor het jonge volkje in de verre garnizoenen. Het besloot tot de oprichting van een rijksmiddelbare school voor de Oostsector. Daar Arolsen echter een toeristisch plaatsje was en tevens een kuuroord, waren de gronden er schaars en duur. Men moest dus elders zoeken, maar er niettemin voor zorgen dat de plaats centraal gelegen was ten opzichte van de garnizoenen Arolsen, Brakel, Essentho en Korbach. Aanvankelijk nam men zijn intrek in 1970 te Essentho, maar na amper één jaar barste de school reeds uit haar voegen en moest

basisschool van Arolsen maakte gelijkaardige ervaringen. Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 5 juni 2005.

¹⁸³ De eerste kleuterklassen werden pas in 1952 in de meest bevolkte garnizoenen gesticht. Zij werden gaandeweg uitgebreid tot vrijwel alle garnizoenen uiteindelijk een kleutertuin rijk waren. 'Het onderwijs in de SBSO', *Vici* (2 juli 1954) 5.

¹⁸⁴ Doorgaans bevonden zich beide in één en hetzelfde gebouw, ook in Arolsen.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ Interview met Paul Tuerlinckx op 14 augustus 2004. Paul Tuerlinckx was studiemeester en leraar te Bensberg (1968-1970) en Volkmarsen (1970-1993).

naar een nieuwe locatie worden uitgekeken.¹⁸⁷ Deze vond men in het nabijgelegen stadje Volkmarsen. De RMS bood zijn leerlingen drie mogelijke studierichtingen: klassieke humaniora, moderne humaniora of een technische afdeling.¹⁸⁸ Dit echter slechts tot en met het vierde studiejaar, met tot gevolg dat de leerlingen vanaf de leeftijd van 16 jaar toch weer gedwongen werden hun studies elders voort te zetten, lees: honderden kilometers van huis op internaat.

De Belgische school te Volkmarsen was overigens niet de enige in zijn soort. Ook in het garnizoen Lüdenscheid werd in 1975 een Nederlandstalige RMS boven de doopvont gehouden. Zodoende was tegen het midden van de jaren zeventig het schoolsysteem in de BSD volledig uitgebouwd en opgesplitst volgens de twee landstalen.¹⁸⁹ De tabel op de volgende pagina toont de verschillende Nederlandstalige onderwijsinstellingen hun respectievelijke afstand tot het garnizoen Arolsen:

Tabel 2.7 Overzicht Nederlandstalige middelbare scholen in de BSD

Instelling	Stichting	Internaat	Tot Arolsen
KA Bensberg	1965	ja	200 km
KA Soest	1970	neen*	80 km
RMS Volkmarsen	1972	neen	10 km
RMS Lüdenscheid	1975	neen	160 km
MPI Ichendorf ¹⁹⁰	1978	ja	220km

* internaat pas vanaf 1984

Terwijl de rijksmiddelbare scholen oorspronkelijk werden opgericht om de meer dan overbelaste athenea te ontlasten, raakten deze zelf – ironisch genoeg – op het eind van de jaren zeventig ernstig in de problemen wegens een tekort aan leerlingen. Het aantal schoolgaande kinderen in de BSD daalde sterk tussen 1978 en 1984 omdat er enerzijds steeds minder militairen in Duitsland werden gelegerd en anderzijds veel ouders geneigd waren om hun kinderen in België te laten, indien het gezin slechts voor enkele jaren naar Duitsland verhuisde.¹⁹¹ Wanneer de BSD-scholen echter onvoldoende leerlingen hadden, was de prefect verplicht een aantal studieopties af te schaffen. Voor het behoud van een optie

¹⁸⁷ Deze school was aanvankelijk geen zelfstandige school, als wel een “wijkmiddelbare afdeling” van de RMS Soest. Pas vanaf juli 1972 werd ze – na de verhuis – uitgeroepen tot de autonome RMS Volkmarsen. D. DEMUYNCK, ‘15 jaar secundair onderwijs in de ondersector Arolsen 1970-1985’, *Informatiebrochure schooljaar 1985-1986 van de RMS Volkmarsen* (juni 1985).

¹⁸⁸ ‘De Rijksmiddelbare School van Volkmarsen’, *Korpsjournaal* (20 december 1973) 10.

¹⁸⁹ Voor elke Nederlandstalige school die erbij kwam, werd parallel een Franstalige opgericht. Het volledige Franstalige onderwijsnet bestond uit de volgende instellingen: AR Rösrath, AR Düren, EME Arnsberg, EME Siegen en IMP Rodenkirchen.

¹⁹⁰ MPI staat voor Medisch-Pedagogisch Instituut. Dit was een instelling waar gehandicapte jongeren onderwijs genoten. Vanaf 1967 bestond overigens ook het Medisch Schooltoezicht in de BSD. In Rösrath, Bensberg en Soest bestonden PMS-centra, die in alle garnizoenen consultatiekabinetten hadden. Voor Arolsen was het PMS-centrum Soest verantwoordelijk. Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 9 april 2005.

¹⁹¹ De Nederlandstalige school te Volkmarsen werd daarbij bijzonder getroffen door de verfransing van het 62A dat in Korbach gestationeerd was. Dit samen met een dalend geboortecijfer in de verre garnizoenen bezorgde de schoolbevolking rake klappen. DEMUYNCK, ‘15 jaar secundair onderwijs in de ondersector Arolsen 1970-1985’.

waren in 1984 slechts vier leerlingen nodig. Toch bleef het voor veel scholen een probleem om zelfs met deze lage drempels een groot aantal studierichtingen te blijven aanbieden.¹⁹² Dit ging vooral ten koste van de technische en beroepsafdelingen.

Ook de lagere schooltjes hadden met hetzelfde probleem te kampen. In de jaren vijftig werd het schoolnet degelijk uitgebouwd: in elk garnizoen werd nu een Franstalige en een Nederlandstalige lagere school uit de grond gestampt.¹⁹³ Het resultaat was echter dat heel wat schooltjes slechts een zeer klein aantal leerlingen had; soms zelfs maar twintig kinderen die bovendien van verschillende leeftijden waren. Voor elke klas een leraar in dienst nemen, was – gezien de beperkte financiële middelen – dan ook een utopie. Vele schooltjes kregen daarom dienstplichtige onderwijzers toegewezen. Omdat hun aantal echter onbestendig was, loste dit het probleem slechts gedeeltelijk op, zodat het Ministerie van Onderwijs ten langen leste rond 1984 niet anders kon dan zijn toevlucht nemen tot het fusioneren van schooltjes.¹⁹⁴

2.4.2. De situatie in Arolsen

Voor kleuters en kinderen tot 12 jaar bestond in Arolsen helemaal geen schoolprobleem. De lagere en kleuterschool Rapenburg uit de Zolderstraße, die in 1952 het daglicht zag, was goed uitgerust.¹⁹⁵ Een tiental leerkrachten, meestal echtgenotes van officieren en onderofficieren uit het garnizoen, verzorgden het onderwijs voor gemiddeld 85 kleuters en 135 leerlingen. Deze waren verdeeld over drie tot vier kleuterklasjes en 6 lagere klassen. Ook Franstalige kinderen werden er onderwezen. De omstandigheden waren voor hen echter minder optimaal. Omdat ze met zo weinig waren, doorgaans tien à twaalf, zaten zowel de kleuters als de lagere schoolkinderen bijeen in één klasje onder leiding van de Franstalige leraar, Guy Evrard.¹⁹⁶

Bij het begin van het schooljaar had Rapenburg geregeld met een lerarentekort te kampen, zo getuigt Maurits Bulckens, voormalig schoolhoofd van de basisscholen van Arolsen, Korbach en Essentho van 1977 tot 1994. “Als er uitbreiding was en er een klas meer bijkwam, dan duurde het soms lang voor een definitieve aanstelling gebeurde en het was bijna onmogelijk om voor ongewisse tijd vervanging uit België te krijgen. Dan ging ik bij de kazerne aankloppen en dan werd de kazerne afgezocht naar

¹⁹² DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 26; JANSEN, *De vereenzaming van de Belgische jeugd*, 94. In het garnizoenskrantje zijn de moeilijkheden waarmee de RMS Volkmarsen in de jaren '80 kampte goed te volgen: 't Arolserke (februari 1981) 32-35; (februari 1984) 9-12; (januari 1987) 21-22 en (februari 1988) 5-7. Deze problemen haalden ook de Duitse pers: 'Trotz sinkender Schülerzahlen: Belgische Schule bleibt', *Waldeckische Allgemeine* (7 apr. 1984).

¹⁹³ JANSEN, *De vereenzaming van de Belgische jeugd*, 44.

¹⁹⁴ DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 28.

¹⁹⁵ Rapenburg sloot uiteindelijk in juni 1994 voorgoed zijn deuren.

¹⁹⁶ Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 7 april 2005. In 1980 telde de school 79 kleuters en 109 leerlingen, in 1981 waren het 83 kleuters en 117 leerlingen. 't Arolserke (februari 1981) 33.

miliciens met een juist diploma. Die deden dat graag.”¹⁹⁷ De Belgische school van Arolsen ondervond overigens minder hinder van het teruglopende kinderaantal in de BSD op het einde van de jaren zeventig dan andere garnizoensschooltjes. Pas in de allerlaatste jaren (lees: jaren '90) moesten een aantal klassen samengevoegd worden omdat toen reeds een aantal eenheden terug naar België verhuisde.¹⁹⁸

Belgisch secundair onderwijs volgen, was aan het ijzeren gordijn al iets gecompliceerder. Vóór 1970 hadden ouders slechts een beperkte keuzemogelijkheid: Bensberg of België. Op internaat gaan was dus onvermijdelijk. Het Atheneum van Soest dat reeds in 1970 was opgericht en toch wat dichterbij Arolsen lag dan Bensberg, betekende ook nog geen wezenlijke verbetering. Soest beschikte tot 1984 niet over een internaat en de afstand Soest-Arolsen (80km) kon niet elke dag tweemaal afgelegd worden. Zodoende moesten te Soest Belgische families gezocht worden, die bereid waren als gastgezin leerlingen op te nemen. Pas in 1970 konden de kinderen van Arolsen eindelijk opgelucht ademen. De nieuwe rijksmiddelbare school voor de Oostsector (Essentho en later Volkmarsen) maakte hun leven beduidend gemakkelijker. Toch betekende ze in de meeste gevallen slechts een uitstel van de moeilijkheden. Na het voleindigen van hun vierde jaar secundair onderwijs waren de leerlingen toch weer aangewezen op het Atheneum van Soest, dat van Bensberg, of op een andere onderwijsinstelling in België.

Voor vele van deze tieners waren hun internaatjaren allesbehalve gemakkelijke jaren. Omdat ze vaak slechts om de twee weken naar huis konden, vervreemden de kinderen meer en meer van hun huiskring en dat op een moment wanneer ze zich in een moeilijke levensperiode bevonden en de moeilijkheidsgraad van hun studies steeds maar steeg. Volgens Kolonel Stafbrevethouder Deleers waren de problemen op financieel vlak niet onoverkomelijk, maar vormden vooral de vele en lange trein- en busritten waartoe deze jongeren gedwongen werden een extra belasting. Jongelui uit de meest oostelijk gelegen garnizoenen die in België studeerden, deden er op vrijdag- of zaterdagavond met de trein vijf uren over om tot in Keulen te raken. Van daaruit hadden ze dan nog eens drie uur met een militaire bus voor de boeg alvorens ze hun gezin bereikten.¹⁹⁹ Op maandagochtend wachtte hen dan opnieuw dezelfde lange reis in tegenovergestelde richting.²⁰⁰ De omstandigheden waren ook voor leerlingen die in de BSD op internaat waren, verre van optimaal. Gerald Haelen, die van 1978 tot 1981 in Bensberg bezocht, getuigt: “Wat mij stoorde, was dat men voor middelbare technische studies op

¹⁹⁷ Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 7 april 2005.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ ‘Interview met de Commandant van de Verkenningstroepen, Kol. SBH Joseph Deleers’, *Forum* (9 maart 1984). Studenten konden gratis gebruik maken van de DVT (Verlofgangerstrein). De omstandigheden op deze trein waren klaarblijkelijk niet steeds optimaal, daar De Laet bericht van chronisch overbelaste wagons en een gebrek aan begeleiding. DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 29. De hoge kosten die met hogere en middelbare studies gepaard gingen, vloeiden dus niet zozeer voort uit de verre en veelvuldige verplaatsingen, maar wel uit de hoge internaatkosten.

²⁰⁰ Doordat de DVT enkel op zaterdag en maandag reed, misten de leerlingen en studenten op maandag noodgedwongen een deel van de lessen.

internaat moest in Bensberg nabij Keulen. Enkel in het weekend vanaf vrijdagavond 19 uur tot zondag 15 uur waren we nog in Arolsen. Al mijn vrijetijdsbesteding zoals scouts en voetballen moest ik laten vallen. Vrienden had ik enkel op 't internaat. In Arolsen kende ik al gauw niemand meer.”²⁰¹

Vrijwel al onze respondenten maakten enkel van de Belgische onderwijsfaciliteiten in de BSD gebruik.²⁰² Vanzelfsprekend was de RMS Volkmarsen de drukst bezochte school bij de garnizoensbevolking van Arolsen. Ruim drie vierde van de jongeren studeerde er een aantal jaren. Het overige vierde bezocht van meet af aan het KA Bensberg of een school in België.²⁰³ Na drie of vier jaar Volkmarsen, kozen de meesten ervoor hun studies in Bensberg verder te zetten. Toch kon ook het Atheneum Soest, vooral vanaf 1984, op een aantal leerlingen (17%) uit Arolsen rekenen.²⁰⁴ Ongeveer net zoveel kinderen pendelden voor hun hogere middelbare studies tussen thuis en een school in België.²⁰⁵ Vooral officieren verkozen voor hun zonen en dochters de laatstgenoemde mogelijkheid. Omdat velen van hen geregeld met mutatie moesten rekenen (die meestal een schoolwissel voor de kinderen inhield), leek hen dit waarschijnlijk een stabielere schooltijd voor hun kinderen te garanderen. De onderofficieren, die – zoals we reeds hoger aantoonde – de meest honkvaste categorie waren, stuurden hun kinderen het minst vaak naar het vaderland.

In zeventig procent van de gezinnen verbleven de kinderen een aantal jaren op internaat. Door 42% van de betrokkenen werd dit achteraf als een positieve ervaring beschouwd. Men leerde zelfstandig zijn, was dag en nacht samen met vrienden, had veel mogelijkheden om te sporten en leerde kinderen uit andere garnizoenen kennen – een verademing voor velen die noodgedwongen jarenlang steeds met dezelfde weinige leeftijdsgenoten had moeten samenleven in het kleine garnizoen. Bovendien werd het feit dat Bensberg een gemengde school was, zeer gewaardeerd bij de jeugd. Ongeveer evenveel getuigen (39%) kijken met minder positieve gevoelens terug op hun tijd op de kostschool.²⁰⁶ Het ver en lang van huis zijn, zorgde bij velen voor heimwee. Anderen gingen dan weer gebukt onder het

²⁰¹ Gerald Haelen, Enquête II, 2.

²⁰² Slechts twee van de 47 gezinnen stuurden hun kinderen naar Duitse scholen. Zij worden in de volgende pagina's besproken.

²⁰³ Slechts één van onze getuigen van de tweede generatie had de leeftijd van 12 jaar bereikt voordat de school in Volkmarsen werd opgericht. Hij bezocht van meet af aan het KA Bensberg en bleef daar, ook wanneer Volkmarsen van start ging.

²⁰⁴ Volgens Didier Demuynck trok na de oprichting van het internaat in Soest ongeveer de helft van de schoolverlaters daarheen. De overige waren als volgt verdeeld: twee derde naar Bensberg, één derde naar België. Didier Demuynck, Vragenlijst I, 2. Deze cijfers zijn hoogstwaarschijnlijk correcter dan de resultaten van onze enquête.

²⁰⁵ Jozef Jansen kwam voor het garnizoen Essentho, dat in een vergelijkbare situatie was als Arolsen, tot een gelijkaardige vaststelling: in 1970 bezocht 21% van de Belgische jeugd (ouder dan 12) een middelbare school in België, terwijl 12% in een Duitse instelling school liep (onze cijfers: 17% en 14%). JANSEN, *De vereenzaming van de Belgische jeugd*, 71. Volgens een artikel in *Brandpunt* waren het vooral de internaten en scholen van Maaseik, Hasselt en Tongeren die volliepen met leerlingen uit de BSD. 'BSD, de laatste verhuis...', *Brandpunt* (juli 2003) 351. Uit onze enquête kwam dat niet zo duidelijk naar voren: geen enkel internaat werd meermaals vernoemd.

²⁰⁶ De overige getuigen spraken over zowel de negatieve als positieve kanten van hun internaattijd (7%) of gaven geen antwoord (13%).

streng, ongezellig en conservatief klimaat dat blijkbaar in sommige instellingen heerste en vonden de pedagogische begeleiding ontoereikend. Bij de ouders troffen we slechts twee bedenkingen aan. Vooreerst vonden velen de grote en veelvuldige verplaatsingen het grootste nadeel dat aan het internaatbezoek verbonden was. Vervolgens opperden nog enkele dat ze de leeftijd waarop de kinderen noodgedwongen naar het pensionaat werden gestuurd veel te jong was.

2.4.3. Waarom geen Duitse scholen?

Grote verplaatsingen, beperkte studiekeuze, onvermijdelijk inwonen op school,... Waarom opteerden de Belgen – gezien al deze problemen – er dan niet voor hun kinderen eenvoudigweg naar een dichtbij zijnde Duitse school te sturen? Jansen licht een tip van de sluier: “Ze kenden gewoonlijk wel voldoende de taal van het land, zeker de Vlamingen. De meeste buitenlandse diploma’s en getuigenschriften werden in ons land echter nog niet erkend en verleenden slechts een wetenschappelijke en geen wettelijke graad. Daarom besloten veel ouders hun kinderen toch maar naar België te sturen, zelfs wanneer er een geschikte Duitse instelling vlakbij was.”²⁰⁷ Dit gold evenzeer voor getuigenschriften van het secundair onderwijs. Ook jongeren die tijdens hun middelbare school een beroepsopleiding volgden, kregen problemen wanneer ze dit niet aan een Belgische instelling deden. Zij die een Duitse beroepsopleiding volgden of een Duits leercontract afsloten, moesten rekening houden met de mogelijkheid dat hun opleiding niet erkend zou worden in België. Het Ministerie van middenstand erkende een in Duitsland afgesloten leercontract niet, omdat het niet onder de controle viel van een Belgisch leersecretariaat. Een leerling die in België verbleef, had tot zijn 21ste recht op kinderbijslag. Dit was niet zo voor een jonge Belg die onder een Duits leercontract stond, aldus Jozef Jansen in zijn verhandeling over de vereenzaming van de Belgische jeugd in de BRD uit 1970.²⁰⁸ Uitspraken van onze getuigen doen vermoeden dat dit obstakel later uit de weg werd geruimd. Zo verzekerde ons Maurits Bulckens dat hij voor zijn zoon, die midden de jaren tachtig onder een Duits leercontract werkte, wel degelijk verder kinderbijslag bleef ontvangen. Om te weten hoe de vork nu werkelijk in de steel zat, staken we ons licht op bij de Dienst voor Kinderbijslag. Onze vraag bleef echter tot op heden onbeantwoord.

Eén van onze getuigen opperde een andere verklaring voor het feit dat zo weinig jonge Belgen Duits onderwijs volgden: “Duitse scholen waren vrijer dan Belgische. Mijn buurman heeft me ooit verteld, dat nadat zijn kinderen deel hadden genomen aan een uitwisselingsproject tussen de Belgische en Duitse school, hij hen gevraagd had wat ze nu beter en slechter vonden aan de Duitse school. Ze zeiden dat het er veel minder gedisciplineerd aan toe ging... dat er bijna constant rumoer in de klas

²⁰⁷ JANSEN, *De vereenzaming van de Belgische jeugd*, 46.

²⁰⁸ *Ibidem*, 48.

was.”²⁰⁹ Het is dus goed mogelijk dat Belgische ouders op basis van dit soort ervaringen in de overtuiging verkeerden dat Duitse scholen kwalitatief slechter waren. Een aantal andere getuigen gaven eveneens blijk van deze instelling. Tenslotte mag ook niet vergeten worden dat militairen – en dan vooral officieren – elke paar jaren ‘gemuteerd’ konden worden. De mogelijkheid dat papa naar België gestuurd zou worden, was zeer reëel. Een schoolwissel was in dit geval voor een kind reeds een ingrijpende verandering. Een hele systeemwissel (van Duitstalig naar Nederlandstalig onderwijs) achtten veel gezinnen teveel van het goede en stuurden hun kroost daarom meteen naar een Belgische school.²¹⁰

Toch accepteerden sommige ouders deze bijkomende moeilijkheden en stuurden hun kroost naar een lokale Duitse onderwijsinstelling. Niet enkel bood dit het voordeel dat lange reizen en afwezigheden definitief tot het verleden behoorden, het stond ook garant voor een veel bredere keuzemogelijkheid aan studierichtingen. Vooral wie een technische of beroepsopleiding wou volgen, had in het Belgisch onderwijsstelsel in de BSD slechts een zeer beperkte keus. Het waren vooral Belgische kinderen met een Duitse moeder die beslisten om hun opleidingen in Duitse scholen of *Lehrstellen* te vervolledigen. Het taalprobleem was voor hen sowieso vrijwel onbestaande.

Slechts twee gezinshoofden uit onze steekproef vertelden hun kinderen naar een Duitse lagere én middelbare school gestuurd te hebben. Beiden waren onderofficieren die met een Duitse vrouw gehuwd waren. We vroegen hen naar hun beweegredenen. Daarbij kwam verrassend aan het licht dat in beide gevallen praktische overwegingen de schoolkeuze bepaalden. Bij het ene gezin was het kind in kwestie een dochter uit een vorig huwelijk van de echtgenote. Bij het nieuwe huwelijk van haar moeder was dit kind reeds elf jaar oud en kon nog geen Nederlands. Daarom besloten haar ouders haar op een Duitse school te houden.²¹¹ Het andere gezin woonde destijds nog bij Kassel en moest zelf vervoer van en naar school voor zijn kinderen organiseren. Met slechts één wagen in het gezin én een vader die geregeld op manoeuvres was, werd dit een moeilijke onderneming, want de Belgische school lag niet meteen aan de achterdeur. Het dorpje had wel een Duitse lagere school, zodat de keuze snel gemaakt was.²¹² We vroegen beide vaders of ze hun kinderen wel naar de Belgische school gestuurd zouden hebben, hadden deze praktische problemen niet bestaan. Beiden antwoordden volmondig dat dit vanzelfsprekend het geval zou zijn geweest. Daarbij werd voorzichtig gesuggereerd dat de Belgische scholen toch beter waren.

²⁰⁹ Telefonisch gesprek met Luc Mannaerts op 7 april 2005.

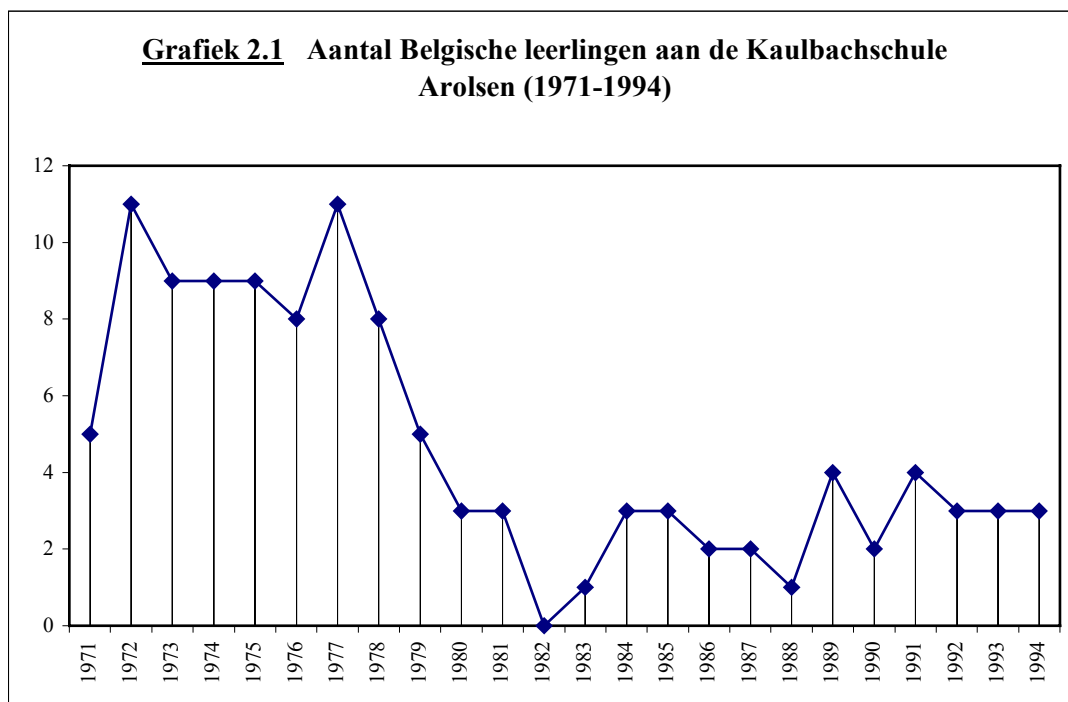
²¹⁰ Didier Demuynck, schoolhoofd van de RMS Volkmarsen van 1980 tot 1993, bevestigt beide bovengenoemde redenen: ‘De voornaamste reden was dat de overgrote meerderheid van de Belgische militairen er rekening mee hield dat hun kinderen met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid hun onderwijs in Vlaanderen zouden voltooien. Dus kozen ze voor volwaardig en probleemloos erkend Vlaams onderwijs in Vlaamse scholen in het BSD-gebied. [...] Bovendien waren de ouders ook bekend met de achterstand op kennis- en taalgebied van de Duitse scholen.’ Didier Demuynck, Vragenlijst I, 3.

²¹¹ Telefonisch gesprek met Albert Welleman op 7 april 2005.

²¹² Telefonisch gesprek met Luc Mannaerts op 7 april 2005.

Om een juist beeld te krijgen van het aantal Belgische kinderen aan Duitse scholen, klopten we aan bij de drie Arolser scholen: de Grundschule, de Kaulbachschule en het Christian-Rauch-Gymnasium. Bij de *Grundschule* van Arolsen, waar kinderen van 6 à 7 jaar tot 10 à 11 jaar terechtkonden, kon men ons slechts derdehandse informatie bezorgen. De secretaresse van de school contacteerde voor ons Hans-Dietrich Walter, die van 1977 tot 1987 directeur was. Volgens haar had het voormalig schoolhoofd slechts weet van twee Belgische kinderen die gedurende al die jaren de *Grundschule* bezochten. Beide zouden een Duitse moeder gehad hebben. Interessanter dan deze vage informatie was echter de reden die de voormalig directeur voor dit lage aantal opgaf. Twee factoren zouden bij de schoolkeuze meegespeeld hebben: vooreerst het feit dat de Belgische lagere school gratis was (en de Duitse niet) en vervolgens dat de Belgische school in tegenstelling tot de Duitse een *Ganztagsschule* was, zodat dit de moeders de vrijheid bood te buitenshuis te gaan werken.²¹³

Meer geluk hadden we bij de Kaulbachschule, een *Haupt- en Realschule*. Hier werden en worden kinderen tot de leeftijd van 15 of 16 – al naargelang de soort *Schulabschluß* die ze willen halen – onderwezen. We contacteerden de huidige directeur Udo Reuter en vroegen hem naar cijfermateriaal over Belgische leerlingen die de school bezochten. Voor 1965 tot 1970 kon hij ons helaas geen antwoord geven, daar in de statistieken van de school nog geen onderscheid werd gemaakt tussen Belgische en Duitse leerlingen. Voor de daaropvolgende jaren was dit gelukkig wel het geval. De verkregen cijfers verwerkten we tot de volgende grafiek:

²¹³ Telefonisch gesprek met Ulrike Preising op 28 april 2005.

Het eerste wat in het oog springt bij deze grafiek, is dat het aantal Belgische leerlingen aan de Kaulbachschule doorheen de jaren klein was. Daarbij moet men weten dat de school jaarlijks gemiddeld 800 leerlingen telt. Bovendien valt op dat terwijl in de jaren zeventig nog een kleine maar duidelijke Belgische aanwezigheid aan de school bestond (gemiddeld 8,33), deze in het daaropvolgende decennium bijna volledig teloor ging (gemiddeld 2,20). De reden hiervoor was de algemene daling van het aantal kinderen in het garnizoen tijdens deze periode. We vroegen Ulrike Schwarz, die tijdens de jaren zeventig en tachtig lerares was aan de Kaulbachschule, wie deze jonge Belgen waren. Zij vertelde ons dat deze kinderen zich – behalve door hun namen – niet onderscheidden van de Duitse leerlingen. Alle jonge Belgen die zij ooit in de klas had, hadden zonder uitzondering een Belgische vader en een Duitse moeder én spraken thuis uitsluitend Duits.²¹⁴

Ook het Christian-Rauch-Gymnasium moet gedurende de jaren een aantal Belgische leerlingen gehad hebben. Hun aantal was waarschijnlijk van dezelfde grootteorde als dat van de Kaulbachschule. Karin Gautier, secretaresse van de school, wist ons enkel te vertellen dat van de circa 950 leerlingen die de school telt (en telde), doorgaans slechts 14 tot 18 van buitenlandse origine waren.²¹⁵ Daarbij kon ze ons echter niet bevestigen het hier al dan niet Belgen betreft. Exacte cijfers moeten we hier dus schuldig blijven.

2.4.4. Contacten tussen de twee schoolnetten

Bestonden er dan contacten tussen de Belgische school en de Duitse Arolser scholen? De directeur van de school Rapenburg, Maurits Bulckens, beantwoordde deze vraag bevestigend. Hij nodigde het schoolhoofd van de *Grundschule* meermaals uit voor een rondleiding door de Belgische instelling. Hierop volgde dan een tegenuitnodiging, waarop de directeur graag inging. Omdat beide heren het prima met elkaar konden vinden, besloten ze tot de organisatie van een mosselsouper in de mess officieren waarop de leerkrachten van alle scholen van Arolsen werden uitgenodigd. Deze verbroedering werd een succes. Ook vanuit de Kaulbachschule gingen enkele initiatieven uit voor een toenadering tussen beide scholen uit. Het lerarenkorps nodigde zijn Belgische collega's uit om samen hun *Weihnachtsfest* te vieren. Deze invitatie stootte aan Belgische kant echter op enige terughoudendheid. Volgens Maurits Bulckens was dit te wijten aan de gebrekkige kennis van het Duits die sommige van zijn leerkrachten plaagde. Toch hebben een zestal leraars de uitnodiging geaccepteerd. Van 1979 tot 1985 vond zo jaarlijks een gezamenlijk kerstfeest plaats, daarna stierf de jonge traditie een stille dood.²¹⁶

²¹⁴ Telefonisch gesprek met Ulrike Schwarz op 22 januari 2005.

²¹⁵ Telefonisch gesprek met Karin Gautier op 11 april 2005. Mevrouw Gautier, die in Arolsen opgroeide, herinnerde zich uit haar jeugd dat de Belgische kinderen vooral naar de Belgische middelbare school van Soest gingen.

²¹⁶ Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 7 april 2005.

De schoolhoofden probeerden niet enkel de leerkrachten dichter bij elkaar te brengen, maar wilden ook de leerlingen elkaar beter leren kennen: “Voor de leerlingen zijn er dus een paar projecten geweest. Zowel met de Kaulbachschule als met het gymnasium. En dat waren meestal integratieprojecten. Voor hen was dat zo van “wij leven hier niet alleen onder ons, maar er zijn hier ook Belgen” en dus voor ons “wij zijn hier geen besloten gemeenschap, we leven hier tussen de Duitsers in een vreemd land”. Dat waren gemeenschappelijke opdrachten. De kinderen moesten bijvoorbeeld mensen interviewen en die groepjes werden dan gemengd opgesteld en werden op pad gestuurd om iets te doen. De communicatie was in het Duits.”²¹⁷

Toch bestond het enthousiasme voor dergelijke projecten voornamelijk bij de schoolhoofden van de verschillende scholen. Het lerarenkorps reageerde doorgaans maar lauw. Volgens Maurits Bulckens was de oorzaak hiervoor – aan Belgische zijde – het feit dat verschillende leerkrachten met enige tegenzin in Arolsen waren. Zeker, ze hadden zelf gekozen om een baan aan het IJzeren Gordijn aan te nemen, maar daarbij was het enkel en alleen de bedoeling geweest zo snel mogelijk hun in België gebouwde huis af te betalen. In de BSD kon men nu eenmaal meer verdienen dan in België. Deze mensen voelden geen behoefte om zich te integreren, om de Duitse bevolking te leren kennen, om te genieten van een verblijf ver weg van thuis.²¹⁸ Belgische-Duitse projecten kwamen voor deze leerkrachten als een extra last over waarvoor ze zich – gezien hun instelling – nauwelijks lieten motiveren. Volgens de directeur was de respons binnen het Duitse lerarenkorps echter evenmin enthousiast. De redenen daarvoor waren hem echter niet duidelijk.

Ook de vroegere directeur van de RMS Volkmarshausen bericht over soortgelijke ervaringen: “In het kader van een Belgisch-Duitse week, georganiseerd door het garnizoen Arolsen, hebben we pogingen gedaan om contact te leggen tussen ons en het Gymnasium van Arolsen, maar het is gebleven bij de activiteiten van die ene week wegens gebrek aan openheid en zin voor medewerking vanwege de voorgenoemde Duitse school.”²¹⁹ Ook een poging tot verbroedering met een Oost-Duitse school strandde: “Eén jaar na de opening van de oostgrens brachten wij een bezoek aan een Oost-Duits gymnasium. Wij hebben hen ook bij ons uitgenodigd, maar zij lieten niks meer van zich horen...”²²⁰

Beide schoolgemeenschappen bestonden dus, ondanks verschillende toenaderingspogingen van bovenaf, verregaand naast elkaar. Het feit dat de Belgische schooluren en –vakanties (volledig) anders zijn dan de Duitse, zal hier zeker ook meegespeeld hebben. Zo wordt op een Belgische school

²¹⁷ Ibidem. De directeur van het gymnasium bevestigde dat er inderdaad – zij het weinige – contacten tussen beide scholen plaatsvonden. Dit waren hoofdzakelijk sportieve, gezamenlijke activiteiten zoals b.v. zwembwedstrijden. Informatie verkregen via Sabine Preising, telefonische gesprek op 28 april 2005.

²¹⁸ Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 7 april 2005. Dit waren overigens niet enkel leerkrachten. Ook sommige militairen gaven blijk van deze instelling.

²¹⁹ Didier Demuyndt, Vragenlijst I, 1-2.

²²⁰ Ibidem.

traditioneel les gegeven van ongeveer acht uur 's ochtends tot vier uur 's namiddags, met uitzondering van de woensdagnamiddag. De meeste Duitse scholen beginnen een stuk vroeger en sluiten reeds kort na de middag, zodat de Duitse schoolkinderen elke namiddag vrijaf hebben. Ook de schoolvakanties in Duitsland vallen niet samen met de Belgische: de zomervakantie is er beduidend korter (ongeveer 5 weken), wat dan weer gecompenseerd wordt door meerdere langere vakantieperiodes verspreid over het jaar. De hoofdreden voor het uitblijven van een innigere samenwerking tussen beide was echter de relatieve onverschilligheid bij de leerkrachten, zowel aan Belgische als aan Duitse kant.

2.4.5. Hoger onderwijs

Voor vele gezinnen betekende het aanvatten van hogere studies door een van de kinderen een min of meer definitieve terugkeer naar België van het kind in kwestie. Soms vroeg de vader mutatie aan naar België. 64 procent van onze gezinnen had één of meerdere kinderen die een hoger diploma hadden gehaald. In de lijn van onze verwachtingen, leken vooral kinderen van officieren (100%) en burgers (80%) verder te studeren. Bij de onderofficieren en beroepsvrijwilligers lag het aantal studenten een stuk lager, maar bleef desalniettemin hoog in vergelijking met de cijfers voor België.²²¹ Amper twee van onze getuigen hadden een zoon of dochter die in Duitsland een hogere opleiding had gevolgd. In beide gevallen hadden de kinderen Nederlandstalig lager en secundair onderwijs genoten. Eén van de kinderen van de bovenvermelde onderofficieren die hun kinderen van meet af aan naar plaatselijke scholen hadden gestuurd, had in België een universitaire studie voltooid. Blijkbaar was het met de nodige volhardendheid toch mogelijk Duitse diploma's in België te laten erkennen.

2.4.6. Conclusie

Op het vlak van onderwijs bestond bitter weinig contact tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap. Het Belgisch schoolnet in de BSD was goed uitgebouwd en ondanks de moeilijkheden die aan het volgen van Belgisch secundair onderwijs verbonden waren, droeg dit toch de voorkeur van de gezinnen weg. BSD-kinderen die Duits onderwijs volgden bestonden, maar waren een zeldzaamheid. Het gros van deze kleine minderheid had bovendien een Duitse moeder en kende daardoor minder taalproblemen. Bovendien zal bij veel van deze gezinnen – gezien de afkomst van de moeder – reeds vastgestaan hebben dat men zich blijvend in Duitsland zou vestigen. Toch waren het vermoedelijk niet eventuele taalproblemen die Belgische ouders ervan weerhielden hun kinderen naar bijvoorbeeld de Kaulbachschule te sturen. Veeleer valt dit te verklaren vanuit de moeilijkheden die er

²²¹ “Er was toch wel een beetje naijver bij de militaire gezinnen: een onderofficier wou soms niet onderdoen voor een officier (en omgekeerd) en liet dochter of zoon dan toch maar haar of zijn geluk beproeven in het hoger onderwijs of aan een universiteit”, zo Didier Demuyne. Volgens hem lagen de slaagkansen van BSD-kinderen in het hoger onderwijs ongeveer 10% hoger dan die van de doorsnee student. We konden dit niet natrekken. Didier Demuyne, Vragenlijst I, 2.

waren voor de erkenning van de in Duitsland behaalde diploma's en getuigenschriften bij een eventuele – en zeer waarschijnlijke – terugkeer naar België. Bovendien hing militairen continu een potentiële mutatie boven het hoofd. Dit kon naar een ander BSD-garnizoen zijn, maar evengoed naar België. Daarom was het beter kinderen maar meteen Belgisch onderwijs te laten volgen, om een latere systeemwissel te vermijden.

Op het vlak van integratie tussen de Belgische en Duitse scholen, liepen toenaderingspogingen tussen beide vaak spaak op het gebrek aan enthousiasme bij de lerarenkorpsen voor dergelijke initiatieven.

2.5. De Vlaamse dames op de werkvloer

2.5.1. Een Belgische werkgever...

Bijna alle Belgische mannen in het garnizoen waren militair of behoorden tot het onderwijzend personeel. Daar een gezin slechts naar de BSD mocht verhuizen wanneer het familiehoofd door Landsverdediging tewerkgesteld was, was werkloosheid onder de mannen van de eerste generatie eigenlijk onbestaande. Bij hun eega's zag de situatie er enigszins anders uit. Velen waren manlief naar Duitsland gevolgd, wetende dat ze hun geleerde beroep er hoogstwaarschijnlijk nooit zouden uitoefenen. Een groot deel van BSD-dames was zodoende moeder en huisvrouw. Aanvankelijk was dit financieel ook geen enkel probleem, gezien de gratis huisvesting, gratis medische verzorging, verwijderingsvergoeding, BTW-vrije aankopen, enz. Met de jaren werden deze voordelen echter stelselmatig teruggedroefd, zodat in verschillende gezinnen de moeder min of meer gedwongen werd ook iets bij te gaan verdienen. In andere gevallen streefde de echtgenote om andere redenen een eigen carrière na: zelfrealisatie, behoefte sociale contacten, financiële zelfstandigheid,...

Voor de echtgenotes van onderofficieren en beroepsvrijwilligers hebben nooit beperkingen bestaan. Van officiersvrouwen daarentegen werd aanvankelijk niet graag gezien dat zij buitenshuis gingen werken, tenzij hun beroep aanleiding gaf tot een honorarium zoals bijvoorbeeld bij een advocate of een dokter het geval is.²²² Daar maar weinig echtgenotes een gehonoreerd beroep hadden, waren de meeste onder hen geacht thuis aan de haard te blijven en hun man occasioneel te vergezellen op officiële plechtigheden. Vanaf de jaren tachtig werd hier echter steeds minder nadruk op gelegd, zodat

²²² Officieel mochten deze vrouwen uiteraard wel werken. Binnen het leger werd dit echter als 'ongepast' beschouwd. Als gevolg van deze mentaliteit werden jobs voor burgerlijke arbeidskrachten bij voorkeur aan de echtgenotes van onderofficieren en beroepsvrijwilligers gegeven. Mede omdat deze categorieën aanvankelijk een stuk minder verdienden dan de officieren. Guido Eeckhout, Vragenlijst XIV, 2.

ook zij een beroepsactiviteit konden nastreven. De Belgische dames in de BSD mochten dus werken, indien gewenst.²²³

Wat voor mogelijkheden hadden zij? Vooreerst kon een vrouw als burgerlijke arbeidskracht (BAK) voor de Belgische Strijdkrachten werken. BAK vervulden functies zoals secretaresse, typiste, telefoniste en poetsvrouw in de kazerne. Ook de beheerders en werkneemsters van de CMC vielen onder dezelfde noemer. Zij werkten met andere woorden in Duitsland voor een Belgische werknemer. Daar de vacante posities voor BAK in een garnizoen beperkt waren en de vraag hiernaar in de meeste garnizoenen geregeld een stuk groter was dan het aanbod, moesten werkwilligen buiten de Belgische gemeenschap op zoek naar een baan.

“Wij hadden in Arolsen BAK poetsvrouwen, bureelbedienden, MTO-bedienden, SCV-bedienden... De CMC had een ander contract voor zijn werkkrachten, dat waren geen echte BAK. Ik schat dat er tussen de 30 en de 40 vrouwelijke burgerlijke arbeidskrachten waren. Ik had in het totaal bijna 90 BAK onder mijn bevel als Plaatsofficier”, zo Commandant Eeckhout, “Er waren ook mannelijke BAK: de elektriciën, schrijnwerkers, schilders, lassers, telefonisten etc.”.²²⁴ In *'t Arolserke* verschenen af en toe vacatures voor burgerlijke arbeidskrachten. Zo werden in april 1982 vier part-time poetsvrouwen gezocht voor de nieuwe Club Van Eyck. Tien jaar later zocht dezelfde Club opnieuw vier werkneemsters, dit keer afwasdames en opdiensters. In oktober 1992 tenslotte werden onthaalmoeders voor het garnizoen gezocht.²²⁵

2.5.2. Of toch maar een Duitse werkgever?

Voor wie de taal machtig was, bestonden tal van opties op de Duitse arbeidsmarkt. Toch verliep dit niet vlekkeloos. Alvorens men bij een lokale werkgever kon beginnen te solliciteren, moest men eerst de in België behaalde diploma's door de Duitse overheid laten erkennen. De te volgen procedure was bureaucratie ten top:

“De Belg die in de Duitse burgersector wil werken, moet wel wat geduld oefenen, want de te volgen procedure neemt meerdere maanden (!) in beslag. Het raderwerk wordt op gang gebracht door een aanvraag te stellen bij het Belgisch Consulaat te Keulen, die ze dan doorstuurt naar het *Kulturministerium* van de deelstaat waar de persoon in kwestie zijn

²²³ Het werken in de BSD was wel met een aantal onrechtvaardigheden verbonden: Belgische vrouwen en jonge volwassenen hadden het recht in Duitsland te werken en dit onder een Duits of een Belgisch contract. Deze keuze was bepalend voor een eventuele latere werkloosheidsuitkering. Enkel wie onder een Duits contract had gewerkt, kreeg – zolang men in de BRD verbleef – een uitkering. Wie een Belgisch contract had gehad, kon enkel in België zelf gaan stempelen. Omdat een beroepsmilitair steeds met een mutatie (binnen de BSD of naar België) moest rekenen, was dit een moeilijke keuze met belangrijke financiële gevolgen. Deze onrechtvaardigheid, die pas in februari 1988 veranderde, zette heel wat kwaad bloed. *'t Arolserke* (januari 1988) 28.

²²⁴ Guido Eeckhout, Vragenlijst IX, 2.

²²⁵ *'t Arolserke* (april 1982) 65; (februari 1992) 2 en (oktober 1992) 22.

beroep wil uitoefenen. Het onderzoek wordt dan uitgevoerd door de afdeling *Ausländisches Bildungswesen* van de *Kulturministerkonferenz*. Het voorstel gaat dan verder naar een *Zentralstelle* te Bonn, die dit terugstuurt naar het *Kulturministerium* dat dan uiteindelijk de beslissing treft.”²²⁶

Universiteitsdiploma's werden in navolging van een Europese regeling nagenoeg automatisch erkend. Voor meer technische beroepen zoals verpleegster, kleuterleidster, secretaresse, enz. was de situatie daarentegen heel wat gecompliceerder. Hier werd vaak van de kandidate verwacht dat zij een bijkomend vakexamen aflegde. Pas na een geslaagd examen werd haar diploma erkend. Een bijkomende moeilijkheid was dat in Duitsland voor het bekomen van een technisch diploma geen stage vereist was. Deze werd pas ná de opleiding gedaan. In België vormde ze echter een integraal deel van de studie zelf. Desalniettemin eiste de Duitse overheid in dit geval dat de Belg toch nog een supplementaire stage liep. Bovendien stond het elke werkgever vrij kandidaten aan een taalexamen te onderwerpen.²²⁷

Het spreekt voor zich dat de som van deze hindernissen voor heel wat ontmoediging bij de Belgische werklustigen zorgde. Het resultaat was dan ook dat veel vrouwen onder het niveau van hun eigenlijke diploma werkten: “een regentes wiskunde werkte als poetsvrouw, een verpleegster A1 stond in een slagerij als verkoopster...”²²⁸ Voor dergelijke functies moesten de vele bureaucratische horden niet genomen worden, daar ze doorgaans geen diploma vereisten. Duitse echtgenotes van Belgisch militairen hadden het hier uiteraard een stuk eenvoudiger.

En hoeveel procent van de Belgische dames werkte in de Duitse burgersector? “Ik durf er geen procent op te plakken. Er waren fabriekarbeidsters bij, bejaardenverzorgsters, verzorgsters van gehandicapte kinderen, boekhoudsters, enz. Grotere werkgevers waren ALMO, het rusthuis Bathildisheim en het *Internationales Suchzentrum* van het Rode Kruis in Arolsen.”²²⁹ Belgen die voor een Duitse firma wensten te werken moesten blijkbaar zelf initiatief nemen. In de vijftien jaargangen van het garnizoenskrantje die we onderzochten, vonden we slechts één enkele jobaanbieding van een lokale werkgever: in september 1980 werden door “Een Duitse firma” dames of heren gezocht die als bijverdienste adressen uit Belgische telefoonboeken wilden overschrijven. Als vereisten werden genoemd: kunnen typen en “begrippen over de Duitse taal bezitten”. Het betrof overigens thuiswerk.²³⁰

²²⁶ DE LAET, *Families van de Belgische militairen*, 31. Volgens De Laet joeg de grote Duitse werkloosheid begin de jaren tachtig het aantal afgekeurde Belgische getuigschriften en diploma's de hoogte in.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ Jean-Pierre Baerckmans, *Enquête I*, 8.

²²⁹ Guido Eeckhout, *Vragenlijst IX*, 2.

²³⁰ *'t Arolserke* (september 1980) 42. Belgische dames konden ook voor de Firma Almo thuis werken. Hier moesten injectiespuiten ineen geknutseld worden. Bij drie van onze respondenten-gezinnen werkte de moeder voor ALMO.

Uit onze enquête bleek dat het aantal gezinnen waarvan de moeder werkte het laagst lag bij de officieren (33%). Bij de onderofficieren, beroepsvrijwilligers en burgers werkten in respectievelijk 80, 89 en 75% van de gezinnen beide ouders. Veertien dames werkten ooit als BAK in de kazerne. Zeventien hadden een job in de Duitse burgersector. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat tien van deze dames Duitse waren! Zodoende werkten slechts 7 van onze Belgische vrouwen voor plaatselijke bedrijven als kassierster, verkoopster, kelnerin, bejaardenverzorgster en thuiswerkster.²³¹ Zij die als burgerlijke arbeidskracht werkten, deden dit in de hoedanigheid van telefoniste, tv-operatrice, bediende, poetsvrouw, naaister en secretaresse. Een dame werkte als bibliothecaresse aan de RMS Volkmarsen, één werkte een tijdlang als onthaalmoeder voor Belgische kindjes. Er bevonden zich geen leraressen onder de deelnemers aan onze enquête.

2.5.3. Werkloosheid

Als we onze verschillende bronnen mogen geloven, werd de BSD-gemeenschap – en dan vooral de echtgenotes en volwassen kinderen – geplaagd door een groot werkloosheidsprobleem, dat zich versterkt liet gevoelen vanaf het begin van de jaren '80. *Het Volk* schrijft in 1984: “Tot voor enkele jaren vonden onze jongeren die van school kwamen zonder veel omhaal werk in één of andere Duitse firma. Wij zaten immers midden in een economische expansie, de tijd van het-kan-maar-niet-op [...] Deze droom is ondertussen al lang voorbij, het ontwaken gebeurt ook vrij abrupt [...] De droom schijnt een nachtmerrie geworden te zijn. Het is voor onze BSD-jongeren gewoon onmogelijk om aan werk te geraken. De Belgische diensten zijn blij als ze nog een paar jobs kunnen opdoeken, de Duitse bedrijven hebben helemaal geen interesse om arbeidskrachten tewerk te stellen.”²³² Volgens *Vox* waren er in 1985 van de circa 11.000 gezinnen in de BSD maar 2.700 – dus ongeveer 25% – waarvan man en vrouw allebei een bezoldigd werk uitoefenden, cijfers die ver onder onze bevindingen lagen.²³³ Als schuldige hiervoor werd naar de laagconjunctuur gewezen, die zich sedert begin de jaren tachtig in West-Europa liet gevoelen.²³⁴ In deze periode kende de Duitse Bondsrepubliek zijn hoogste werkloosheid sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog.²³⁵

²³¹ Of anders gesteld: 35 procent van de werkende, Belgische vrouwen in Arolsen werkte voor een Duitse firma.

²³² ‘Jeugdwerkloosheid in de BSD’, *Het Volk* (19 januari 1984).

²³³ ‘Tewerkstelling’, *Vox* (28 november 1985) 14.

²³⁴ Ook anno 1970 had Jansen reeds gewag gemaakt van een werkloosheidsprobleem. Toen bleek het probleem echter niet zozeer het gebrek aan arbeidsplaatsen te zijn. Jansen: “In de BRD zijn ongeveer 7 tot 8 keer meer plaatsaanbiedingen dan er werklozen zijn. Nochtans zijn vele jonge BSD-ers werkloos. Dit komt vooral omdat zij ongeschoold zijn, en omdat de sterk gemechaniseerde en geautomatiseerde Duitse nijverheid slechts gespecialiseerde werkkrachten nodig heeft.” JANSSEN, *De vereenzaming van de Belgische Jeugd*, 49.

²³⁵ A. KAPPLER en S. REICHART, uitg., *Tatsachen über Deutschland*, Frankfurt am Main, 279.

We vroegen onze respondenten of Belgische werkloosheid ook in Arolsen een probleem was. De meningen waren verdeeld. Een stevige meerderheid (63%) vond dat dit niet zo was.²³⁶ Eén vierde was echter van mening dat de vrouwelijke en jeugdige garnizoensbevolking wel degelijk te lijden had onder werkloosheid. Veel echtgenotes spraken onvoldoende Duits om in de Duitse burgersector aan de bak te komen en bij het leger zelf waren onvoldoende arbeidsplaatsen, zo verschillende van onze getuigen. Twee van hen merkten nog op dat ook het feit dat ze buitenlander waren, hun kansen op de lokale arbeidsmarkt negatief beïnvloedde. Commandant Eeckhout sloot zich hierbij aan: “Wij waren en bleven buitenlanders en Belgen die daar nu nog wonen zijn als het waren *zugezogen* en zullen dat altijd blijven.”²³⁷ Twee andere respondenten vertelden dat men om aan werk te geraken contacten nodig had in de lokale bevolking en dat dit bij vele Belgische gezinnen niet het geval was.

Ook onderofficier Jean-Pierre Baerckmans ontkent dat er bij de Belgen in Arolsen een werkloosheidsprobleem bestond en voegt daar nog een interessante bemerking aan toe:

“Voor de vrouwen van officieren was het verboden²³⁸, dus was er ook geen enkele werkloos. Voor de anderen waren er weinig problemen: Arolsen was welvarend en er waren jobs genoeg, tenzij voor hen die geen woord Duits spraken. En ook in de kazerne waren er veel jobs voorzien voor burgerpersoneel waarvoor de familie van Belgen dan de voorkeur genoot. Maar er waren meer plaatsen dan gegadigden, zodat er ook tientallen Duitse burgers voor het Belgisch leger werkten. Ik schat in Arolsen ongeveer 50 Duitsers.”²³⁹

2.5.4. Geen concurrenten op de arbeidsmarkt

Zoals onze getuige hierboven beschreef, bood de Belgische gemeenschap de lokale Arolser gemeenschap niet enkel werknemers, maar creëerde ze ook een aantal arbeidsplaatsen voor Duitse burgers. Verschillende Duitsers werkten jarenlang als burgerlijke arbeidskracht in de kazerne als buschauffeur, lid van het onderhoudspersoneel, cinema-operator, bureelbediende enz.²⁴⁰ Bovendien was één van de voorwaarden waaraan de bezettende mogendheden – en ook de Belgische Staat – moesten voldoen, het aannemen van 10% Duitse mindervaliden als BAK. Zo werkten onder andere een zwaar invalide Duitse bureelbediende, een electricien en een chauffeur in de kazerne. De overige mindervaliden hadden slechts geringe en niet zichtbare handicaps, getuigt commandant Eeckhout.²⁴¹

²³⁶ 5% antwoordde “weinig”, 7% liet de vraag onbeantwoord.

²³⁷ Guido Eeckhout, Vragenlijst XIV, 1.

²³⁸ Zoals hierboven reeds besproken werd niet graag gezien dat vrouwen van officieren werkten; verboden was het niet.

²³⁹ Jean-Pierre Baerckmans, Enquête I, 8. Zijn schatting wordt enigszins naar onderen gecorrigeerd door Commandant Eeckhout: “Er waren er tamelijk veel [Duitse BAK]. Ik denk ruim de helft van alle BAK. Zo ongeveer veertig denk ik.” Guido Eeckhout, Vragenlijst XIV, 2.

²⁴⁰ In *'t Arolserke* van december 1979 (p.39) vonden we het volgende bericht: “wist u dat... er in ons garnizoen 4 Duitse burgerlijke personeelsleden zijn, die reeds 25 jaar bij ons werken en hiervoor het Ereteken van de Arbeid ontvangen hebben! Het zijn de heren Brauner, Fuchs, Sättler en Flemmer”.

²⁴¹ Guido Eeckhout, Vragenlijst IX, 2.

Soms worden etnische minderheden in een gemeenschap als (economische) bedreiging ervaren omdat ze concurrenten zijn voor de lokale bevolking op de arbeidsmarkt. In Arolsen was dit duidelijk niet het geval. Slechts enkele Belgische dames en jongeren werkten voor een Duitse werkgever.²⁴² De meerderheid van de familieleden van militairen waren echter huisvrouw of werkte als BAK. Bovendien was het Belgisch leger in Arolsen een middelgrote werkgever voor de Duitse bevolking, die bovendien een aantal mindervaliden tewerkstelde. Eventuele bezwaren van de Duitse bevolking tegen de Belgische aanwezigheid moeten dus in elk geval niet in deze richting gezocht worden.

2.6. Stonden de Belgische faciliteiten integratie in de weg?

De militairen en burgers troffen bij hun aankomst in Arolsen zeer goed ontwikkelde Belgische voorzieningen aan. In dit hoofdstuk behandelden we een aantal van hen in detail: de Belgische woonwijken, de lagere en kleuterschool, de winkel met nationale producten, de Belgische medische voorzieningen en de werkgelegenheid bij het leger. Dit was echter slechts een greep uit het volledige aanbod. Voor de openbare orde zorgde de provoostdienst, de Belgische rijkswacht in de Belgische sector. Ook in Arolsen was een detachement gestationeerd.²⁴³ Garnizoenbewoners die de wet overtraden, moesten voor het – opnieuw Belgische – militair auditoraat in Neheim verschijnen.²⁴⁴ En wie daar tot een gevangenisstraf werd veroordeeld, kon deze zelfs uitzitten in een Belgische gevangenis op Duits grondgebied. Voor het briefverkeer tussen het garnizoen en het vaderland zorgde een Belgische militaire postdienst met postkantoren in zeventien garnizoenen, waaronder Arolsen.²⁴⁵ En wie in de BSD zijn rijbewijs wou halen, kon dit bij een Belgische rijkschool. Voor bankzaken kon men terecht bij een plaatselijk kantoor van de ASLK. Kortom: Om het leven van de gezinnen in Duitsland zo Belgisch mogelijk te maken, hadden het Ministerie van Landsverdediging en het Ministerie van Onderwijs kosten noch moeite gespaard. In de BSD was een soort België in 't klein nagemaaakt.

Stonden deze zeer uitgebreide faciliteiten een goede integratie van de Belgen in de weg? Ja en neen. Drie van de besproken voorzieningen zetten onzes inziens een rem op de aanpassing van de Belgen aan hun nieuwe omgeving: het huisvestingsbeleid, de medische voorzieningen en het Belgische

²⁴² Er waren ook maar weinig Belgische jongeren aan de slag bij Duitse firma's. Slechts vier van onze respondenten van de tweede generatie hadden ooit een tijdlang voor een Arolser firma gewerkt. Dit komt overeen met 14 procent.

²⁴³ De Belgische Rijkswacht was reeds in 1946 in de Bondsrepubliek actief. In 1969 werd bij het verdwijnen van het garnizoen Kassel het rijkswachtdetachement van dit garnizoen overgeplaatst naar Arolsen. 'Provoost BSD', voorontwerp van een artikel, s.l., s.d.

²⁴⁴ Het Militair Gerecht waakte over de naleving van de wetten, bracht overtreders voor de rechtbank en voerde de uitgesproken straffen uit. In de BSD functioneerden twee krijgsraden: één te Keulen (Sector West) en één te Neheim (Sector Oost). Alle Belgen in de BSD waren aan deze militaire rechtsmacht onderworpen, ook burgers konden zodoende voor de krijgsraad moeten verschijnen. *Handboek van Landsverdediging*, 158.

²⁴⁵ Uitgebreide informatie over de werking van deze postdienst is te vinden in *Les Forces Belges en Allemagne*, 31-34.

onderwijsnet in de BSD. De aanwezigheid van de CMC beschouwen we als een neutrale factor, terwijl het feit dat het Belgisch leger voor verschillende Duitse Arolsers werk creëerde als een bevorderende factor gezien moet worden. Daarbij waren de Belgen niet enkel als werkgever, maar ook als consument voor de Duitse bevolking – en dan vooral de middenstand – interessant. Hun aanwezigheid gaf de stad een sterke en belangrijke financiële injectie, wat door veel Duitsers zeker verwelkomd werd. Dit doet ons vermoeden dat het algemene klimaat in Arolsen vriendelijk ten aanzien van de BSD-ers was.

Wat we in dit hoofdstuk echter eveneens hebben willen aantonen, is dat garnizoensbewoners die – om wat voor redenen dan ook – liever weinig of geen contact met de Duitse bevolking wilden, dankzij de Belgische infrastructuur perfect in staat waren hun leven *the Belgian way* te leven. Wie zich in een exclusief Belgisch wereldje wou terugtrekken, kon dit. Kwamen persoonlijke relaties met de lokale bevolking tot stand, waren deze vrijwel steeds het resultaat van een bewuste én vrijwillige keuze van het individu.

HOOFDSTUK III HET PRIVATE EN SOCIALE LEVEN IN HET GARNIZOEN

Uiteraard werd in het garnizoen niet enkel gewerkt en school gelopen. Na de arbeid kwam de ontspanning; en daar bood Arolsen een ruime waaier aan mogelijkheden. In welke mate de Belgen en Duitsers elkaar in hun vrije tijd dichter kwamen, willen we in dit hoofdstuk onderzoeken. Aan bod komen de Dienst Cultuur & Vrije Tijd, het uitgaans-, verenigings- en religieus leven en tenslotte de persoonlijke vriendschappen die de garnizoensbewoners met de lokale bevolking hadden weten aan te knopen.

3.1. De Dienst Cultuur en Vrije Tijd

Het orgaan binnen de militaire structuur dat belast was met het cultureel welzijn van de dienstplichtigen, beroepsmilitairen en – in mindere mate – hun gezinnen, was de Dienst Cultuur en Vrije Tijd, kortweg DCV.²⁴⁶ Deze was in elk garnizoen in de kazernes actief en was verantwoordelijk voor de eenheidsbibliotheken, de inrichting van ontspanningsruimten, de uitbating van de cinemazaal, de organisatie van uitstappen voor de dienstplichtigen, enz. Daarnaast kon de dienst dankzij de geldelijke ondersteuning van CDSKA toneelvoorstellingen en optredens voor de garnizoensbevolking laten opvoeren.²⁴⁷ Ook het uitgeven en drukken van *'t Arolserke* viel vanaf eind 1978 onder zijn verantwoordelijkheid. We gaan kort in op een aantal van de werkingsterreinen van DCV Arolsen.

Voor Nederlandstalige en Franstalige lectuur kon de garnizoensbevolking terecht in de Belgische eenheids- en familiebibliotheek, die draaiende werd gehouden dankzij de vrijwillige inzet van een aantal dames uit het garnizoen. Deze verzameling werd in den beginne (jaren '50) samengesteld uit boeken die het Rode Kruis en de aalmoezeniersdienst geschonken had. CDSKA leverde in de daaropvolgende decennia de financiële middelen om beetje bij beetje het aanbod uit te breiden met

²⁴⁶ Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog was een zogenaamde *Welfare*-Officier met deze opdrachten belast. Rond de jaren '60 werd deze functie ombenoemd tot Officier voor Sociale en Culturele Informatie (OSC). Nadien, zo Gilbert Moons, zelf OSC van de ondersector Arolsen en het IJP van 1960 tot 1978, kwam er een moment dat men het onnodig achtte hier nog langer een officier voor op te offeren. Zo vielen deze bevoegdheden uiteindelijk te beurt aan in een nieuw in het leven geroepen Dienst Cultuur en Vrijtijdsbesteding (DCV), die geleid werd door een onderofficier. OSC/DCV was in wezen een puur militaire dienst. *De facto* genoten ook de gezinnen van de militairen van zijn realisaties. Gilbert Moons, Vragenlijst III, 1-2.

²⁴⁷ CDSKA staat voor Centrale Dienst voor Sociale en Culturele Actie (ten dienste van de militairen).

jeugdboeken, strips, romans, wetenschappelijke werken, enz.²⁴⁸ Het lectuuraanbod was echter aan een zekere censuur onderworpen: “Hier was, alhoewel dit werd afgestreden, een zekere selectie gebeurd,” aldus Gilbert Moons, OSC officier op rust, “bepaalde boeken en/of schrijvers werden geweerd. De bibliotheek was geen overdonderend succes, maar er waren toch regelmatig bezoekers.”²⁴⁹ Gisela Roegiers, gedurende de jaren zeventig dé drijvende kracht achter de bibliotheek, voegde daaraan toe dat deze vooral door kinderen druk werd bezocht.²⁵⁰ Waarschijnlijk trok het zich met de jaren gevoelig uitbreidende aanbod steeds meer lezers aan, want Christel van Steen, die er in het daaropvolgende decennium als vrijwilligster werkte, vond dat wel degelijk veel werd gelezen in het garnizoen.²⁵¹ Op de vraag of de Duitse stadsbibliotheek eveneens een vaste Belgische lezerskring had, antwoordden beide dames negatief. Dit sluit echter niet uit dat een beperkt aantal Belgen zich toch af en toe in de *Stadtbücherei* gingen bevoorraden. Maurits Bulckens, die zelf tot die selecte groep behoorde, bevestigt dat het aantal Belgen dat Duitse boeken uitleende op één hand te tellen was.²⁵²

De meeste garnizoenen in de BSD hadden een eigen 25-millimeter-bioscoopzaal die zich doorgaans in de kazerne bevond. Zo ook Arolsen. De films werden in België door CDSCA gehuurd en over de garnizoenen verdeeld. Hier stonden cinema-operateurs en kaartjesverkopers klaar om het Belgisch publiek films in de eigen landstalen te bieden. Net zoals het lectuuraanbod, was ook het filmaanbod in de jaren zestig en zeventig gecensureerd.²⁵³ Gilbert Moons, OSC-officier op rust, legt uit hoe het filmprogramma werd samengesteld:

“Dat werd samengesteld in Brussel. ’t is te zeggen, dat was een speciale dienst die films ging huren, maar die moesten dan aan bepaalde voorwaarden voldoen hé. Daar mocht dit nie inkomen, daar mocht dat nie inkomen... ze moesten om te beginnen tweetalig zijn. Met ondertitel of gesproken, maar ze móesten tweetalig zijn. Er mochten geen seksscenes in komen en als er bijvoorbeeld een neergestoken werd... er mocht nie meer als zoveel keer gestoken worden. Maar ja, als ge dan uiteindelijk de jaarlijkse filmproductie van de wereld pakt, ge schakelt er dan al die Japanse en Chinese uit, en wat dan nog overblijft van interessante films... ge begint daar dan ook nog eens in te foeteren van wat zij niet wilden, dan schoot er eigenlijk heel weinig van over.”²⁵⁴

Het aanbod was dus beperkt. Het succes bij het publiek was echter niet navenant. De voorstellingen oogstten zowel bij de volwassenen als bij de jeugd veel bijval. Volgens commandant Eeckhout, die naast officier DHF ook een tijdlang voor DCV verantwoordelijk was, werd de cinema in de jaren tachtig dagelijks door 60 tot 150 toeschouwers bezocht.²⁵⁵ Vooral voor de miliciens – die doorgaans maar weinig Duits kenden – waren de films met Nederlandstalige ondertitels een zeer welkome

²⁴⁸ Gilbert Moons, Vragenlijst III, 1.

²⁴⁹ Gilbert Moons, Vragenlijst I, 3.

²⁵⁰ Gisela Roegiers-Van de Cauter, Vragenlijst I, 2.

²⁵¹ Christel Van Steen, Vragenlijst I, 2.

²⁵² Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 5 mei 2005.

²⁵³ Volgens Guido Eeckhout bestond deze censuur in de jaren tachtig niet langer. Guido Eeckhout, Vragenlijst, XVI, 1.

²⁵⁴ Gilbert Moons in een interview op 28 maart 2004.

²⁵⁵ Guido Eeckhout, Vragenlijst XVI, 1.

verstrooiing. Belgen die voldoende Duits spraken en vooral verstonden, gingen ook naar de Duitse *Kino*. Slechts twee van onze getuigen vertelden regelmatig naar de stadsbioscoop te gaan. Commandant Van Hoorebeke verzekerde ons echter dat de *Residenzkino* omwille van zijn (erotische) laatavondvoorstellingen zeer populair bij de jonge Belgische militairen was.²⁵⁶

De bioscoopzaal was eveneens de meest geschikte locatie voor optredens en toneelvoorstellingen allerhande. Theatergezelschappen zoals het Reizend Volkstheater uit Antwerpen, die in België subsidies wilden krijgen, waren verplicht een minimum aantal voorstellingen voor de troepen in Duitsland te geven. Die kwamen dus sowieso. Daarnaast beschikte CDSCA ook over de financiële mogelijkheden om bepaalde groepen of artiesten in de BSD te laten toeren. Dit waren steevast artiesten van eigen bodem zoals Will Tura, Ann Christie, De Strangers, Urbanus, Geert Hoste, enz.²⁵⁷ Het initiatief kon echter ook vanuit het garnizoen zelf komen wanneer daar voldoende geld voor was.²⁵⁸ In dat geval was ofwel de Dienst Cultuur en Vrije Tijd, ofwel de Familieraad de organisator van dergelijke optredens.²⁵⁹

Dat de Familiebibliotheek geen Duitse lezers had, behoeft geen betoog. De Belgische cinema was echter evenmin geen plaats waar Belgen en Duitsers elkaar konden ontmoeten. Ze bevond zich namelijk in de kazerne, dus op militair terrein.²⁶⁰ En enkel wie een speciaal Belgisch pasje had, mocht hier binnen. Ware dit niet het geval geweest, zou de bioscoop waarschijnlijk evenmin een Duits publiek getrokken hebben: de films werden nu eenmaal niet Duits ondertiteld. Ook theater- en kleinkunstvoorstellingen waren omwille van de ligging van de zaal en de taal van de vertoningen een exclusief Belgische aangelegenheid.

²⁵⁶ Pat Van Hoorebeke, E-mail van 4 mei 2005, 1. Commandant Van Hoorebeke was van 1980 tot 1989 als veiligheids- en inlichtingenofficier van de sectie RECCE werkzaam.

²⁵⁷ Geen van onze getuigen kon zich herinneren dat in Arolsen ooit Duitse zangers of kleinkunstenaars voor de Belgische troepen optraden.

²⁵⁸ Dergelijke initiatieven werden gefinancierd met de winst die gemaakt werd op de verkoop van drank en ijs tijdens de filmvoorstellingen; en van tijdschriften, kranten en CD's in de Infoshop van het garnizoen. Interview met Gilbert Moons op 28 maart 2004.

²⁵⁹ De Familieraad was een orgaan dat in 1969 was opgericht met als doel de militaire overheid te ontlasten van alle niet-militaire problemen in het garnizoen. Men zou de Raad een beetje als de niet-militaire tegenhanger van OSC/DVC kunnen beschouwen. Beide organen werkten wel nauw samen. Zo nam de voor DCV verantwoordelijke officier deel aan de vergaderingen van de Familieraad. *Les Forces Belges en Allemagne*, 16-17. Bijlage 8 geeft een overzicht van de socio-culturele en sportieve activiteiten in het garnizoen tijdens twee willekeurig gekozen jaren, samengesteld aan de hand van de informatie die we in de respectieve jaargang van 't *Arolserke* vonden. De lijsten zijn echter geenszins volledig en dienen enkel ter illustratie.

²⁶⁰ De Familiebibliotheek bevond zich daarentegen niet op militair terrein.

3.2. Het uitgaansleven

Dé plek bij uitstek om in Arolsen Belgen – op een vrij moment – aan te treffen, was één van de verschillende messes en bars. Ruim de helft van onze 33 volwassen getuigen antwoordden onder andere “mess” op de vraag waar ze hun vrienden ontmoetten. Er waren de Mess Reigersvliet (officieren), de Mess Vounck (onderofficieren) en de Bar Beroepsvrijwilligers.²⁶¹ Tot deze gelegenheden hadden enkel personen van de desbetreffende categorie toegang.²⁶² Een uitzondering kon gemaakt worden voor hun eventuele gasten, op voorwaarde dat deze geen militaire rang hadden die lager was dan de doelgroep van de mess.²⁶³

Dit in wezen discriminerende systeem had bij tijd en wijlen bizarre uitwerkingen. Het gezin Tuerlinckx haalde een voorbeeld aan van een lerares te Volkmarsen die gehuwd was met een Belgische onderofficier. De vrouw had toegang tot de officiersmess, aangezien zij als lid van het BSD-lerarenkorps gelijkgesteld werd met een lagere officier. Haar man daarentegen mocht deze mess niet betreden aangezien hij een lagere rang had. Het feit dat hij haar echtgenoot was, was hier irrelevant. Dit betekende dus concreet dat dit echtpaar nooit samen evenementen in de desbetreffende mess kon bijwonen.²⁶⁴ Ondanks dat soort eigenaardige neveneffecten, hadden de meeste militairen (en hun gezinnen) geen problemen met het mess-systeem. Het behoort nu eenmaal tot de militaire traditie. Toch werd de opening van de Club Van Eyck in de Schloßstraße op 1 juni 1982 zeer begroet.²⁶⁵ In tegenstelling tot de messes was dit een *all-ranks* club waar niet langer een onderscheid werd gemaakt tussen de verschillende rangen. “Rang-gemengde” gezinnen konden hier dus wél uitgaan. Het feit dat hier typisch Belgische gerechten geserveerd werden aan zeer democratische prijzen, droeg zeker bij tot de populariteit van de Club.

Hoewel Duitsers – als gasten van BSD-ers – wel in de Club Van Eyck konden komen, waren deze gelegenheden toch geen plaats waar vele nieuwe en spontane ontmoetingen tussen beide bevolkingsgroepen plaatsvonden. Om zonder Belgische begeleiding de club te bezoeken, hadden Duitse burgers een lidkaart nodig. Deze konden ze tegen betaling bij het hoofdkwartier van Mess en Clubs verkrijgen. Dit kon echter enkel indien ook de plaatscommandant zijn toestemming had gegeven. Deze permissie kwam echter pas nadat de aanvrager bewezen had dat hij een bijdrage

²⁶¹ De verschillende messes zijn aangeduid op het plan van Arolsen in bijlage 9.

²⁶² Een officier had in principe tot elke bar of mess van het kwartier toegang. Volgens commandant Eeckhout zou echter geen enkele officier een mess of bar van ondergeschikten betreden hebben wanneer dit niet om dienstredenen noodzakelijk was, omdat deze laatsten dit als pottenkijkerij beschouwden. Guido Eeckhout, E-mail van 20 mei 2005.

²⁶³ De gasten moesten vergezeld worden van de Belg die hen had uitgenodigd. Voor een gedetailleerde uitleg over het systeem van messes: *Les Forces Belges*, 28-30.

²⁶⁴ Interview met de familie Tuerlinckx op 14 augustus 2004. Tegelijk moet opgemerkt worden dat het garnizoen niet zo heel veel van dit soort “gemengde gezinnen” telde. Ze waren de uitzondering.

²⁶⁵ In december 1989 verhuisde de Club naar de Große Allee.

leverde tot het welzijn van de Belgische gemeenschap in Arolsen.²⁶⁶ Wie geen uitnodiging of lidkaart had, kwam er dus niet in. Duitsers bij wie dit wel het geval was, hadden uiteraard reeds vrienden onder de militairen. De vele restaurants en cafés die de stad rijk waren, boden een betere decor voor private contacten tussen Belgen en Duitsers. De Duitse horeca deed echter geen goede zaak met de aanwezigheid van de messes. Deze snoepten hen een aanzienlijk aantal Belgische klanten af: “De miliciens gingen soms, maar niet bovenmatig veel op café; de meeste gingen naar de kantine, waar Belgisch bier was dat bovendien niet duur was. De meeste beroeps en hun familie hielden zich liever in de hen vertrouwde messes op; en dat elk bij zijn eigen categorie.”²⁶⁷

De Belgen gingen natuurlijk niet uitsluitend uit in de messes. De Duitse horeca kon ook op een zeker Belgisch cliënteel rekenen.²⁶⁸ Zestien procent van de volwassenen noemde cafés, restaurants en dancings als belangrijke plaatsen om vrienden te ontmoeten.²⁶⁹ We vroegen bij hen na welke horecazaken ze regelmatig bezochten. *Kupferkanne*, *Zum Hofbräuhaus*, *Bierkeller*, *Landsknecht*, *Appfelkrug*, *Berlinchen* en *Fischhaus* werden daarbij meermaals genoemd. Ook de internationale keuken bleek erg geliefd bij de militairen: de Grieks, Italiaan en Joegoslaaf zagen hun zaak mede door de Belgische aanwezigheid floreren. Dit lijstje kunnen we nog aanvullen met de cafés en restaurants waarvoor we in 't Arolserke reclame aantreffen, zijnde *Zur alten Walze*, *Dubrovnik Grill*, *Lindenhof*, *Zum Thielethal*, *Haus am Walde*, *Kur-Café*, *Hessenkrug*, *Imbiß 't Frituurke*²⁷⁰, *Steakhaus Tenne* en *Pizzeria Da Sebastiano*.²⁷¹ Aangezien zij in het garnizoenskrantje adverteerden – wat eigenlijk ook neerkwam op sponsering – gaan we ervan uit dat een deel van hun cliënteel reeds Belgisch was.

Arolsen telde tevens een aantal discotheken, waar de Belgen af en toe eens een danspasje waagden. Commandant Pat Van Hoorebeke herinnert zich twee dancings: *Chaplin's Tanzcafé* en een danstent in Mengerlinghausen waarvan de naam hem ontglipte. Het *Tanzcafé* werd uitgebaat door een wat oudere dame die ook als burgerlijke arbeidskracht voor de Plaats Arolsen werkte. Volgens Commandant Van Hoorebeke wou de uitbaatster haar zaak een zekere standing geven en werden daarom door de portiers enkel officieren en onderofficieren binnengelaten. Lagere militairen gingen uit naar Mengerlinghausen naar een disco die volgens hem berucht was bij de politie. Om daar te gaan dansen was een verplaatsing met de auto nodig en de combinatie van vermoeidheid en alcohol achter het stuur leidde

²⁶⁶ Guido Eeckhout, E-mail van 20 mei 2005, 1.

²⁶⁷ Gilbert Moons, Vragenlijst I, 7.

²⁶⁸ Dit gold niet enkel voor eet- en drankgelegenheden, maar eveneens voor hotels, vakantiewoningen, enz. Doordat de Belgen woningen kregen toegewezen die net op de grootte van hun gezin waren afgestemd, konden familie en vrienden die uit België op bezoek kwamen, namelijk niet thuis ondergebracht worden. De belangrijkste uitgaansplaatsen zijn aangeduid op het plan van Arolsen in bijlage 9.

²⁶⁹ Merk op dat dit een heel stuk minder is dan zij die “mess” antwoordden. Beroepsvrijwilliger Jean-Luc Baerckmans merkte op dat het café-bezoek bij de vrijgezellen drastisch verminderde van zodra in hun logementen kabel-tv beschikbaar werd. Jean-Luc Baerckmans, Enquête, 6.

²⁷⁰ De naam van deze snackbar doet ons vermoeden dat de uitbater een Belg was of tenminste een met een Belgische militair gehuwde Duitse. We konden hiervoor echter geen bevestiging vinden.

²⁷¹ Verschillende van de door getuigen genoemde cafés en restaurants adverteerden eveneens in het krantje.

tot verschillende – waaronder enkele dodelijke – ongevallen. De commandant voegde eraan toe dat het uitgaan zich niet tot Arolsen en zijn deelgemeenten beperkte. Op zoek naar vertier zwermden de Belgen ook uit over de omliggende steden, zoals Warburg, Paderborn en Kassel.²⁷²

Er namen te weinig getuigen deel aan onze enquête om betrouwbare vaststellingen te kunnen maken over veranderingen van uitgaansplaatsen doorheen de jaren. Wat meerdere getuigen wel opmerkten, is dat hoe verder de tijd vorderde, hoe meer miliciens en jonge beroepsmilitairen een eigen auto hadden waarmee ze in het weekend naar België zoefden. Dit betekende voor de Duitse horeca-uitbaters een gevoelige daling van het Belgische cliënteel. Wanneer dan na de val van de muur in 1989 ook nog de 50%-aanwezigheidsplicht wegviel, liepen de Belgische wijken tijdens het weekend steeds vaker leeg.²⁷³

En de jeugd, waar ging die uit? Van onze tweede generatie kregen we hierover maar zeer weinig informatie. Liesbeth Tuerlinckx, die bijna haar volledige jeugd in de garnizoensstad doorbracht, vertelde tijdens een interview dat Arolsen voor tieners maar een doodse bedoening was:

“En we hadden dan een jeugdclub ook, en dan was ’t fuif... Acid. Later had dat nen anderen naam ook nog... Maar dan hadden we dus fuif in refter twee, in de kazerne, en wat kwam daar? Ja, miliciens die dan in ’t weekend daar waren. Dus dan werd daarmee om het hoekske *geknutscht* [gezoend] hé. Nee, daar mochten geen Duitsers binnen, dat was militair terrein, hé. Voor de rest om uit te gaan in Arolsen zelf? Ja, daar was niks. Daar had ge Chaplins... daar ben ik misschien drie keren geweest. Ja, zo’n discotheek. En daar mocht je voor je zestien was niet binnen. En dan was daar nog de Eisdiele, een crèmerie. Ja, dan gingen we eerst naar de film in de kazerne en dan in groep terug.”²⁷⁴

De jonge Belgen waren voor wat het uitgaan betreft vooral aangewezen op de Belgische faciliteiten. Van de aanwezigheid van een Belgische cinema werd dankbaar gebruik gemaakt en in het jeugdhuis Acid/Andromeda werden af en toe fuiven ingericht. Liesbeth beschreef echter treffend het probleem van deze plaatsen: ze lagen allebei op militair terrein en waren daarom enkel toegankelijk voor Belgen. Duitse en Belgische jongeren hadden zodoende maar weinig kans elkaar bij het uitgaan te leren kennen, tenminste zolang zij de leeftijd van 16 nog niet bereikt hadden. Voor de iets ouderen waren er de weinige discotheken uit de omtrek. Daar de meesten onder hen echter pas op latere leeftijd hun rijbewijs haalden, zaten ze min of meer gevangen in Arolsen. We vermoeden dat de situatie er enigszins anders uitzag voor tieners met een Duitse moeder. Hun kennis van het Duits was beter, zodat

²⁷² E-mail van Pat Van Hoorebeke van 4 mei 2005, 1.

²⁷³ De 50%-aanwezigheidsplicht was een voorschrift dat ten tijde van de Koude Oorlog gold en vereiste dat zich ten allen tijde minimum de helft van alle manschappen van een garnizoen binnen de garnizoensgrenzen ophielden. Het had belangrijke implicaties voor de verlofs- en weekendregeling. Tony Vermaerke, Vragenlijst I, 2.

²⁷⁴ Interview met familie Tuerlinckx op 14 augustus 2004. Jeugdclub Acid werd later omgedoopt tot Andromeda.

uitgaan met Duitse vrienden een stuk makkelijker werd. Toch bood de stad ook voor hen maar weinig uitgaansmogelijkheden.²⁷⁵

3.3. Het verenigingsleven

3.3.1. Enthousiaste deelname aan het verenigingsleven

De eerste Vlamingen die in Arolsen neerstreken in de jaren vijftig troffen er talrijke Duitse sportclubs, culturele verenigingen en andere organisaties aan. Toch engageerden de garnizoensbewoners zich voor een eigen, Belgische verenigingsleven. Diverse clubs voor volwassenen, maar ook voor de jeugd, werden boven de doopvont gehouden. Was het de taal die hen noopte tot de oprichting van Belgische clubs? Of vond men te weinig Duitse *Vereine* naar de eigen gading? We konden het niet achterhalen. Het bestaan van Belgische clubs betekende echter niet dat de BSD-ers zich in hun eigen verenigingsleven opsloten. Tabel 3.1 toont dat het Belgische lidmaatschap in Duitse clubs beduidend was. De cijfers baseren zich op de antwoorden van 62 van onze getuigen op de vragen of ze actief deelnamen aan het Arolser verenigingsleven en indien ja, van welke verenigingen ze lid waren.²⁷⁶

Tabel 3.1 Lidmaatschap van lokale verenigingen

Volwassenen	Belgische vereniging	Duitse vereniging
Officieren	77%	56%
Onderofficieren	73%	50%
Beroepsvrijwilligers	40%	40%
Burgers	100%	50%
Totaal	73%	50%

Jongeren	Belgische vereniging	Duitse vereniging
Officieren	80%	0%
Onderofficieren	73%	27%
Beroepsvrijwilligers	67%	17%
Burgers	75%	0%
Totaal	73%	17%

²⁷⁵ De leerlingen van de Kaulbachschule vroegen de Belgen tijdens hun enquête wat op hun verlanglijst stond. Eén van de herhaaldelijk genoemde antwoorden was dat men wenste dat er in Arolsen meer vrijetijds mogelijkheden voor jongeren zouden komen. '1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik', *Waldeckische Landeszeitung* (13 aug. 1983).

²⁷⁶ 33 getuigen uit de eerste generatie en 29 getuigen uit de tweede. De cijfers voor de verschillende categorieën zijn omwille van dit lage aantal niet ten volle representatief. Wel geven ze een indicatie van het werkelijke engagement voor het verenigingsleven dat bij de verschillende sociale rangen bestond. Aan de totalen hechten we een iets grotere representativiteit.

Bijna drie vierde van de tien volwassen Belgen waren aangesloten bij een Belgische vereniging, zo bleek uit onze enquête. De helft van de volwassen garnizoensbevolking was bovendien lid van een Duitse club.²⁷⁷ Hoe hoger de militaire graad van een persoon was, des te waarschijnlijker hij zich engageerde voor het plaatselijke verenigingsleven. Deze tendens zette zich eveneens bij de tweede generatie door. Ook zij maakte enthousiast gebruik van de mogelijkheden tot clublidmaatschap die haar werden geboden, tenminste voor wat de Belgische jeugd- en sportverenigingen betreft. Deze compenseerden het gebrek aan uitgaansmogelijkheden in Arolsen enigszins.

Maar een schuchtere 17% van de jongeren sloot zich aan bij een Duitse club. Daarbij valt op dat het enkel kinderen van onderofficieren en beroepsvrijwilligers betreft. Gezinnen van deze categorieën verhuisden minder vaak naar een ander garnizoen dan bij officieren het geval was. Bovendien hadden heel wat van deze kinderen een Duitse moeder, zodat de taal voor hen nauwelijks een probleem was.²⁷⁸ We konden echter geen plausibele verklaring vinden voor de terughoudendheid bij de kinderen van burgers. Waarschijnlijk is het resultaat vertekend door hun lage aantal dat aan onze enquête deelnam. Tenslotte dienen we nog op te merken dat het feit dat de Duitse schooluren anders waren dan de Belgische zeker voor een deel verantwoordelijk is voor de beperkte deelname van de garnizoensjeugd aan het Duits verenigingsleven: “De school in Duitsland, die heeft andere uren en zo. Ik ben ooit in het begin naar een Duitse turnclub gegaan, maar die uren die kwamen dan heel slecht. Door die verschillende schoolsystemen hadden we geen contact met Duitsers.”²⁷⁹

Onze getuigen waren samen lid van 27 verschillende Belgische en Duitse clubs. Het werkelijke aantal clubs dat Arolsen rijk was, lag ongetwijfeld nog een stuk hoger. Bovendien bestonden in de omliggende garnizoenen eveneens een aantal Belgische verenigingen die open stonden voor leden uit Arolsen zoals bijvoorbeeld een postzegelclub (Essentho), modelbouwclub “De Havik” (Brakel), biljartclub “Carambole” (Brakel), enz.²⁸⁰ Ook het aantal Duitse clubs lag ver boven het genoemde aantal, zo blijkt uit de lijst van Arolser verenigingen die in de jaren zeventig met hun Belgische tegenhangers uit Zolder verbroederden.²⁸¹ Op deze verbroedering komen we echter later nog terug.

Vooral de gemengde Duits-Belgische Vereniging kon bij onze volwassenen op een ruime belangstelling rekenen (bijlage 11). Ook de voetbalploegen waren zeer geliefd, op enige afstand gevolgd door de Duitse schuttersgilde, de Belgische windsurfclub Surfaro en de Belgische

²⁷⁷ Volgens de enquête van de Kaulbach-scholieren telde in 1985 41% van de 250 families die geïnterviewd werden, tenminste één persoon die lid was van een Duitse vereniging. *Ibidem*.

²⁷⁸ Hier moet wel vermeld worden dat slechts de helft van onze jongeren die lid waren van een lokale club ook een Duitse moeder hadden. Moeilijkheden met de taal zullen zeker voor sommige kinderen meegespeeld hebben. Alles verklaren, kunnen ze echter niet.

²⁷⁹ Interview met Liesbeth Tuerlinckx op 14 augustus 2004.

²⁸⁰ *Les Forces Belges en Allemagne*, 78 en 81.

²⁸¹ Zie bijlage 10.

wielertoeristen van Cyclo Waldeck.²⁸² De KAV verschijnt pas relatief onderaan in onze lijst. Dit resultaat is echter vertekend door het zeer lage aantal vrouwen van de eerste generatie onder onze getuigen. Uit de vele bijdragen van de KAV in 't Arolserke blijkt dat deze vereniging in Arolsen zeer actief was en heel wat leden telde. Ze was echter een exclusief Belgische organisatie, die niet openstond voor Duitse vrouwen. Bij de jeugd scheerden de scouts hoge toppen. Ook de jeugdclub Acid/Andromeda was zeer geliefd. Het feit dat deze laatste minder leden had dan de scouts laat zich eenvoudig verklaren vanuit het feit dat men pas vanaf de leeftijd van twaalf jaar lid mocht worden, terwijl men bij de scouts reeds veel vroeger terechtkon. De Belgische jeugdverenigingen waren overigens evenmin toegankelijk voor Duitse jongeren, zodat we ze ook niet verder behandelen. Net zoals bij de volwassenen viel voetbal ook bij het jeugdige volkje zeer in de smaak: dertien procent van onze getuigen waren lid van een Duitse voetbalploeg. Dit waren overigens niet allemaal jongens: ook meisjes konden in (Duits) clubverband een balletje trappen.

3.3.2. Een aantal verenigingen nader bekeken

3.3.2.1. Kamikaze

Kamikaze, de Belgische karateclub die in maart 1976 door onderofficier Felix Scheers opgericht werd, was een klein, maar belangrijk trefpunt voor mensen van allerlei nationaliteiten. De vereniging telde gemiddeld zestig leden. Het merendeel van hen was Belg, maar ook de Duitsers waren goed vertegenwoordigd. Bovendien had de club door de aanwezigheid van een Goethe-instituut in Arolsen gedurende sommige jaren leden van wel tien verschillende nationaliteiten.²⁸³ In juni 1983, bijvoorbeeld, trok Kamikaze met een waarlijk internationale delegatie naar Soest om er een karatestage te volgen: acht Belgen, vier Duitsers, twee Vietnamezen, twee Polen en drie Irakezen vertegenwoordigden de club op de tatami.²⁸⁴ De voertalen binnen de club waren dan ook – noodgedwongen – zowel Duits als Nederlands.²⁸⁵

De trainingen vonden meermaals per week plaats in de sportzaal van de Belgische kazerne. Dankzij een bijzondere toelating, die individueel verleend werd door de veiligheidsofficier van het garnizoen,

²⁸² De Belgen waren niet alleen actief in verschillende Belgische en Duitse verenigingen. Ze ondersteunden ook passief een aantal sportploegen. Zo getuigde onderofficier Jean-Pierre Baerckmans dat veel Belgen vurig supporterden voor Duitse voetbalclubs uit de eerste klasse (twee respondenten vermelden dit als favoriete vrijetijdsbesteding). Ook de ijshockeyclub van Kassel had volgens hem een groot aantal Belgische supporters die meegingen op verplaatsing. Daarnaast berichtte hij ook nog over Belgen die een Duits brevet van zwemredder gehaald hadden en lid waren van de *Deutsche Lebensrettungsgesellschaft* (DLRG). Zij werden ingeschakeld in de beurtrol om de Arolser zwembad te bewaken (zwembad, Twistesee). Interview met Jean-Pierre Baerckmans op 9 februari 2004.

²⁸³ Felix Scheers, Vragenlijst I, 1-2.

²⁸⁴ 't Arolserke (juni 1983) 11-12.

²⁸⁵ Felix Scheers, Vragenlijst I, 2.

mochten ook de niet-Belgische karateka's het militair terrein betreden.²⁸⁶ Vanaf april 1985 had de club eveneens een aparte jeugdafdeling voor kinderen van zeven tot zestien jaar.²⁸⁷ Ook zij trainden in de kazerne en hadden bijgevolg een speciale permissie nodig. Hoewel ook Duitse jongeren hun weg vonden naar Kamikaze, lag het aantal Belgische jeugdleden toch een stuk hoger, aldus Felix Scheers.²⁸⁸

De club, waarvan de activiteiten in het garnizoenskrantje goed te volgen waren, nam geregeld deel aan stages in binnen- en buitenland.²⁸⁹ Ook in Arolsen zelf werden van tijd tot tijd karate-evenementen ingericht voor Belgische, Duitse én andere BSD-clubs. Kamikaze was namelijk de eerste, maar niet de enige sportclub van zijn soort. In verschillende andere garnizoenen zoals Soest, Ossendorf, Werl, enz. bestonden eveneens karateclubs en ook deze hadden zowel Belgische als Duitse leden. Tussen de verschillende verenigingen bestond een nauwe samenwerking die zich vertaalde in de gezamenlijke organisatie van en deelname aan toernooien en stages in Duitsland, maar ook in België.²⁹⁰

Kamikaze leverde ook bijdragen tot het Arolser verenigingsleven in het algemeen. Zo organiseerde de club in november 1986 een grote “dag der krijgskunst”. Verschillende demonstraties van diverse Oosterse krijgskunsten zoals judo, aikido, taekwondo en natuurlijk karate moesten de sport dichterbij het publiek brengen. Verschillende Duitse en BSD-clubs zegden hun medewerking toe.²⁹¹ Ook tijdens de jaarlijkse Alleeveesten waren de karateka's van Kamikaze met demonstraties van de partij.

Het bewijs dat de club op een zekere populariteit bij de niet-Belgische Arolsers mocht rekenen, wordt geleverd door het feit dat de club vandaag (2005) nog steeds bestaat onder dezelfde naam. Kamikaze, dat ooit een Belgisch initiatief was, heeft dankzij zijn vele Duitse leden ook de terugtrekking van de militairen uit Arolsen overleefd.²⁹² Wel zijn de contacten met Belgische clubs wat verwaterd. Volgens de trainer is dat te wijten aan het wegvallen van de logistieke ondersteuning van het leger. Vandaag kan Kamikaze niet langer voor een appel en een ei van militair materiaal (zoals bussen, tenten en kantine-eten) gebruik maken. Daardoor zijn de kosten die verbonden zijn aan het onderhouden van contacten met Belgische clubs dermate gerezen, dat de clubkas zich dit niet langer kan veroorloven.²⁹³

²⁸⁶ Telefonisch gesprek met Felix Scheers op 14 mei 2005. Zoals we reeds tevoren aanstipten, was dit geen evidentie. Zo mochten Duitsers de Belgische cinema niet bezoeken net omwille van het feit dat ze op militair terrein lag.

²⁸⁷ *'t Arolserke* (februari 1987) 31-32 en 36.

²⁸⁸ Telefonisch gesprek met Felix Scheers op 14 mei 2005.

²⁸⁹ Aankondigingen en verslagen van dergelijke stages vonden we bijvoorbeeld in de volgende edities van *'t Arolserke*: (juni 1979) 26; (maart 1982) 44-45; (apr. 1982) 42-43; (maart 1986) 21; (december 1988) 29; (februari 1992) 10-11. Ook de resultaten (het halen van een hogere gordel) van niet-Belgische leden werden in het krantje gepubliceerd.

²⁹⁰ Telefonisch gesprek met Felix Scheers op 14 mei 2005.

²⁹¹ *'t Arolserke* (november 1986) 25.

²⁹² Felix Scheers, stichter van de club, is vandaag nog steeds als trainer van Kamikaze actief. Hij is tegelijk het enig overblijvend Belgisch clublid.

²⁹³ Telefonisch gesprek met Felix Scheers op 14 mei 2005.

3.3.2.2. Surfaro

Wanneer in 1979 de *Twistetalsperre*, een stuwdam, in de Arolser deelgemeente Wetterburg werd afgewerkt, was te verwachten dat de nieuwe *Twistesee* zich weldra tot een waar watersportmekka zou ontpoppen.²⁹⁴ Ook de Belgen was dit niet ontgaan: in mei 1979 besloten zes garnizoensbewoners tot de oprichting van een Belgische windsurfclub die ze “Surfaro” doopten.²⁹⁵ Een maand later gaf BLOSO, na inspectie van de omstandigheden ter plaatse, zijn fiat. Concreet betekende dit dat de club op de materiële ondersteuning van BLOSO, CDSCA en de Landelijke Windsurfing Federatie mocht rekenen. Toch kwam de club pas vanaf 1982 – na een aantal kinderziekten – echt van de grond.²⁹⁶ Surfaro, die toen nog maar zestien leden telde, zou zich vanaf dan in sneltempo ontpoppen tot een levenskrachtige vereniging die belangrijke bijdragen zou leveren tot de integratie van de Belgische bevolking in de Duitse gemeenschap.

De club vroeg de burgemeester van de stad Arolsen de toelating om gratis op de *Twistesee* te mogen surfen. Tevergeefs, want tot het opdoeken van Surfaro in 1994 bleef de club schatplichtig aan de stad.²⁹⁷ Toch bedierf dit de pret niet. De Belgische surfers spendeerden ettelijke uren aan en op het stuwmeer, zodat ze onvermijdelijk in contact kwamen met de leden van de Duitse *Wassersportverein Twistesee* (WST). Tony Vermaerke en Henning Stracke, de voorzitters van beide clubs, raakten bevriend en besloten ook vriendschapsbanden te smeden tussen Surfaro en WST.²⁹⁸ Veel Surfaro-clubleden namen enthousiast deel aan de eerste regatta die door de Duitsers georganiseerd werd in juni 1982. Daarna werden de meeste wedstrijden door de Belgen georganiseerd, evenals een hele resem feestjes waaronder een jaarlijks bal en een kerstfeest, waar ook de Duitsers van de partij waren.²⁹⁹ Het gezamenlijke leven aan de oevers van de *Twistesee* was goed.

Op geregelde tijdstippen werden windsurfcursussen aangeboden, zodat jong en oud een stapje op de plank kon wagen.³⁰⁰ Doordat de clubs goed uitgerust waren, waren de leden niet verplicht eigen materiaal aan te schaffen. Ook het lidgeld was enigszins democratisch, zodat het aantal Surfaro-leden snel aangroeide. De onderstaande grafiek, die gebaseerd is op die uit het boek *WSC Surfaro - WST*,

²⁹⁴ *Pressemappe*, Gäste- und Gesundheitszentrum Bad Arolsen, Bad Arolsen, mei 2003, 3.

²⁹⁵ *'t Arolserke* (juni 1979) 8.

²⁹⁶ Gedurende het surfseizoen 1980 werd voor het eerst gesurft op de *Twistesee* met materiaal van CDSCA. Doordat de clubleden aanvankelijk weinig afwisten over de juiste omgang met en transport van de surfplanken en -zeilen, ontstond zware schade aan het materiaal. De jonge club moest deze schade zelf vergoeden, zodat er niet veel in de clubkas overbleef om gedurende 1981 activiteiten te organiseren. T. VERMAERKE, *WSC Surfaro ~ WST*, Arolsen, 1993, 8.

²⁹⁷ *Ibidem*.

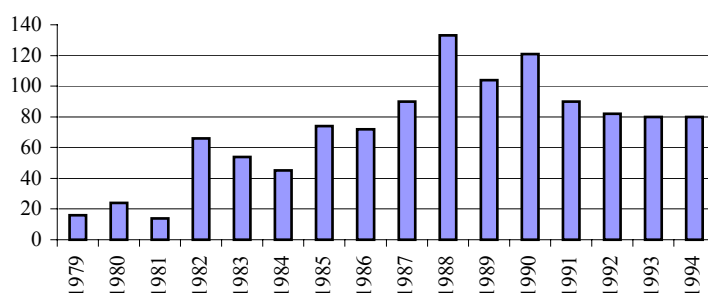
²⁹⁸ Hoewel Surfaro en WST zeer nauw met elkaar samenwerkten, bleven het twee afzonderlijke clubs.

²⁹⁹ *'t Arolserke* (mei 1986) 14-16; Tony Vermaerke, E-mail van 17 mei 2005, 2.

³⁰⁰ Deze cursussen en brevettenacties werden steeds in het garnizoenskrantje aangekondigd. Zie bijvoorbeeld *'t Arolserke* (februari 1981) 9; (april 1982) 18-21; (mei 1988) 33-34 en (mei 1991) 7.

toont de evolutie van Surfaro's ledenaantal.³⁰¹ De WST had volgens Tony Vermaerke ongeveer dubbel zoveel leden. Een groot deel van hen was echter passief lid, zodat de Belgen bij sportieve evenementen in de meerderheid waren. Maar werd er gefeest, dan waren de verhoudingen omgekeerd.³⁰² Sinds 1982 telde de club gemiddeld 84 leden, wat ongeveer overeenkomt met 4,7 procent van de Belgische populatie in Arolsen. Op zijn hoogtepunt in 1988 bedroeg dit percentage zelfs 7,4.³⁰³ Dit maakte van Surfaro een belangrijk platform voor de Duits-Belgische contacten.

Grafiek 3.1 Aantal leden Surfaro (1979-1994)

Meer dan tien jaar lang hadden Surfaro en WST een gelukkig huwelijk. Talloze activiteiten zorgden voor een grote Belgisch-Duitse bedrijvigheid aan de oevers van de Twistesee. Zo werd eind 1984 in de kelder van het schooltje van Wetterburg – dat direct aan het stuwmeer lag – een bar ingericht, die als clubhuis diende. Voortaan kon ook bij regen en koude samengekomen en gevierd worden. Het jaar daarop werd voor het eerst een gezamenlijke surf-uitstap ondernomen naar Lemmer in Nederland. Hoewel de bestemming een aantal keren veranderde, werd deze trip weldra een jaarlijkse traditie.³⁰⁴ In 1994 dwong de opdoeking van het garnizoen de clubs tot een smartelijke scheiding.³⁰⁵ Toch betekende dit niet het einde van de Belgisch-Duitse vriendschap tussen de clubs. Tot op heden vinden Belgen en Duitsers elkaar jaarlijks terug aan de oevers van de Twistesee, waar elk jaar midden augustus op het terrein van de Duitse windsurfclub gekampeerd, gefeest en herinnerd wordt aan de “goede oude tijd, toen de Belgen nog in Arolsen waren”.³⁰⁶

³⁰¹ VERMAERKE, *WSC Surfaro*, 12.

³⁰² Tony Vermaerke, Vragenlijst II, 1.

³⁰³ Zoals we in hoofdstuk I reeds uitvoerig bespraken, beschikken we niet over harde cijfers betreffende het aantal Belgen in Arolsen. De *Waldeckische Landeszeitung* sprak in augustus 1983 van 1.800 Belgen. Het aantal garnizoensbewoners was volgens generaal Jozef Schoups, die tussen 1962 en 1991 elf jaar in Arolsen (o.a. als opperbevelhebber) diende, vrij constant. Ons percentage is dan ook op dit cijfer berekend. ‘1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’ in *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983).

³⁰⁴ *’t Arolserke* (februari 1990) 11. In 1985 trokken de clubs naar Malsecine aan het Gardameer (Italië), daarna nog twee keer naar Nederland, om dan uiteindelijk in 1988 Steinhudermeer (Duitsland) tot surfparadijs te kronen. VERMAERKE, *WSC Surfaro*, 11.

³⁰⁵ *Ibidem*, 7-12.

³⁰⁶ Tony Vermaerke, Vragenlijst II, 1.

3.3.2.3. Duits-Belgische Vereniging

Dat Kamikaze en Surfaro, maar ook andere (gemengde) sportclubs, veel bijgedragen hebben tot het bijeenbrengen van de twee bevolkingsgroepen, lijkt geen twijfel. De vereniging die de integratie van de Belgen in Arolsen echter het meest heeft gestimuleerd, was de *Deutsch-Belgische Gesellschaft* oftewel de Duits-Belgische Vereniging. Deze werd in september 1979 gesticht door de toenmalige plaatscommandant van Arolsen, kolonel Gijsemans en had zich “die Förderung und Vertiefung der Verständigung zwischen den deutschen und belgischen Bürgern der Stadt Arolsen” tot doel gezet.³⁰⁷

Leden van een vijftientigtal verenigingen van Belgische en Duitse origine werden automatisch lid van de Duits-Belgische Vereniging. Toch was lidmaatschap in een vereniging geen voorwaarde om zich aan te sluiten. Door geen lidgeld te verlangen, probeerde men de drempel zo laag mogelijk te houden. Desondanks viel van Belgische kant aanvankelijk maar weinig enthousiasme te noteren.³⁰⁸ De evolutie van het ledenaantal konden we helaas niet reconstrueren. Een artikel in het garnizoenskrantje over het stichtingsfeest van de vereniging op 7-9 september 1979, spreekt van 320 leden.³⁰⁹ Uit datzelfde artikel leidden we af dat voor elke functie binnen de vereniging steeds twee personen werden aangeduid: een Belg en een Duitser. Daarbij viel op dat aan beide zijden vele van deze posities bezet werden door ofwel militairen van hoge rang (commandanten), ofwel ambtenaren van de stad Arolsen. Dit bewijst dat de Duits-Belgische vereniging een initiatief van hogerhand was.

Voor het werkingsjaar 1979 had men zich volgende activiteiten voorgenomen: een Sinterklaasfeest in de *Stadthalle* te Mengerlinghausen, een bezoek aan de “behoefte mensen van de stad Arolsen op 24 december met attenties”, een bingo-avond met dans en een seniorenuitstap naar België.³¹⁰ Het stichtingsfeest was bovendien zo’n voltreffer geweest, dat de vereniging besloot jaarlijks een Duits-Belgisch feest in te richten dat plaats zou vinden op de trots van de stad, de Große Allee. Van de winst die de vereniging bij haar activiteiten zou maken, zou een derde gedoneerd worden aan de verschillende inrichtingen voor gehandicapte kinderen in Arolsen en aan Belgische weldadigheidsinrichtingen. Een verder derde moest het komende Sinterklaasfeest en de Kerstactie financieren.³¹¹

³⁰⁷ *Satzung der Deutsch-Belgischen Gesellschaft Arolsen*, Deutsch-Belgische Gesellschaft, Arolsen, 15 november 1979, 2.

³⁰⁸ In een artikel in *'t Arolserke* riep Kolonel Gijsemans op tot een grotere deelname aan de activiteiten van de Duits-Belgische Vereniging door de Belgen. *'t Arolserke* (januari 1980) 46-48.

³⁰⁹ ‘1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’, *Waldeckische Landeszeitung* (13 aug. 1983). Volgens dit artikel bestond de Duits-Belgische Vereniging uit ¼ Belgen en ¾ Duitsers. Op haar hoogtepunt telde de *Gesellschaft* 450 leden. ‘Viele Kontakte geknüpft und Freundschaften aufgebaut’, *Waldeckische Landeszeitung* (1 november 2004).

³¹⁰ Met “behoefte mensen” worden hier niet de armen, maar wel de mindervaliden bedoeld. We verwijzen eveneens naar bijlage 8 met een greep uit de socio-culturele en sportieve activiteiten die in het garnizoen plaatsvonden tijdens de jaren 1980 en 1992.

³¹¹ *'t Arolserke* (januari 1980) 46-48.

Het Duits-Belgisch feest waarvan reeds kort na de stichting van de Duits-Belgische vereniging sprake was, werd weldra “Allee feest” gedoopt. Dit staatfeest, dat een mix was van braderie, Vlaamse kermis, sportevenement en optredens, moest beide gemeenschappen elkaar (beter) leren kennen. Het feest – dat een volledig weekend duurde – werd plechtig geopend door de burgemeester van Arolsen en de plaatscommandant van het garnizoen. De grote dragers van het feest waren echter talloze Arolser sport- en culturele verenigingen, waaronder Surfaro en Kamikaze, die van de partij waren met demonstraties en tentoonstellingen. Voor de hongerigen en dorstigen waren zowel Duitse als Belgische culinaire specialiteiten voorzien. Op zondag vond bovendien steeds een oecumenische viering plaats. Door de bonte mengeling van Belgische en Duitse elementen, van wedstrijden, exposities, voorstellingen, enz. trok het Allee feest kijklustigen uit de wijde omtrek en vormde zo het onmiskenbare jaarlijkse hoogtepunt van verbroedering tussen de Belgen en Duitsers in de streek.³¹² Ook de *Bundeswehr*, die in de kazerne van Mengerlinghausen gestationeerd was, zette tijdens de *Allee fest* haar beste beentje voor.

Hoewel het jaarlijkse Allee feest, het Sinterklaasfeest en de Kerstactie de grootste en belangrijkste evenementen waren die de vereniging op touw zette, vonden gedurende het jaar ook vele kleinere activiteiten plaats die op een grote deelname mochten rekenen. Zo werd bijvoorbeeld op 1 mei 1982 voor kinderen en volwassenen een wandeldag ingericht.³¹³ Daarbij trokken ondanks het slechte weer niet minder dan 180 deelnemers hun wandelschoenen aan. Ook in de winter werd samen gewandeld, zoals blijkt uit de aankondiging van een winterwandeling in het *Arolserke* van januari 1993.³¹⁴ Naast wandelingen, stonden ook geregeld excursies op het programma. In het garnizoenskrantje vonden we onder andere een verslag van een uitstap naar Wiesbaden op 12 april 1984.³¹⁵ De reeds hierboven vermelde seniorenuitstap naar België bewijst daarenboven dat de Arolser Belgen hun Duitse stadsgenoten ook hún *Heimat* wilden tonen. De vereniging was eveneens de initiatiefnemer voor een jaarlijkse Duits-Belgische expo. Op deze tentoonstelling, die net zoals het Allee feest stevast geopend werd door de plaatscommandant en de burgemeester van Arolsen, exposeerden Belgische en Duitse hobby-kunstenaars. De tentoongestelde werken werden na afloop verkocht ten voordele van de Duitse

³¹² In 1989 ging het Allee feest ter ziele. Jozef Schoups was als korpscommandant diegene die uiteindelijk de knoop doorhakte en besloot geen nieuw Allee feest meer te organiseren. In een brief van 4 juni 2005 somde hij zijn redenen daarvoor op: (1) klachten van de politieke fractie *Die Grünen* over de zware ecologische belasting dat dit feest voor hét monument van hun stad, de Große Allee, vormde. Meerdere getuigen deden dit af als een drogreden. (2) Groeiend anti-militair gevoel maakte zich in Duitsland, en dus ook Arolsen voelbaar. Activiteiten die het leger in een positief daglicht stelden, waren door sommige Duitsers niet meer gewenst. (3) Landsverdediging legde meer en meer beperkingen op wat betreft het ter beschikking stellen van manschappen en middelen tijdens de weekends. (4) Het risico voor de publieke veiligheid en gezondheid was te hoog. (5) Kleine jongerenbendes uit de omgeving kwamen tijdens het feest amok maken in Arolsen. (6) Al bij al vond de korpscommandant dat de kosten niet in verhouding stonden met de baten van het evenement.

³¹³ 't *Arolserke* (april 1982) 15.

³¹⁴ 't *Arolserke* (januari 1993) 7.

³¹⁵ 't *Arolserke* (mei 1984) 18.

mindervaliden.³¹⁶ Ook voor de kinderen werd af en toe iets georganiseerd, zoals bijvoorbeeld een ballonwedstrijd in 1979 waaraan alle Arolser kinderen konden deelnemen.³¹⁷

Teneinde de Belgen en de Duitsers bijeen te brengen, richtte de *Deutsch-Belgische Gesellschaft* elke tweede dinsdag van de maand een informele contactavond in. Daarop werden alle leden van de vereniging samen met hun familie en vrienden uitgenodigd. De zin “We durven hopen dat het GEEN Duits onderonsje wordt” doet echter het vermoeden rijzen dat ook in 1985 de Belgische deelname aan dergelijke activiteiten nog steeds veel geringer was dan de Duitse, zeer tot ontevredenheid bij het bestuur van de vereniging.³¹⁸ Commandant De Brauw, bevestigde dat deze maandelijkse *Treffs* die afwisselend in de verschillende cafés van de stad plaatsvonden, aanvankelijk weinig succes kenden bij de garnizoensbewoners.³¹⁹ Tevens wees hij erop dat het publiek aan Duitse zijde hoofdzakelijk bestond uit de Arolser *Prominenz* en de handelaars. Hoewel deze bijeenkomsten open stonden voor alle categorieën, was de overgrote meerderheid aan Belgische zijde officier.³²⁰ Deze samenkomsten waren zodoende eerder elitaire aangelegenheden, waar het “gewone volk” vrijwillig weg bleef.

Maurits Bulckens, die naar eigen zeggen de Duits-Belgische Vereniging altijd al iets kunstmatigs gevonden heeft, probeert deze terughoudendheid als volgt te verklaren:

“Er moest en zou vriendschap zijn en die ging vooral op kosten van de lagere militairen. Als de commandant zei: “Je zal toch komen helpen hé, in ’t weekend?”, dan moest je als ondergeschikte al behoorlijk sterk in je schoenen staan om neen te durven zeggen, om te zeggen dat je andere plannen had. Vele vonden dat ze jarenlang indirect gedwongen werden om zogenaamd enthousiast deel te nemen aan de activiteiten van de DB vereniging. Vandaar dat ook vele van de achtergebleven Belgen in Arolsen hun lidmaatschap in de vereniging hebben opgezegd van zodra ze op pensioen waren. Ik moet wel zeggen dat er ook militairen geweest zijn die daadwerkelijk enthousiast lid waren, maar de meesten hadden toch de indruk dat veel van de inspanning van Belgische kant kwam en dat veel van het profijt naar de Duitse instellingen ging.”³²¹

Veel onderofficieren en beroepsvrijwilligers lieten zich met andere woorden tegen hun zin voor een spreekwoordelijke kar spannen. Terwijl veel van hún kostbare vrije tijd werd opgeslorpt door de voorbereiding van activiteiten van de vereniging, werden de vruchten vooral door de Duitse bevolking geplukt. De verschillende foto’s die in de nasleep van zo’n activiteit in de lokale kranten verschenen en hoogwaardigheidsbekleders handjesschuddend en “cheques-overhandigend” toonden, zetten bij

³¹⁶ *’t Arolserke* (december 1978) 29 en ‘Duits-Belgische Expo te Arolsen’, *Korpsjournaal* (november 1980). De Belgische kunstenaars waren niet enkel BSD-ers: ook enkele inwoners van Zolder, de zusterstad van Arolsen, namen elk jaar aan de expositie deel.

³¹⁷ *’t Arolserke* (januari 1980) 36-37.

³¹⁸ *’t Arolserke* (november 1985) 10. In ditzelfde artikel werd overigens ook een familiesportfeest op de Königsberg aangekondigd.

³¹⁹ Commandant De Brauw bekleedde tussen 1970 en 1991 verschillende leidinggevende posities in het garnizoen, waaronder die van korpscommandant (1990-1991).

³²⁰ Freddy De Brauw, Vragenlijst III, 1.

³²¹ Telefonisch interview met Maurits Bulckens op 21 mei 2005.

velen van hen kwaad bloed, zo de voorgenoemde getuige.³²² Het verwondert dan ook niet dat slechts weinigen zich geroepen voelden nóg meer van hun tijd op te offeren door ook nog eens de maandelijkse bijeenkomsten van de vereniging te gaan bijwonen.³²³ De *Deutsch-Belgische Gesellschaft* functioneerde met andere woorden goed aan de oppervlakte, maar onderhuids bestonden er toch spanningen tussen een deel van de Belgische en de Duitse leden. Deze verhinderden alleszins niet dat activiteiten zoals bijvoorbeeld (en vooral) het Allee feest persoonlijke contacten tussen beide bevolkingsgroepen bevorderden.³²⁴

Net zoals Kamikaze en Surfaro bestaat ook de Duits-Belgische Vereniging nog steeds. Inmiddels is haar ledenaantal teruggevallen op 160. De resterende Belgische leden zijn hoofdzakelijk ex-militairen en hun gezinnen die na de sluiting van het garnizoen in Arolsen zijn blijven wonen. Karl-Heinz Rose, de huidige penningmeester van de vereniging, vertelde ons dat de maandelijkse bijeenkomsten nog steeds plaatsvinden met gemiddeld 25 aanwezigen, waarvan vijf tot zeven Belg zijn. Tot voor drie jaren trok de vereniging jaarlijks voor een aantal dagen naar de Ardennen om vandaar uit België te verkennen. De gemiddelde leeftijd van de leden stijgt echter van jaar tot jaar, zodat deze uitstappen vandaag niet langer kunnen plaatsvinden, daar velen slecht te been zijn.³²⁵ Waarschijnlijk is de vereniging wegens gebrek aan vers bloed in de nabije toekomst gedoemd tot doodbloeden.

3.3.3. De verbroedering van Arolsen met Heusden-Zolder

Een bijzondere vorm van toenadering tussen beide gemeenschappen kwam in 1973 tot stand in de vorm van een verbroedering met de Belgische gemeente Heusden-Zolder. De oorkonden van dit vriendschapsverbond werden op 5 mei van dat jaar te Arolsen plechtig ondertekend door de toenmalige burgemeesters Lemmens van Zolder en Welteke van Arolsen.³²⁶ Deze bezegeling kende een lange voorgeschiedenis. In het begin van de jaren zestig bestonden er reeds contacten tussen de brandweer van Zolder en deze van Arolsen. De initiatiefnemer voor deze toenadering tussen beide brandweerkorpsen, was een onderofficier van het 1 JP die tevens inwoner van Zolder was. In de herfst

³²² Ibidem.

³²³ De vroegere korpscommandant Jozef Schoups ontkende dat zijn mannen verplicht werden mee te werken. Hij voegde eraan toe dat iedereen wie meehielp, hier wel degelijk voor betaald werd. Ook het verplichte lidmaatschap was volgens hem een fabeltje. Brief van Jozef Schoups van 4 juni 2005, 3-4.

³²⁴ Een artikel uit een lokale krant bewijst het bestaan van spanningen binnen de vereniging. Hierin wordt beschreven hoe in 1998 groot ongenoegen heerste bij de resterende Belgische leden omdat van de in het totaal 8.000 DM die de vereniging wegschonk, slechts 200 DM naar een Belgische organisatie vloeiden. De Belgen voelden zich hier onrecht aangedaan: “schließlich stammten die jetzt verteilten 8.000 Mark [...] von den früheren Allee festten, an denen Angehörige der belgischen Garnison tatkräftig beteiligt gewesen seien.” ‘Deutsch-belgisches Porzellan zerschlagen’, *Waldeckische Landeszeitung* (1998). Het artikel dat ons werd toegestuurd door Karl-Heinz Rose, de huidige penningmeester van de Duits-Belgische Vereniging, was niet duidelijker gedateerd. Een verwijzing naar het paginanummer vonden we evenmin.

³²⁵ Telefonisch gesprek met Karl-Heinz Rose op 19 mei 2005.

³²⁶ Op 29 september 1973 werd de ondertekening nogmaals herhaald, te Zolder. “Bad Arolsen: Vorstelijk, Barok, Vakantie en... Vriendschap” (www.heusden-zolder.be/product/1568/default.aspx?_vs=0_N&id=1706).

van 1969 was een verder treffen gepland tussen de ruitersvereniging van Arolsen en haar tegenhanger uit Lochristi. Dit keer lag een officier van het 1 JP aan de basis. Om onbekende reden werd dit treffen op het allerlaatste moment aan Belgische kant geannuleerd. Daar de Duitse ruitervereniging echter reeds met pak en zak klaar stond om naar België te vertrekken, moest in allerijl een noodoplossing uit de mouw geschud worden. De Kluisridders van Zolder werden – dankzij bemiddeling van de Boerenbond – de redders in nood: zij ontvingen de Duitse delegatie en legde hiermee de tweede link tussen Zolder en Arolsen.³²⁷

Het ruitertreffen werd aan beide zijden zeer gesmaakt. De enthousiaste relazen van de deelnemers deden bij verschillende andere verenigingen dan ook een belletje rinkelen. Als resultaat streefden steeds meer verenigingen van Zolder naar contacten met hun Duitse tegenhangers. Ook in Arolsen was het enthousiasme groot. Tussen 1970 en 1979 vonden niet minder dan 36 Belgische en Duitse verenigingen elkaar.³²⁸ Dat het hier lang niet enkel sportverenigingen betreft, blijkt uit de volledige lijst die in bijlage 10 is opgenomen. Ook in de daaropvolgende jaren werd driftig verder verbroederd (nog vijftien bijkomende clubs). Om dit “verbroederingsenthousiasme” in goede banen te leiden, werd zowel in Arolsen als in Zolder in 1973 – kort na de officiële afsluiting van het vriendschapsverbond – een gemeentelijk feestcomité met een speciale cel “verbroederingen” opgericht. De gewezen (Duitse) burgerlijke arbeidskracht Margaret Blaszczyk, die jarenlang op de Dienst Cultuur en Vrije Tijd werkte en vlot drielang was, was de centrale draaischijf voor deze internationale contacten.³²⁹ Hoeveel personen uiteindelijk betrokken waren bij de verbroedering Arolsen-Zolder is moeilijk te schatten. Gezien de vele clubs die hieraan meewerkten, moet hun aantal echter de duizend overschreden hebben.

Het aantal ontmoetingen tussen clubs uit beide gemeenten lag volgens een artikel in de *Waldeckische Landeszeitung* uit 1983 bij ongeveer twintig per jaar. Deze vonden zowel in België als in Duitsland plaats.³³⁰ Doorheen de jaren ontwikkelden zich ook een aantal tradities. Zo trokken elke advent een aantal *Waldecker*³³¹ naar Zolder om hun Belgische vrienden kerstbomen te brengen.³³² Als tegenprestatie stelde de Zolderse Volksdansgroep “Tingel-Tangel” jaarlijks in de verschillende Arolser staddelen een meiboom op.³³³ Vandaag, meer dan dertig jaar na de verbroedering (1973), zijn Bad

³²⁷ Gilbert Moons, Vragenlijst I, 1.

³²⁸ Een krantenartikel uit de WLZ spreekt van 25 verenigingen die deze *Städtepartnerschaft* ondersteunden. De ons door Gilbert Moons, huidig inwoner van Zolder en voormalige officier OSC van Arolsen, toegestuurde lijst met deelnemende verenigingen bestond echter uit heel wat meer clubs. ‘Neues Kapital in 30-jähriger Städtepartnerschaft’, *Waldeckische Landeszeitung* (21 september 2003). Mede door dia-voorstellingen over Zolder, Limburg en België probeerde Gilbert Moons bij de Arolser verenigingen interesse te wekken voor een verbroedering. Gilbert Moons, Vragenlijst IV, 2.

³²⁹ Gilbert Moons, Vragenlijst I, 2.

³³⁰ ‘1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’, *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983).

³³¹ Inwoners van het gebied *Waldecker Land*, hier: Duitse burgers van Arolsen.

³³² ‘Neues Kapitel in 30-jähriger Städtepartnerschaft’, *Waldeckische Landeszeitung* (21 september 2005).

³³³ Gilbert Moons, Vragenlijst V, 1.

Arolsen en Heusden-Zolder nog steeds partnersteden en worden deze tradities nog steeds levend gehouden. Sommige verenigingen blijven zich onvermoeibaar inzetten voor de contacten met hun tegenhangers over de grens, andere hebben afgehaakt. De voornaamste reden voor dit afhaken is het wegvallen van de materiële en infrastructurele steun van het leger voor de activiteiten. Voor veel verenigingen zijn regelmatige reizen naar Duitsland of België gewoonweg te duur geworden.

Toch is er nieuwe hoop: in 2003 werd de Duitse stad voor haar inspanningen voor de Europese toenadering door de Europese Raad gehuldigd en kreeg “Europa-diploma” overhandigd. Ook haar Belgische partnerstad mocht de “Europese erevlag” uit de handen van de Raad in ontvangst nemen.³³⁴ Deze erkenningen hebben bij de betrokken partijen een vernieuwd enthousiasme aangewakkerd om zich blijvend in te zetten voor de Duits-Belgische vriendschap.

3.4. Het religieus leven

Ruim drie vierden van onze volwassen respondenten behoorden tot de rooms-katholieke Kerk. Tien procent van hen bekende zich tot het vrijzinnige gedachtegoed, terwijl de overige dertien procent naar eigen zeggen niet gelovig was. De militaire overheid had ervoor gezorgd dat iedereen zijn geloof kon beleven.³³⁵ In Arolsen was ten allen tijde ten minste één Belgische katholieke aalmoezenier aanwezig.³³⁶ Hij verschilde van zijn collega's in België door het feit dat hij niet enkel ter beschikking stond van de militairen, maar tevens van hun families en van de Belgische burgers in het garnizoen. Zijn hoofdtaak was uiteraard het opdragen van missen, het dopen van kinderen, het inzegenen van huwelijken, enz. Daarnaast ging hij op ziekenbezoek, gaf hij catechese en godsdienstles en stond hij de jeugdbewegingen van het garnizoen met raad en daad bij. Wegens het isolerend karakter van de eerder besloten BSD-wereld, trad hij vaak op als vertrouwensman en raadgever. Zijn werk beperkte zich zodoende niet tot het puur liturgische, maar breidde zich uit tot de brede sfeer van het maatschappelijk werk.³³⁷

In de kazerne bevond zich een kapel. Deze was echter niet groter dan een grote kamer met een altaar en een aantal beelden. Daarom vonden de meeste Nederlandstalige eucharistievieringen plaats in de

³³⁴ De Europaraad verleende in 1988 voor het eerst het Europa-diploma. Dit is de eerste stap van vier onderscheidingen die deze instelling aan steden schenkt die zich op bijzondere wijze inzetten voor de Europese verstandhouding. De volgende drie stappen zijn de (2) Europese erevlag, (3) de Europese gedenkpenning en (4) de Europa-prijs. ‘Europadiplom für gute Europäer’, *Waldeckische Landeszeitung* (2 juli 2003).

³³⁵ Voor de vrijzinnigen bestond de mogelijkheid aan de BSD-scholen lessen in niet-confessionele zedenleer te volgen. Marc Mercier, *Enquête*, 7. Te Volkmarsen zou op initiatief van een leraar moraal een vrijzinnige vereniging zijn opgericht. Deze ijverde onder andere voor de inrichting van een jaarlijks lentefeest. Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 3 mei 2005.

³³⁶ E.H. Gheysen was jarenlang aalmoezenier van het garnizoen Arolsen. Hij overleed evenwel op 15 augustus 2004.

³³⁷ ‘Pastoraal in de BSD’, *Vox* (28 november 1985) 7.

Duitse katholieke kerk, die zich recht tegenover de hoofdingang van de kazerne bevond.³³⁸ Ook in de kerk van Mengerlinghausen werden soms Belgische missen gehouden door de “padre”, zoals men de aalmoezenier noemde. De Duitse Arolser parochiepriester, die begin de jaren zeventig reeds van gevorderde leeftijd was, was zo goed zijn kerk ter beschikking te stellen van de Belgische gelovigen en hun priester. In ruil daarvoor hielp de veel jongere aalmoezenier zijn Duitse collega door geregeld een mis te verzorgen in diens plaats.³³⁹

De katholieke missen werden – gelijk door welke priester ze werden opgedragen – door zowel Belgische als Duitse Arolsers bijgewoond. Vermoedelijk werden ze in het Latijn gehouden. Wanneer één van beide priesters op verlof was, werden alle liturgische en overige taken door de andere overgenomen. Er kon eigenlijk geen onderscheid gemaakt worden tussen Duitse en Belgische missen.³⁴⁰ Het bestaan van contacten tussen de twee kerkgemeenschappen in Arolsen blijkt eveneens uit verschillende aankondigingen die we in het garnizoensblaadje lazen. Zo werd op Kerstavond 1988 in de kerk aan de Große Allee de middernachtsmis door de Belgische aalmoezenier opgedragen, maar opgeluisterd door het Duitse koor.³⁴¹ Ook met de aalmoezenier van de Duitse kazerne van Mengerlinghausen bestonden contacten. In maart van datzelfde jaar werd er in samenwerking met de Duitse aalmoezenier van de kazerne in Mengerlinghausen een vredesmis gevierd.³⁴² De twee geloofsgemeenschappen waren met andere woorden verregaand met elkaar versmolten en heel wat Belgisch en Duitse kerkgangers zullen elkaar wekelijks tijdens en na de mis ontmoet hebben. Religie was een – licht – bindende factor.

Toch was slechts een kwart van de Duitse stadsbevolking katholiek. De ruime meerderheid (65%) bekende zich tot het evangelische geloof.³⁴³ Hoewel er onder onze getuigen geen protestanten waren, blijkt toch een zeer kleine groep dit geloof beleden te hebben. Niet meer dan 36 van de 1.800 Belgen die deelnamen aan een enquête van de Kaulbachschule, bezochten regelmatig een evangelische

³³⁸ Volgens een enquête gehouden door de leerlingen van de Kaulbachschule, waren in de *Arolser Kernstadt* 65% van de Duitse bevolking protestants, 22% katholiek en 13% ongelovig of van een ander geloof. De Belgische populatie bestond uit 98% katholieken en 2% protestanten. Van vrijzinnigen of niet gelovigen wordt niet gesproken. ‘1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’, *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983). We mogen deze cijfers echter slechts als benadering van de daadwerkelijke religieuze verhoudingen in de stad beschouwen.

³³⁹ Het is uiteraard mogelijk dat beide geestelijken hierover een zakelijke overeenkomst hadden, i.e. dat de ene de andere vergoede voor bewezen diensten. Omdat beide betrokkenen inmiddels overleden zijn, blijft dit ongewis.

³⁴⁰ Maurits Bulckens, telefonisch gesprek op 3 mei 2005.

³⁴¹ ‘t *Arolserke* (december 1988) 24.

³⁴² ‘t *Arolserke* (februari 1988) 27.

³⁴³ ‘1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’, *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983). Volgens Maurits Bulckens, schoolhoofd van de Belgische lagere school, waren deze protestanten vrijwel uitsluitend Duitse echtgenotes en kinderen van Belgische militairen. Vaak beloofden echtgenoten bij een huwelijk tussen een katholieke man en een protestantse vrouw de kinderen protestants op te voeden. Zo moest de man zich niet tot het protestantisme laten bekeren. De facto stond dit natuurlijk wel gelijk met het uittreden uit de Katholieke Kerk. Telefonisch gesprek met Maurits Bulckens op 3 mei 2005.

eredienst.³⁴⁴ Ook dit kon principieel in het Nederlands. Op geregelde tijdstippen bezocht een Belgische protestantse aalmoezenier het garnizoen, die dan op zijn beurt de mis kon doen in de kapel. Zowel op de lagere school als op de atheneum konden kinderen bovendien een leergang in protestantse godsdienst volgen.³⁴⁵ Daar de meeste protestantse leden van de Belgische gemeenschap Duitse echtgenotes van militairen waren of kinderen uit gemengde huwelijken, lijkt het ons zeer waarschijnlijk dat zij eerder lid zullen geweest zijn van een lokale Kerk.

3.5. Vriendschappen tussen de Belgische en de Duitse bevolking

3.5.1. Officiële voorschriften?

Het leger intervenieerde op verschillende vlakken in het privé-leven van de families van zijn personeel. Zo bepaalde het waar deze gingen woonden, schreef de vrouwen van officieren regels voor wat betreft het werken, beperkte de bewegingsvrijheid van zijn manschappen tot een 40km radius rond de kazerne, enz. Reden genoeg om ons af te vragen of de militaire overheid ook voorschriften had uitgevaardigd inzake de omgang met de Duitse burgerbevolking. We konden hieromtrent nauwelijks officiële documenten en directieven vinden, zodat we eens te meer waren overgeleverd aan het geheugen en de eerlijkheid van onze respondenten.

We vroegen hen in onze eerste enquête wat het officiële beleid van de legeroverheid was met betrekking tot Belgisch-Duitse contacten in de privésfeer.³⁴⁶ Daarbij kozen we als richtinggevende jaartallen 1965, 1975 en 1985 in de hoop zo een zekere evolutie te kunnen vaststellen. Alle verkregen antwoorden pasten in de categorieën “bevorderd”, “neutraal” en “afgeraden”. Hoewel onze getuigen het niet alle roerend eens waren, stelden we toch een duidelijk evolutie richting bevordering vast. In 1965 vond 33% van de getuigen dat de relaties tussen Belgen en Duitsers door de militaire overheid werd bevorderd. Voor de twee daaropvolgende decennia waren dat 56% en 68%.³⁴⁷ Slechts één persoon vond dat in 1965 niet graag gezien werd dat Belgen veel met Duitsers omgingen. Alle overige noemden het legerbeleid ter zake “neutraal”. Op basis hiervan concluderen we dat het leger geen expliciete reglementeringen heeft uitgebracht in verband met de sociale contacten tussen zijn personeel en de inheemse bevolking.³⁴⁸

³⁴⁴ ‘1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’, *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983).

³⁴⁵ Van joden in het garnizoen tenslotte, hebben wij noch onze getuigen weet. Toch bestond ook voor hen een Israëlitische aalmoezeniersdienst én de mogelijkheid tot joodse godsdienstles. *Les Forces Belges en Allemagne*, 8.

³⁴⁶ Hieronder wordt verschillende keren met percentages gewerkt. Tenzij anders vermeld, zijn deze gebaseerd op een totaal aantal respondenten van 33 voor de eerste en 31 voor de tweede generatie. Daar dit te weinig is om statistische representativiteit te bekomen, moeten de percentages als indicaties beschouwd worden.

³⁴⁷ De cijfers voor “neutraal” bedroegen: 56% (1965), 44% (1975) en 32% (1985).

³⁴⁸ In een persmap uit 1971 lezen we: “En ce qui concerne les contacts entre les militaires et les familles, d’une part, nous laissons l’initiative aux Commandants de Place.” Aangezien volgens de meeste van onze getuigen er

We namen aan dat de officieren het beste op de hoogte moeten geweest zijn van de positie Landsverdediging daar zij toch diegenen waren die op het naleven van de reglementen moesten toezien. Ook bij hen zien we een lichte trend van neutraal naar positief, hoewel in 1985 nog steeds de helft van de officieren vond dat de militaire autoriteit zich niet duidelijk uitsprak over deze materie. Wat trouwens wel voor een gunstig advies sprak, is het feit dat de stichting van de reeds besproken Belgisch-Duitse Vereniging in Arolsen in 1979 een initiatief was dat uit militaire hoek kwam. Dat de Belgische eenheden geregeld logistieke en materiële steun leverden wanneer de Duitse steden en gemeenten hulp nodig hadden bij feesten, in noodsituaties e.d., mag eveneens gezien worden als een duidelijk teken van inzet voor een goede verstandhouding tussen de eigen en de gastgemeenschap.

3.5.2. Belgisch-Duitse vriendschappen

Militairen, burgers en hun families die nauwe banden wilden aanknopen met Duitse gezinnen werd dus geen stobreed in de weg gelegd. Maar wilden de garnizoensbewoners hun Duitse stadsgenoten ook leren kennen? Ja, zo blijkt uit onze enquête. Negen op tien getuigen van de eerste generatie had Duitse vrienden. Bij de onderofficieren en de burgers bedroeg dit aantal 100%, terwijl de officieren met 85% en de beroepsvrijwilligers met 67% een stuk lager scoorden.³⁴⁹ Volgens ons is de wat lagere score bij officieren te wijten aan hun hoge mutatiefrequentie in combinatie met het feit dat velen van het in het “oud Belgisch dorp” woonden.³⁵⁰ Bij de BV's zien we het waarom eerder in hun talenkennis. Zoals we in het eerste hoofdstuk vaststelden was deze categorie het minst taalvaardig in het Duits. De hoge score van de andere twee groepen kan eveneens verklaard worden: zij waren het meest honkvast en woonden vaak jaren- of zelfs decennialang in hetzelfde garnizoen, zodat er veel tijd was om vriendschappen te stichten en te onderhouden. Door hun lange verblijf in de BSD zal hun kennis van het Duits vermoedelijk ook solider geweest zijn dan dit bij de andere groepen het geval was.

in Arolsen geen duidelijk beleid bestond, nemen we aan dat de plaatscommandanten van het garnizoen het al dan niet ontwikkelen van persoonlijke contacten met de Duitsers een private aangelegenheid vonden waarin ze zich niet wensten in te mengen. *Les Forces Belges en Allemagne. Informations de Presse*, Section Presse 1er Corps, 1971, 62.

³⁴⁹ Volgens de enquête van de Kaulbach-scholieren uit 1983 had 54% van de ondervraagde gezinnen regelmatig contact met autochtone families. Opnieuw stellen we vast dat onze cijfers een stuk hoger liggen (zie ook voetnoot 338). Doordat we een website voor ex-BSDers als uitgangspunt voor onze getuigenlijst gebruikten, hebben we waarschijnlijk vooral ‘enthousiaste en extraverte ex-Arolsers’ bereikt, die vele jaren actief deelnamen aan het sociale leven in de stad en het garnizoen en daar nu nog steeds met veel genoegen op terugblikken. De meer introverte ex-Arolsers – die er zeker ook zullen geweest zijn – zijn daardoor waarschijnlijk eerder door de mazen van ons (selectie)net geglipt en daardoor ondergerepresenteerd.

³⁵⁰ Onze getuigen waren het er unaniem over eens dat de gewone Duitse bevolking nauwelijks de graden van de Belgen kende en er bijgevolg geen rekening mee hield. Wel hadden officieren en burgers vaker de kans om de zogenaamde Duitse *Obere Klasse* te ontmoeten op allerlei feestelijkheden, daar deze meestal in de Mess officieren plaatsvonden. Maurits Bulckens, Enquête II, 3.

De Duitsers en Belgen liepen elkaars deuren niet plat, zo blijkt uit de antwoorden van onze getuigen. De Arolser Belgen ontmoetten hun Duitse vrienden hoofdzakelijk op publieke plaatsen. Op feesten bijvoorbeeld. Dit konden volksfeesten zijn waaraan de héle Belgische en Duitse gemeenschap deelnam, zoals de jaarlijkse Alleefeesten, de *Viehmarkt* en de Belgisch-Duitse week, maar ook verenigingsfeesten zoals bals, bingoavonden en mosselsoupers, waren belangrijke ontmoetingsplaatsen (of -momenten). Op de tweede plaats kwamen de verenigingen zelf. Zoals we hebben aangetoond had Arolsen een bloeiend verenigingsleven, dat kon rekenen op een grote Belgische deelname. Veel getuigen vertelden hun Duitse vrienden vooral tijdens de sportbeoefening in de clubs te treffen. Ook op café trof men de lokale Arolser, zij het in iets mindere mate. Bars en kroegen bezocht men hoofdzakelijk met Belgische collega's en vrienden. De volgende antwoorden werden tenslotte maar zeer sporadisch genoemd: in de winkels, op het werk en aan de Twistesee.³⁵¹

Natuurlijk kwam ook de jonge Belgjes onvermijdelijk in contact met inheemse kinderen en werden ook hier vriendschapsbanden gesmeed. 77% van de kinderen had Duitse vriendjes of vriendinnetjes.³⁵² Blijkbaar kon de jeugd voldoende van de taal om zich bij hun stadsgenootjes verstaanbaar te maken. Bovendien moet hier zeker meegespeeld hebben dat het aantal leeftijdsgenoten in het garnizoen duidelijk lager lag dan in een doorsnee Belgisch dorp, zodat men niet al te kieskeurig mocht zijn. Bij de jongeren die geen Duitse vrienden hadden, viel trouwens op dat het merendeel van hen kinderen van officieren waren. Onzes inziens ligt de reden hiervoor opnieuw bij de frequente mutatie van hun vaders.³⁵³

Hoewel bij regenweer ook binnenhuis gespeeld werd, speelde het sociale leven van de jonge Belgen zich bij voorkeur onder de blote hemel af. Hierdoor werd het mogelijk om ondanks de aparte scholen toch vriendschappen te sluiten met Duitse jongeren. Er werd klaarblijkelijk heel wat geravot in de bossen rond Arolsen en aan de Twistesee. Ook het speelpleintje bij de Belgische school was één van de plaatsen bij uitstek om zich met vrienden uit te leven. Bij de meisjes werd opvallend vaak het

³⁵¹ “Er waren ook regelmatige ontmoetingen tussen Duitse en Belgische bevolkingsgroepen zoals de *Polizei* met de Rijkswacht, Belgische met Duitse leerkrachten en Belgische met Duitse legereenheden”, zo Maurits Bulckens. Geen van onze overige getuigen vermeldde dit. Waarschijnlijk omdat deze contacten op professionele basis gestoeld waren en zodoende misschien eerder als “opgelegde” ontmoetingen met “collega's” werden beschouwd, dan als echte ontmoetingen met vrienden. Maurits Bulckens, Enquête I, 12.

³⁵² We vroegen ook de ouders naar de nationaliteit van de vrienden en vriendinnen van hun kinderen. 73% van hen antwoordde dat zoon- of dochterlief ook Duitse kameraden had, wat min of meer overeenkomt met de antwoorden van de eerste generatie zelf. Tien procent van onze jongeren (alle jongens) had overigens ook vrienden van een andere nationaliteit. Dit waren vrienden uit de lokale voetbalclub die van Turkse en Noord-Afrikaanse origine waren.

³⁵³ Hier dringt zich onvermijdelijk de vraag op wat onze jeugdige respondenten onder “vrienden” verstonden. Betrof het hier echte kameraden die men door en door kende, of eerder oppervlakkige kennissen, waarmee af en toe eens gespeeld werd of mee werd samengekomen? Wij zijn eerder geneigd de tweede these te ondersteunen. Een aantal getuigen merkte op dat de omgang tussen Duitse en Belgische kinderen meestal erg oppervlakkig bleef en dat in Arolsen bijvoorbeeld maar weinig Duitse kinderen bij de Belgen over de vloer kwamen. Anouschka De Block, Enquête II, 2; Manu Jacobs, Enquête II; Freddy De Brauw, Vragenlijst I, 1; Yvan Groven, Enquête II, 3.

Schloßpark, de stadskern en de *Eisdiele* (een ijssalon) genoemd als de favoriete plaatsen om rond te hangen. Bij de jongens werd dan weer vooral gevoetbald; in de clubs, maar ook op de gazons tussen de blokken van het nieuw Belgisch dorp. Ook andere Duitse of gemengde (sport)clubs waren belangrijke trefpunten.³⁵⁴ Tenslotte was het binnen- en buitenzwembad van Arolsen een laatste belangrijke plaats voor het smeden van nieuwe vriendschappen met de lokale jeugd.

Tijdens de zomervakantie werd voor de lagere schoolkinderen een zogenaamde “dagkolonie” ingericht, die het best vergeleken kon worden met een speelpleinwerking. De monitoren waren (meestal) wat oudere tieners en jonge twens uit het garnizoen zelf, die zich door het volgen van een cursus van CDSCA hiervoor gekwalificeerd hadden. De Familieraad organiseerde elk jaar een nieuwe locatie voor de dagkolonie en de plaats zorgde voor de materiële kant van de zaak (transport, maaltijden,...). Deze dagvullende vakantiewerking, die bij het jonge garnizoensvolkje razend populair was, was echter enkel voor Belgische jongeren gedacht.³⁵⁵

3.5.3. Sfeer tussen de twee gemeenschappen

Op het niveau van het individu was er in Arolsen een vrij intensief contact tussen Belgen en Duitsers, maar hoe stonden de twee gemeenschappen als dusdanig tegenover elkaar? Dit is uiteraard een moeilijke vraag en bekomen antwoorden zijn onvermijdelijk subjectief gekleurd en (té?) sterk generaliserend. Toch wilden we een idee krijgen van het klimaat dat tussen de twee bevolkingsgroepen hing. Daarom vroegen we onze getuigen hoe ze de verhouding tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap als geheel zouden omschrijven en dit opnieuw voor 1965, 1975 en 1985.

Op geen enkel ogenblik bestond een zeer gespannen verhouding tussen beide en globaal gezien hadden alle getuigen de indruk dat de Duitse bevolking de Belgische aanwezigheid accepteerde. Voor 1965 tot en met 1985 kregen we verregaand dezelfde antwoorden: de verhouding tussen beide was goed, de Duitsers verhielden zich correct, beleefd en hoffelijk. Toch ontbrak volgens verschillende officieren, die als plaats- en ondersectorcommandant te Arolsen hebben gediend, een zekere hartelijkheid en oprechtheid. Ook getuigen uit de andere categorieën sloten zich hierbij aan.³⁵⁶ De Koude Oorlog was volop aan de gang en de internationale pers berichtte geregeld over crisismomenten in de Oost-West-relaties. Waarschijnlijk heerste bij de lokale bevolking een zeker onveiligheidsgevoel

³⁵⁴ Het merendeel van de jonge BSD-ers was echter enkel lid van de Belgische jeugdclubs Andromeda, Acid en vooral de Scouts. Deze waren niet toegankelijk voor Duitse jongeren. Ook in de cinema – volgens de ouders een geliefde uitgaansplaats bij de jeugd – mochten geen Duitse jongeren binnen.

³⁵⁵ Elk jaar werd de dagkolonie in het garnizoenskrantjes aangekondigd en na afloop uitvoerig besproken. *’t Arolserke* (mei 1988) 7.

³⁵⁶ Een greep uit de antwoorden: “Correct. Wat hoorde werd gedaan. Beleefd. Maar hartelijk? Neen.” Jozef Schoups, Enquête I, 13 ; “Wij leefden daar op afstandelijke, maar vriendelijke voet met de Duitsers.” Wilfried De Block, Enquête I, 13. “Van Belgische zijde krampachtige pogingen (v.b. het Alleefeest), maar de Duitsers waren niet erg enthousiast voor hartelijke relaties.” Didier Demuyne, Enquête I, 16.

– zij woonden in geval van een gewapend conflict in een potentiële gevarenczone – zodat de aanwezigheid van Belgische en andere NATO-eenheden in de streek als een noodzakelijk kwaad werd gezien. De val van de muur luidde dan ook het begin van een nieuwe era in voor de Duits-Belgische betrekkingen. Het communisme was gevallen en daarmee was de eigenlijke reden voor de buitenlandse aanwezigheid aan de Oost-Duitse grens verdwenen. De publieke opinie in de garnizoensstad sloeg om.

De uitspraak van Marc Mercier, eskadronscommandant te Arolsen van 1986 tot 1994, ondersteunt deze these: “In 1986 was de Koude Oorlog nog bezig en waren we tijdens oefeningen overal welkom. In 1994 werd ons tijdens diezelfde oefeningen gevraagd wat we er nog deden.”³⁵⁷ Ook Freddy De Brauw, korpscommandant van 1991 tot 1992, had een soortgelijke ervaring:

“De Duitsers hoefden ons niet. Dat is normaal. Men trachtte zo hoffelijk mogelijk met mekaar te leven en dat ging niet onaardig. De Belgisch-Duitse Vereniging is daar een voorbeeld van [...] Maar behalve voor het lokale zakenleven waren we niet interessant: we bezetten huizen, zorgden af en toe voor overlast (oefeningen)... Na het vallen van de muur vroeg een Arolser burger wat we daar überhaupt nog uitvoerden. “*Geh doch nach Hause, Mensch.*” Wat hij al zo lang had willen zeggen werd hem door de gebeurtenissen en de drank mogelijk gemaakt. [...] Dat neemt zeker niet weg dat er vele persoonlijke vriendschappen bestonden.”³⁵⁸

Tenslotte wensen we nog een bedenking te vermelden die onze getuigen her en der in de marge meedeelden.³⁵⁹ In Arolsen was tijdens de Nazi-periode een SS-bataljon gestationeerd. Na de oorlog was de stad officieel wel *ge-Entnazifiziert*, maar toch bleef een groot deel van de bevolking het rechtse of tenminste conservatieve gedachtengoed trouw. Zij waren de verliezers geweest, wiens stad nu ‘bezet werd’ door de vroegere vijand. Volgens verschillende respondenten was de oude garde – ook vele jaren na de feiten – daarom niet zo tuk op de Belgische aanwezigheid. Om te achterhalen in welke mate dit klopt, hadden we een deel van de Arolser bevolking moeten interviewen. Omwille van de beperkte tijd die ons ter beschikking stond, hebben we ons echter beperkt tot de visie en ervaringen van de Belgen. Toch is dit een interessante zienswijze die een verder onderzoek verdient.

3.6. Belgen en Duitsers in Arolsen, beste maatjes?

De conclusie die we uit het hierboven gepresenteerde onderzoek trekken, is dat het integratieproces van de garnizoensbewoners opnieuw door een aantal legervoorzieningen wordt bemoeilijkt. Hoewel de militaire overheid uiteraard het beste voorhad met zijn personeel wanneer ze zorgde voor een eigen cinema, een bibliotheek, optredens van Belgische artiesten en dergelijke meer, werkte dit

³⁵⁷ Marc Mercier, Enquête I, 11.

³⁵⁸ Freddy De Brauw, Vragenlijst I, 2.

³⁵⁹ Ann Raats, Enquête II, 2; Freddy Allaert, Enquête II, 2; Diederik Demuynck, Enquête II, 3; Guido Eeckhout, E-mail van 4 jan. 2005; Freddy De Brauw, Vragenlijst I, 1; Monique Van Kroonenborg, Enquête I, 11; Yvan Groven, Vragenlijst I, 1.

ontspanningsaanbod een veelvuldig contact met Duitse bevolking tot op zekere hoogte tegen. Vooral het feit dat militair terrein niet door niet-Belgen betreden mocht worden, was hiervoor verantwoordelijk. Door de garnizoensbevolking goedkope en stijlvolle Belgische restaurants en bars te bieden, hield Mess & Clubs BSD de garnizoensbevolking tot op zekere hoogte weg uit lokale eet- en drankgelegenheden.

Aangezien werkelijk aan álles gedacht was, kon men eigenlijk relatief comfortabel leven in het kleine Belgische wereldje dat in Arolsen bestond. Toch voelde de meerderheid van de Belgen de behoefte om naar buiten te treden en zijn Duitse medeburgers te leren kennen.

Deze kennismakingen – die vaak in vriendschappen uitmondten – vonden plaats aan menig cafétoog, maar ook in vele van de talloze verenigingen die Arolsen rijk was. Het verenigingsleven bloeide werkelijk uitzonderlijk in het Waldeckische stadje. Ook het leger had hieraan verdienste. Dankzij haar daadkrachtige ondersteuning op materieel, financieel en organisatorisch vlak, kon een evenement zoals het jaarlijkse Allee-feest tot een hoogtepunt van de samenwerking en vriendschap tussen Belgische en Duitse verenigingen uitgroeien. De verbroedering tussen Arolsen en Zolder gaf nog wat extra glans aan het gezamenlijke Duits-Belgische leven aan het ijzeren gordijn.

Uiteraard was niet iedereen aan Duitse zijde even enthousiast over de Belgische aanwezigheid in hun stad. Dit kwam versterkt tot uiting na de val van de Berlijnse Muur, wanneer de sympathie van veel Arolsers eerder uitging naar de Oost-Duitse bevolking, dan naar de Belgen die reeds zolang deel uit maakten van de stad. Door de toestroom aan “nieuwe Duitsers” had men eigenlijk de door de Belgen bezette woningen nodig. Bovendien zagen velen het nut van de militaire presentie niet langer in. De vijand had zichzelf verslagen. Men had geen beschermers meer nodig. Deze redenering, die ook enige logica inhield, resulteerde echter niet in een radicale ommekeer in de houding ten aanzien van de individuele Belgen. Tot op heden bestaan vriendschappen die toen gesmeed werden, en dit zowel tussen individuen, als tussen verenigingen en zelfs steden (Arolsen en Heusden-Zolder).

HOOFDSTUK IV DE BAND MET HET VERRE BELGIË

In hoofdstuk II onderzochten we welke invloed de materiële omstandigheden waarin de Belgen in Arolsen leefden, hun integratie in de Duitse maatschappij beïnvloedden. Vervolgens namen we hun sociaal en vrije tijdsgedrag onder de loep. Om uiteindelijk een oordeel te kunnen vellen over de werkelijke mate van integratie van onze doelgroep, dienen we nog na te gaan hoe sterk hun band met België bleef en of zich na vele jaren werken en wonen in Duitsland een verandering in hun zelfbewustzijn heeft voltrokken. Deze onderwerpen komen in ons vierde en laatste hoofdstuk aan bod.

4.1. Heimwee en aanpassingsmoeilijkheden

Arolsen was gemiddeld vijfhonderd kilometer verwijderd van wat eens thuis was. Dit maakte het voor de BSD-ers die – vrijwillig of niet – in de oostsector gestationeerd werden vrijwel onmogelijk een even intensieve band met het thuisfront te onderhouden als tevoren het geval was. Bij hun aankomst meesterden de meesten van hen nauwelijks het Duits. Daarbij kwam nog dat dit voor velen het allereerste langdurige verblijf in het buitenland was. Hoewel Duitsland en België veel culturele en maatschappelijke kenmerken delen, zijn het toch twee verschillende landen met elk een eigen mentaliteit. Aanpassingsproblemen en heimwee leken dus voorgeprogrammeerd.

Vreemd genoeg voelden 27 van onze 31 getuigen van de eerste generatie noch in het begin, noch na een tijd in Arolsen heimwee naar België. De overige vier gaven toe wel naar België verlangd te hebben. Zij misten vooral hun ouders, vrienden en kennissen. Slechts één persoon had het moeilijk met de Duitse mentaliteit en miste daarom het hem zo vertrouwde thuisland. Of de Belgische dames meer heimwee en aanpassingsmoeilijkheden hadden dan hun mannen, valt niet te zeggen. Slechts drie vrouwen namen aan onze enquête deel, wat absoluut te weinig is om iets geslachtsspecifiek uit af te leiden. Geen van deze drie verklaarde ooit onder heimwee te lijden. Dit sluit echter de mogelijkheid niet uit dat dit bij vele van hun lotgenotes wel het geval was.

Kenden onze getuigen garnizoensgenoten die zich wel moeilijk konden aanpassen aan het leven in Arolsen? Vier vijfden antwoordde ja, terwijl het overige vijfde vond dat iedereen er zich meteen of binnen afzienbare tijd thuis voelde. We vroegen hen die affirmatief geantwoord hadden om wat toelichting. Acht personen benadrukten dat het hoofdzakelijk de echtgenotes van militairen waren die leden onder de afwezigheid van hun oude familie en vrienden. De mannen waren door de vele

oefeningen, manoeuvres en wachtdiensten zeer uithuizig. Hun vrouw zat dan – vaak werkloos – thuis, met de kinderen en ontbeerde de sociale contacten die ze in België had gehad. In het begin werd dit sociaal isolement nog versterkt door de moeilijkheden die veel dames met de Duitse taal. Gelukkig waren veel soldatenvrouwen in dezelfde situatie, zodat hun lotverbondenheid voor een sterke solidariteit bij de vrouwen onderling zorgde. Deze uitte zich vooral in de zeer frequente theekransjes die werden georganiseerd. Ook de KAV verrichtte zeer belangrijk werk door de dames met voordrachten, excursies, cursussen en dergelijke meer afleiding te bezorgen.

Een andere oorzaak van heimwee en integratieproblemen zagen verschillende getuigen in het feit dat een aantal militairen – vooral beroepsvrijwilligers – ingestemd hadden met een mutatie naar Duitsland omwille van de goede betaling. Deze door geld gelokte gezinnen leefden fysiek wel in Arolsen, maar waren mentaal in België gebleven. Van zodra zich de mogelijkheid bood, trok men met het hele gezin terug naar België: elke vakantie en zoveel mogelijk weekends werden “thuis” besteed. Deze personen voelden helemaal niet de behoefte de taal te leren, lid te worden van Duitse verenigingen, de streek te verkennen, kortom: zich te integreren. Men was er omwille van de centen en van zodra het spaarboekje vol genoeg was, of het huis afbetaald werd een mutatie naar het moederland aangevraagd. Het waren ook dit soort militairen die zich terugtrokken in het beperkte, maar Belgische wereldje dat het garnizoen bood.

Ongeveer veertig procent van onze getuigen had minder dan één week nodig om zich in Arolsen enigszins thuis te voelen, wat volgens ons wel zéér snel is. Bij veertien procent van hen duurde dit toch enkele weken, terwijl 21 verdere procent het vage “behoorlijk snel” antwoordde. Het merendeel van de nieuwkomers paste zich met andere woorden binnen zeer korte tijd aan het leven in Duitsland én het Belgisch garnizoen aan. Dit kon deels verklaard worden vanuit het feit dat een klein aantal van hen reeds een tijdlang in een ander BSD-garnizoen diende. De hoofdreden was onzes inziens echter het volledig uitgebouwd Belgische garnizoenswereldje dat men er aantrof. Daarbij denken we aan de voorhanden Belgische infrastructuur, de Belgische verenigingen, de Belgische erediensten, enz. Men verhuisde van het België op ware grote naar een soort (wat overdreven) miniatuur-België.

Bij de overige 25% duurde de aanpassing meerdere maanden tot langer dan een jaar. Eén persoon hiervan – een beroepsvrijwilliger – gaf toe zich eigenlijk nooit echt thuis gevoeld te hebben in Arolsen. Specifieke redenen daarvoor gaf hij niet aan. Wel was hij onvrijwillig naar Duitsland gemuteerd, kende hij nauwelijks Duits en gebruikte hij het grootste deel van zijn vrije tijd om naar België af te zakken. Daarmee lijkt hij volledig in het bovengeschetste plaatje te passen. Wat verder voor deze these spreekt, is dat hij reeds na 11 jaar terug naar België muteerde en daarbij überhaupt

geen reïntegratieproblemen ondervond.³⁶⁰ Hij kijkt “niet echt tevreden” terug op zijn jaren in Arolsen en heeft nauwelijks nog contact met personen uit zijn garnizoenstijd. De andere militairen die een wat langere inburgeringsperiode nodig hadden, vielen niet zo duidelijk onder deze noemer van “financieel gemotiveerde BSD-ers”.

Tenslotte nog een woordje over de zaken waarmee de Belgen aanvankelijk het meest problemen hadden. Bijna de helft stoorde zich nergens noemenswaardig aan. Vijf personen merkten op dat ze het zeer vervelend vonden dat in Duitsland het leven in het weekend quasi stilviel: vanaf vrijdagmiddag hield men in veel bedrijven en administraties op met werken en op zaterdagmiddag sloten dan ook nog eens alle winkels. Vier personen stoorden zich aan “de Duitse mentaliteit”. Volgens hen vertoonden een aantal Duitsers “chauvinistische” trekken in de zin dat “wat Duits was, beter was” en dat alles eerst door en door gekeurd werd; ook mensen. Ook Gerald Haelen, BSD-kind, heeft dit zo ervaren en nam daarvoor de mooie uitdrukking “TÜV-mentaliteit” in de mond.³⁶¹ Verder werden ook nog de militaire mentaliteit en de taal aangestipt als gegevenheden waarmee men moeilijk kon omgaan. Met “militaire mentaliteit” bedoelden onze getuigen dat alles in Arolsen het leger bij wijze van spreken uitademde en dat de militaire graden altijd en overal aanwezig waren en gerespecteerd werden. De schaduw van de kazerne viel letterlijk en figuurlijk over het privé-leven van de militairen en burgers. Dit was in België bij verre niet zo duidelijk voelbaar geweest.

Bij onze getuigen uit de tweede generatie bleek de vraag naar heimwee en aanpassingsmoeilijkheden overbodig. 47% van hen waren in België geboren, 53% in Duitsland.³⁶² Bovendien verbleven zij die wel op Belgische bodem ter wereld kwamen er hooguit drie jaar, zodat zij te jong waren om enige band met België te ontwikkelen, laat staan er vrienden of herinneringen aan te hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat niemand van de jongeren ooit heimwee naar hun land van geboorte had. Voor de meesten was België het land van de grootouders, de familie, waar men hun taal sprak. Vrienden had men er wegens de doorgaans korte verblijven niet, tenzij men er als tiener op internaat was. De wortels van de Belgische Arolser jeugd lagen in Duitsland, ongeacht hun geboorteplaats.

³⁶⁰ Elf jaar mag objectief een lange tijd lijken, maar geen enkele andere van onze beroepsvrijwilliger kreeg zo snel of vroeg zo snel mutatie aan.

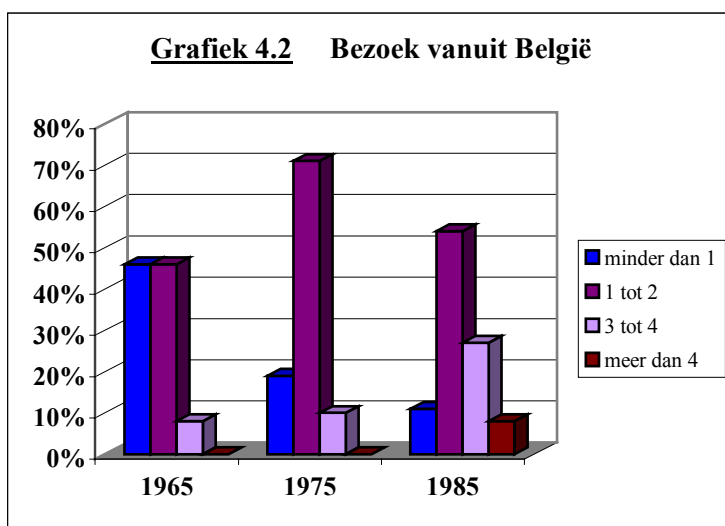
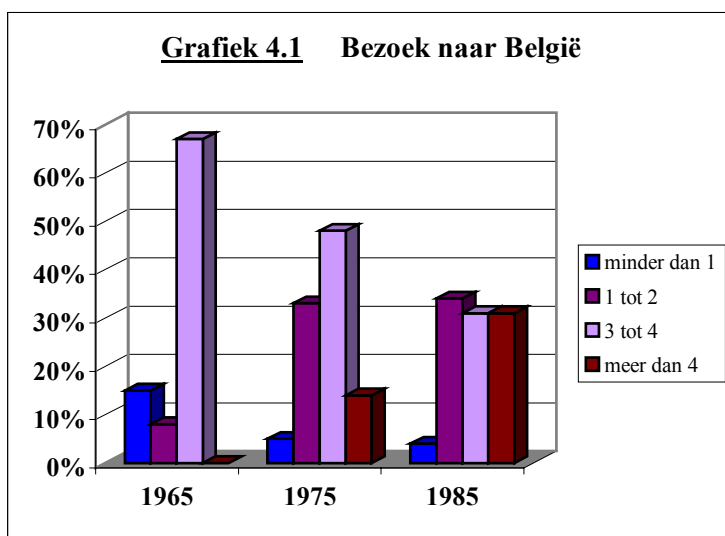
³⁶¹ TÜV staat voor *Technischer Überwachungs-Verein*. Deze term wordt vooral in verband met voertuigen gebruikt. Een auto krijgt een TÜV-zegel wanneer hij door de autoinspectie grondig onderzocht en goedgekeurd werd. Gerald Haelen, Enquête II, 2.

³⁶² 30 getuigen vormen honderd procent.

4.2. Levendige band met België?

4.2.1. Bezoek vanuit en naar Duitsland

De allerbelangrijkste vorm van contact van de Arolser Belgen met hun thuisfront was natuurlijk het bezoek. De BSD-ers trokken van tijd tot tijd naar België en/of kregen bezoek uit België. We verwerkten de antwoorden op de vragen “hoe vaak ging u naar België” en “hoe vaak kreeg u bezoek uit België” tot de onderstaande grafieken.³⁶³

³⁶³ 13 respondenten getuigden over 1965, 21 over 1975 en 26 over 1985. Dit zijn enkel respondenten uit de eerste generatie. We stelden de tweede generatie dezelfde vraag, maar vroegen niet om onderscheid te maken tussen de verschillende decennia, daar we er vanuit gingen dat omdat vele onder hen destijds te jong waren om betrouwbare, accurate herinneringen over zaken als frequentie van bezoeken te hebben. Omdat de antwoorden hierdoor maar weinig bewijskracht hebben, laten we hen weg.

Vandaag bedraagt de reistijd tussen Arolsen en Brussel ongeveer 4,5 tot 5 uren. De verkeerssituatie in 1965 was echter niet vergelijkbaar met de huidige. Een groot deel van de route moest toen nog via gewone wegen afgelegd worden in plaats van via autosnelwegen. Ook de wagens haalden nog niet dezelfde snelheden als deze van vandaag. In de jaren zestig mocht men dus gemakkelijk rekenen met een enkele rit die tot tien uren kon duren!³⁶⁴ Dit leek de garnizoensleden maar weinig te deren. Ondanks het feit dat een reis naar België twee halve dagen in de auto betekende, gingen 67% van onze getuigen drie tot vier keer per jaar voor een week of langer op bezoek bij vrienden en familie in België. We zien dat doorheen de tijd meer en meer gezinnen tenminste één keer per jaar naar het moederland terugkeerden. Evenzo registreerden we een spectaculaire stijging van het aantal gezinnen dat zeer frequent (meer dan 4 keer per jaar) naar België trok: van 0% in 1965 tot 31% in 1985. Hiervoor maken we de verbeterde verbinding tussen de twee landen (autobaan) en het feit dat steeds meer jonge militairen een eigen auto hadden, verantwoordelijk.

Wat de grafiek niet duidelijk toont, maar wel uit de vragenlijsten klaar naar voren komt, is dat militairen die reeds zeer lang (meer dan 15 jaar) in het garnizoen verbleven met de tijd steeds minder op bezoek in België gingen. We interpreteren dit als een gevolg van een voortschrijdende integratie van deze individuen in Duitsland. De band met het moederland verslapte. Het was maar met bijzondere inspanningen van beide kanten, dat vriendschappen van in Arolsen gestationeerde BSD-ers met ‘thuisgebleven’ Belgen konden overleven. Veel vriendschappen gingen teloor naarmate men langer in Duitsland woonde. Daarnaast werd ook de familie – en dan vooral de ouders – snel ouder. Bij vele militairen overleden de ouders tijdens hun verblijf in Arolsen. Zo dunde ook het aantal familieleden uit dat men kon gaan bezoeken.

Bezoek vanuit België was in 1965 nog relatief zeldzaam. Bijna de helft van onze respondenten kreeg minder dan één keer per jaar Belgische vrienden en familie over de vloer. Evenveel gezinnen konden zich één tot twee keer per jaar over bezoekers uit België verheugen. Hiervan zullen ook de moeizame verbindingen aan de oorsprong liggen. In 1975 deden al merkkelijk meer bezoekers het garnizoen aan. Maar een kleine twintig procent kreeg minder dan één keer Belgische familie of vrienden op visite. Tegelijk steeg het aantal gezinnen bij wie dit drie tot vier keer per jaar gebeurde. Meer dan vier keer zat er echter voor geen van onze respondenten in. Pas vanaf 1985 vond men vanuit België steeds frequenter de weg naar Arolsen.

Ongeveer de helft van onze gezinnen vierde Kerstmis en Nieuwjaar in familiekring in België. Toch waren dit niet de topmomenten: vooral de zomervakantie en familiefeesten zoals huwelijken, communies en begrafenissen waren de gelegenheden bij uitstek om naar België af te zakken. Iets minder dan een kwart van de respondenten – vooral vrijgezellen – trok ook voor een weekend naar

³⁶⁴ Deze schattingen die bevestigd werden door een routeplanner én door een aantal getuigen.

huis. Wanneer men de verre verplaatsing in rekening brengt, mag dit als veel beschouwd worden. Ook het bouwen van een eigen huis kon voor veelvuldige verplaatsingen naar het moederland zorgen: om toezicht te houden op de werken werd zeer vaak op en af gereisd.

Net zoals de volwassenen, herinneren zich de jongeren nog het meest trips naar België in de zomer of ter gelegenheid van een of ander familiefeest. Hun antwoorden corresponderen eigenlijk over de hele lijn met die van hun ouders, met als verschil dat de getallen hier wat hoger lagen. Deze afwijking kan gedeeltelijk verklaard worden door het feit dat 43% van onze jongeren soms zonder hun ouders naar België reisden. Tijdens de zomer gingen sommigen bij de grootouders op vakantie, terwijl hun ouders in Arolsen achterbleven. Uit de cijfers kunnen we afleiden dat dit ook voor de kerst- en paasperiode het geval moet zijn geweest.

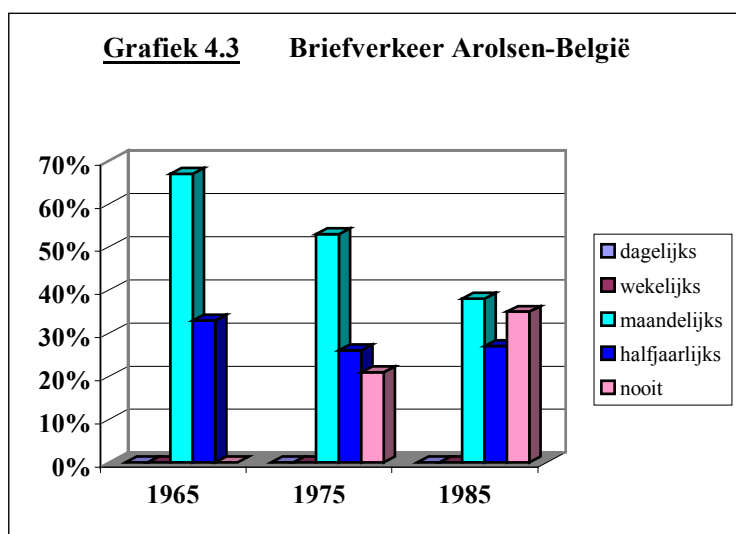
Een eigen wagen leek onontbeerlijk: elk gezin reed bijna uitsluitend met de eigen auto naar België. Slechts twee personen reden een enkele keer met collega's mee. Ook de Dagelijkse Verlofgangerstrein (DVT) was niet erg populair: amper 16 procent van de volwassenen spoorden een enkele keer met het hele gezin richting Vlaanderen. Bij de jongeren lag dit cijfer reeds bij 27%. Zij reisden soms samen met de ouders met de trein, maar spoorden toch veel vaker alleen. De ritten met deze trein mochten dan wel relatief goedkoop zijn, ze waren helaas ook ellendig lang. De DVT stopte niet in Arolsen. De reizigers uit het garnizoen moesten eerst met de wagen of de bus naar het twintig kilometer verder gelegen Warburg. De trein vertrok daar in 1970 dagelijks om kwart voor twee 's nachts om dan om kwart voor negen 's ochtends het station van Brussel binnen de rollen.³⁶⁵ Waarschijnlijk zagen velen tegen deze zeven uren treinen op en namen van zodra er een goede snelwegverbinding was liever de auto.

Zoals te verwachten waren de bezoekers – vanuit het standpunt van de eerste generatie – meestal ouders, gevolgd door broers en zussen. Ook tantes, ooms, neven en nichten waagden zich af en toe eens in Duitsland om te kijken waar hun familie gestationeerd was. 32% kreeg ook Belgische vrienden over de vloer. Dit is een stuk minder dan familieleden, maar niettemin nog behoorlijk veel, gezien de grote afstand die te overbruggen was en de lange tussenperioden waarin men elkaar niet zag. “Andere” bezoekers (amper 3%) waren ex-collega's en –garnizoensgenoten, die nog eens terugkwamen naar hun oude werkplek. In tegenstelling tot de volwassenen antwoordden de jongeren vooral “ooms, tantes, neven en nichten” op de vraag wie hen kwam bezoeken (90%). Zeventig procent herinnerde zich dat oma en opa op bezoek kwamen. Mogelijk waren hun grootouders in sommige gevallen reeds te oud om de verre verplaatsing te maken.

³⁶⁵ *Les Forces Belges en Allemagne vous souhaitent la Bienvenue*, annex N. De omgekeerde reisweg werd in Brussel om 12h45 aangevat met aankomst in Warburg om 19h15.

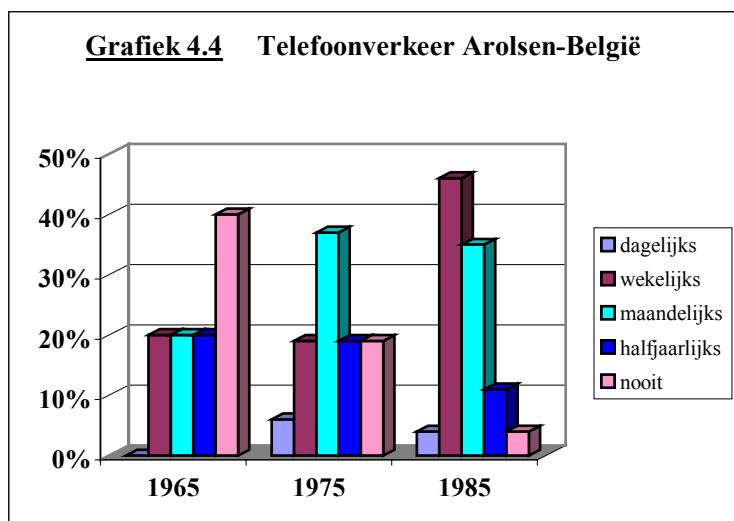
4.2.2. Brieven en telefoontjes

Telefonisch en schriftelijk contact met de familie en vrienden vormden vooral in de jaren zestig een surrogaat voor de visites. Uit de onderstaande grafieken, die zich ook baseren op de antwoorden op onze enquête, blijkt dat de evolutie van het telefonisch contact tussen Arolsen en België omgekeerd evenredig verloopt met die van het briefverkeer.³⁶⁶ In de vroege jaren van het garnizoen hadden de meeste gezinnen nog geen eigen telefoon. Bovendien waren de internationale gesprekken nog zeer omslachtig én duur. De daling van de gesprekskosten en de toename van het aantal gezinnen met een telefoontoestel, verklaart het toenemende telefoonverkeer tussen België en het garnizoen. Daar telefonisch contact veel directer en levensechter is dan dat per brief, zal dit – van zodra ze zich dit konden veroorloven - de voorkeur van de meeste gezinnen hebben genoten.³⁶⁷

³⁶⁶ Om dezelfde reden als bij de bezoeken naar en vanuit België, moeten we hier de resultaten van de eerste generatie buiten beschouwing laten (zie voetnoot 363).

³⁶⁷ De BSD beschikte over een goed uitgebouwde militaire postdienst met 2 sorteercentra en 17 postkantoren. Ook Arolsen had zijn eigen postkantoor. Miliciens konden (normale) brieven portvrij versturen, terwijl ook beroepsmilitairen gunsttarieven genoten. Deze goedkope tarieven golden eveneens voor post vanuit België met bestemming BSD. Brieven tussen België en Duitsland waren in de regel niet langer onderweg dan binnenlandse post. 'De militair postdienst', *Vox* (28 november 1985) 10.

4.2.3. Interesse in de Belgische en de Duitse actualiteit

Een verdere belangrijke indicator om te meten in hoeverre de band met het thuisland bleef bestaan, was de interesse voor de Belgische actualiteit bij onze respondenten (tijdens hun verblijf in Arolsen). Bij de eerste generatie was die relatief sterk. Zeven van de tien Belgen volgde het reilen en zeilen in het verre België op de voet (tabel 4.1). De Belgische jongeren uit Arolsen waren veel minder dan hun ouders geïnteresseerd in wat in het land van de grootouders gebeurde: 40% van hen informeerde zich geregeld over de situatie in België. Dit is niet verwonderlijk, daar kinderen doorgaans sowieso minder belangstelling hebben voor de actualiteit en doordat geen van hen eigenlijk langere tijd in België gewoond had. Voor het gros van de garnizoensjeugd was het een relatief onbekend land. In deze context zouden we het resultaat misschien zelfs als een betrekkelijk grote belangstelling mogen bestempelen.

Tabel 4.1 Respondenten met interesse in actualiteit

Actualiteit		volwassenen	jongeren
Belgische	nationaal	70%	40%
	lokaal	97%	67%
Duitse	nationaal	90%	67%
	lokaal	97%	67%

Hoewel... De tweede generatie was duidelijk meer geïnteresseerd in het dagelijkse Duitse nieuws. 67% van de jongeren volgde de nationale en lokale actualiteit. Dit plaatst de hierboven gepresenteerde resultaten opnieuw in een ander daglicht. Bestond bij de Belgische Arolser jeugd dus een sterke belangstelling voor de gebeurtenissen in ons land? Niet echt. Ze bestond, maar was matig.³⁶⁸ Ook de

³⁶⁸ Kinderen uit burgergezinnen lijken meer ‘nieuws-gierigheid’ aan de dag gelegd te hebben dan die uit militaire gezinnen.

eerste generatie vertoonde een sterkere interesse voor de Duitse nationale en lokale actualiteit dan voor de Belgische. 97% informeerde zich over het lokale gebeuren, 90% over wat zich op het nationale vlak afspeelde. Wij interpreteren dit als een teken van een sterke affiniteit met Duitsland en zijn mensen.

4.2.4. Belgische en Duitse media

Aan deze informatiebehoefte kon via verschillende wegen voldaan worden. In de info-shop van de kazerne van Arolsen konden alle – werkelijk álle – mogelijke Belgische dagbladen, weekbladen en tijdschriften gekocht worden op de dag dat ze verschenen.³⁶⁹ Deze logistieke en financiële inspanning werd door Landsverdediging geleverd om de vervreemding van het moederland bij de BSD-ers binnen de perken te houden. Volgens Gilbert Moons, die als OSC-officier voor de bestelling van de kranten verantwoordelijk was, was *Het Laatste Nieuws* met voorsprong de meest populaire krant bij de militairen, gevolgd door *De Standaard*.³⁷⁰ De resultaten van onze enquête gaven hem gelijk. De vermelde dagbladen bekleedden rang twee en drie in de top drie van de meest genoemde antwoorden. Op plaats één stond het antwoord “geen Belgische kranten of tijdschriften”. Vooral burgers en beroepsvrijwilligers informeerden zich via andere kanalen over de actualiteit; of informeerden zich helemaal niet. *Het Laatste Nieuws* werd vooral door de onderofficieren gelezen, terwijl *De Standaard* de lievelingskrant van veel officieren bleek. Deze laatste lazen overigens het meest, de beroepsvrijwilligers het minst.

Wat de Duitse geschreven pers betreft, stond de *Waldeckische Landeszeitung (WLZ)* op eenzame hoogte. Bij de helft van onze getuigen lag de krant op de ontbijttafel. Haar sterkste concurrent in het garnizoen was de *Hessisch-Nassauische Allgemeine*, die net zoals de *WLZ* een sterke lokale inslag had. 23% antwoordde geen Duitse krant te lezen. Bij de tijdschriften tenslotte stak geen enkel magazine er met kop en schouders bovenuit. De meest uiteenlopende Belgische én Duitse tijdschriften werden gelezen.

De Belgische jongeren vertoonden een volledig ander leespatroon dan hun ouders. Ze lazen maar weinig dagbladen. De kranten die wel gelezen werden, waren diegenen die ze thuis aantroffen en door hun ouders waren gekocht. Dat waren in de eerste plaats *Het Laatste Nieuws* en de *Waldeckische Landeszeitung*. De jeugd kocht vooral tijdschriften. Bij de Belgische scoorde het jongerenmuziektijdschrift *Joepie* het allerhoogst, op de voet gevolgd door *Flair* en *Humo*. Ook *Bravo*, de

³⁶⁹ De prijzen van de geschreven pers verschilden niet van deze in België. Interview met Gilbert Moons op 28 augustus 2004.

³⁷⁰ Ibidem.

Duitse tegenhanger van *Joepie*, was zeer populair.³⁷¹ Tenslotte kon eveneens het Duitse TV-tijdschrift *Hörzu* op een trouw jong Belgisch lezerschap rekenen.

Vanaf midden oktober 1977 kon men ook in de meest oostelijk gelegen garnizoenen dankzij een nieuwe (militaire) tv-mast te Mengerlinghausen eindelijk de Belgische nationale televisiezenders BRT en RTBF rechtstreeks ontvangen.³⁷² Hiervoor had de OSC-officier Gilbert Moons lang moeten vechten. Reeds in mei 1973 was voor Arolsen, Brakel, Essentho en Korbach een voorlopige relaiszender geïnstalleerd, die dagelijks video-opnames van een dag oud uitstraalde. Deze opname van Belgische programma's gebeurde in een station te Bildchen (nabij Aken) waar men reeds vele jaren vroeger de voorgenoemde zenders kon ontvangen.³⁷³ De videocassettes werden dan in allerijl naar Niedermarsberg gebracht, waar bodes uit de hogervermelde garnizoenen hen afhaalden. Het resultaat was dat Arolsen vanaf 1973 onder andere het BRT- of RTBF-journaal met een dag vertraging kon bekijken. Deze vertraging, de omslachtige procedure en de vele technische pannes zorgden ervoor dat de verantwoordelijken bij de legertop bleven aandringen op degelijke infrastructuur. In oktober 1977 haalden ze hun slag thuis.³⁷⁴

De garnizoensbevolking nam dit aanbod dankbaar aan. Van zodra het – met of zonder vertraging – mogelijk was keek bijna iedereen naar de BRT.³⁷⁵ De RTBF kon daarentegen maar tien procent van de volwassenen en drie procent van de jeugd bekoren. Deze twee zenders hadden natuurlijk maar een beperkt programma-aanbod, zodat ook de Duitse omroepen veel Belgische kijkers hadden. De openbare ZDF en ARD stonden bovenaan het lijstje van de meest bekeken kanalen, gevolgd door de verschillende private, commerciële zenders. Een interessant weetje is misschien nog dat tien procent van onze volwassenen opgaf geregeld – uit interesse en nieuwsgierigheid – naar programma's van de Oost-Duitse omroepen DDR1 en DDR2 te kijken. Dit was nog meer het geval bij de jongeren. Vooral de mooie Oost-Duitse kinderfilms werden zeer gesmaakt.³⁷⁶

Wat radiozenders betreft was men grotendeels aangewezen op de Duitse. Om de radiofrequenties van de BRT te ontvangen moest men ware heksentoeren uithalen met zelfgebouwde antennes die enkel op bepaalde plaatsen en bij de juiste weersomstandigheden flarden van Belgische radiosignalen konden opvangen. Omdat een eigen BSD-radiostation niet bestond, kon men in principe een streep trekken

³⁷¹ Deze waren niet de enige jongerentijdschriften die in het garnizoen werden gelezen. Andere waren *Tina*, *Pop Rocky*, *Mädchen*, enz.

³⁷² De evolutie van de tv bij de BSD is na te lezen in: *Les Forces Belges en Allemagne. Informations de Presse*, 35-36.

³⁷³ De garnizoenen die net over de grens lagen konden zonder bijkomende zendmasten de Belgische tv- en radio-omroepen ontvangen. Met uitzondering van Arolsen, Korbach, Essentho en Brakel konden de meeste overige garnizoenen dankzij een nieuw uitgebouwd televisienet de BRT- en RTBF-programma's aanvankelijk in relais en vanaf 1974 ook rechtstreeks ontvangen. 'Belgische TV in de BSD', *Vox* (28 november 1985) 5.

³⁷⁴ Gilbert Moons, Vragenlijst I, 5-6; Interview met Gilbert Moons op 28 augustus 2004.

³⁷⁵ Drie van onze 31 getuigen uit de eerste generatie keken ook na 1977 geen Belgische televisie.

³⁷⁶ Carine Van De Velde, Enquête I, 8.

door het beluisteren van Nederlandstalige radioprogramma's in Arolsen. De Amerikaanse en Britse troepen in Duitsland hadden wel hun eigen zenders, die ook in Arolsen een klein aantal Belgische luisteraars hadden. Toch werd in het garnizoen in de eerste plaats naar de verschillende kanalen van de lokale *Hessische Rundfunk* geluisterd.

We concluderen dat vooral in de beginjaren de verschillende kranten en tijdschriften voor de versterkte garnizoenen de belangrijkste bronnen van informatie over het gebeuren in België waren. Het dagelijks beschikbaar maken van Belgische dagbladen in de info-shop was een bewuste zet van de legerleiding om een al te grote vervreemding bij haar manschappen en hun families tegen te gaan. Ook de installatie van een militaire zendmast te Mengershausen in het najaar van 1977 moet tegen deze achtergrond gezien worden. Van de mogelijkheid om het Belgisch journaal te volgen, werd door de overgrote meerderheid van de garnizoensbewoners dankbaar gebruik gemaakt.

4.3. Veranderingen in het zelfbewustzijn

Om te ontdekken in hoeverre er bij onze getuigen een affiniteit met Duitsland was gegroeid en of de houding tegenover België veranderde, vroegen we hen aan te geven welk land zij als hun moederland beschouwden en hoe zij zich voelden wat nationaliteit betreft. Voor deze laatste vraag gaven we hen de keuze tussen Belg, Duitser, Vlaming, BSD'er en ander. Daarbij vroegen we hen om een woordje uitleg. De antwoorden op beide vragen waren erg moeilijk te verwerken, aangezien verschillende respondenten meerdere categorieën aankruisten.³⁷⁷ Soms gaven ze hun antwoorden een rangorde, andere keren hadden we er het gissen naar. Voor de volwassenen was het resultaat als volgt: 77% kruiste België aan als moederland. 23% opteerde voor Duitsland en een verdere 6% identificeerde zich met een ander moederland.

Bijna allen waren in België geboren, geen van hen in Duitsland.³⁷⁸ Toch beschouwde slechts 77% België als (een van) zijn of haar moederland(en). De 23% die "Duitsland" antwoordde, bewijst daarmee dat het gastland gaandeweg wel een heel speciale plaats innam. Iets meer dan de helft van deze personen huwde een Duitse vrouw, wat zeker de banden met het land in belangrijke mate versterkte. Bij de overigen konden we geen voor de hand liggende verklaring vinden, behalve dat men dermate geïntegreerd was in de gastmaatschappij dat men zich er verregaand mee ging identificeren en de band met België op de achtergrond verdween.

³⁷⁷ Dit verklaart waarom de som van de aangegeven procenten meer dan honderd bedraagt. Het referentiegetal was hier 31 voor de eerste generatie en 30 voor de tweede.

³⁷⁸ Twee respondenten kwamen in Belgische Congo ter wereld, terwijl één verdere getuige geen geboorteplaats vermeldde. Vermoedelijk werd hij echter ook in België geboren.

Bij de jongeren stellen we iets gelijkaardig vast. Hier was de score als volgt: België 43%, Duitsland 23% en “ander” 34%. Opvallend was echter dat hier wel alle respondenten een duidelijke keuze maakten.³⁷⁹ Blijkbaar werden zij minder geplaagd door een identiteitscrisis dan hun ouders. Deze hadden meestal ongeveer twintig jaar in België gewoond, alvorens naar Duitsland te verhuizen. Hun affiniteit met hun geboorteland was dan ook diep geworteld. Tegelijk lieten vele jaren Duitsland ook hun sporen na, net zoals het BSD-leven... ze zagen zich voor een onmogelijke keuze gesteld en probeerden deze te omzeilen door met een ranglijstje te antwoorden. De jongeren, die slechts één soort leven gekend hadden, viel deze keuze veel minder zwaar.

Minder dan de helft van de volwassenen vind dat België zijn of haar moederland is. Doordat slechts 47% inderdaad in België geboren is, lijkt ons het resultaat niet abnormaal. Interessanter wordt het echter wanneer we nader bekijken welk aandeel van de respondenten die zichzelf met België identificeert er ook daadwerkelijk geboren is. Dit was slechts bij ruim de helft het geval. De plaats van geboorte kan hier niet de bepalende factor geweest zijn: minder dan de helft van zij die voor Duitsland als moederland kozen, was daar ook geboren.³⁸⁰ Een deel van de 34% die “ander” aankruiste, zag zich voor een dilemma gesteld en kon niet kiezen. Anderen noemden zichzelf ontworteld en *heimatslos* en wisten niet goed waar ze nu eigenlijk bij hoorden.

Ook onze volgende vraag wierp meer nieuwe vragen op dan ze duidelijke antwoorden genereerde. Voelde men zich in de eerste plaats Belg, Duitser, Vlaming, BSD-er of toch iets anders?³⁸¹ Opnieuw kregen we meervoudige antwoorden, doorgaans in de vorm van een rangorde. Het resultaat luidde:

Tabel 4.2 Nationaliteitsgevoel bij de respondenten

	volwassenen	jongeren
Belg	61%	63%
Vlaming	35%	20%
BSD-er	32%	40%
Duitser	13%	7%
Ander	10%	10%

Naast een sterke bekentenis tot Vlaanderen, stellen we vast dat een derde van eerste generatie zich heel sterk met de BSD identificeerde. Dit is erg problematisch voor de betrokkenen, daar het zich hier om een *Heimat* handelt die vandaag niet langer bestaat. Vele van de ex-BSD-ers voelen zich vandaag in België dan ook wat verloren en lijden onder een zekere heimwee naar vroeger, naar het garnizoen.

³⁷⁹ i.e. één antwoord, geen rangorde.

³⁸⁰ Niks spreekt ervoor dat onze getuigen “moederland” letterlijk geïnterpreteerd hebben als land waarvan hun moeder afkomstig was. We vonden geen correlatie tussen het antwoord op de vraag en de herkomst van een persoons moeder.

³⁸¹ We beschouwden deze vraag als verregaander dan de vraag naar het moederland. Met andere woorden: wie zichzelf Duitser noemt, heeft een sterkere band met Duitsland, dan wie het land als zijn moederland beschouwt.

Men voelt zich niet ten volle thuis in België, maar ook in Duitsland blijft het gevoel dat men eigenlijk nergens echt bijhoort. Hetzelfde stelden we – versterkt – vast bij hun kinderen. Wat eveneens opvalt, is dat 13% van de oudere generatie zich sedert het langdurige verblijf in de BSD ook Duitser voelt, hoewel men *de jure* natuurlijk Belg is. Dit gold echter vrijwel uitsluitend voor de personen die vandaag nog steeds in de omgeving van Arolsen wonen én met een Duitse gehuwd zijn. De zeven procent jongeren die zich Duits voelen, wonen ook nog altijd in Duitsland en hebben een Duitse moeder. In zoverre zijn deze resultaten begrijpelijk. Toch is de belangrijkste conclusie natuurlijk dat de overgrote meerheid zich in meerdere of mindere mate Belg voelt en dat bij beide generaties. Dit wekt weinig verwondering voor wat betreft de volwassenen, echter des te meer voor hun kinderen. Het opgroeien in een semi-Belgische mini-maatschappij in het buitenland, resulteerde voor de meeste jongeren toch in een sterke band met het land van hun ouders.

Tenslotte dienen we nog even in te gaan op de tien procent die met geen van de aangeboden categorieën vrede kon nemen. De meeste van hen noemen zichzelf *heimatlos*, terwijl een aantal zichzelf ziet als deel van een groter geheel dat de nationale grenzen overstijgt. Daarbij werden vooral de woorden Nato-lid en Europeaan in de mond genomen. Het fenomeen ‘identificatie met lokale, nationale en supranationale categorieën’ bleek echter zeer ingewikkeld. We probeerden te ontdekken of een samenloop van bepaalde factoren (zoals bijvoorbeeld aantal jaren in Duitsland, motieven voor de komst naar de BSD, nationaliteit van de echtgenote enz.) misschien dezelfde antwoorden genereerden, maar konden geen eenduidige verbanden vaststellen. Om te achterhalen of er dergelijke relaties effectief bestaan, zou een veel grootschaligere enquête met meerdere honderden deelnemers noodzakelijk zijn. Door de beperkte tijd die ons voor deze studie ter beschikking stond, was dit onderzoek echter niet te realiseren.

Wat we uit dit alles wel kunnen afleiden, is dat het langjarige verblijf op veel militairen en burgers een diepe impact had. Daar waar de overgrote meerderheid zich tevoren ongetwijfeld Belg (of Vlaming) genoemd zou hebben en ongetwijfeld België geantwoord zou hebben op de vraag naar het moederland, heeft de BSD-ervaring een aantal van onze getuigen veranderingen in het zelfbewustzijn teweeggebracht. Wij beschouwen deze veranderingen als indicaties voor en het gevolg van een solide integratie van de betrokken personen in de gastgemeenschap.

4.4. Van blijvers en vertrekkers

4.4.1. Operatie Reforbel

Wanneer in november 1989 de val van Berlijnse muur het einde van het Oost-West-conflict inluidde, werd de BSD-ers al snel duidelijk dat de dagen van het garnizoen geteld waren. Van onze 62 respondenten verbleven er toen nog 38 in Arolsen.³⁸² Zijn zagen een onzekere toekomst tegemoet. In december 1990 kondigde het Ministerie van Landsverdediging uiteindelijk de operatie Reforbel aan.³⁸³ Voor velen hield deze operatie een terugkeer naar België in tussen 1992 en 1995. De grootscheepse actie moest gepaard gaan met sociale maatregelen om die terugkeer zo gesmeerd mogelijk te laten verlopen. Het leger beloofde zo veel mogelijk rekening te houden met de individuele wensen van het beroepskader. Daartoe werd het personeel van de eenheden individueel geraadpleegd inzake zijn wensen voor een mutatie.³⁸⁴ Bovendien kregen beroepsmilitairen die over ontslag nadachten de kans om een aantal maanden lang hun geluk te beproeven in de Duitse of Belgische burgersector. Wie geen job vond, kon alsnog in het leger blijven.³⁸⁵

De 14de compagnie Genie van Arolsen werd naar de provincie Antwerpen verlegd en zou omgevormd worden tot een paracommando-eenheid. Het 1 JP zou in Leopoldsburch in Limburg haar nieuwe thuis krijgen, de logistieke eenheden te Heverlee. Beide verhuizingen moesten eind 1994 voltrokken zijn. Kon men met de voorgestelde nieuwe woon- en werkplaats geen vrede nemen, dan kon men zich op sociale redenen beroepen en een aanvraag indienen om elders in België terecht te komen.³⁸⁶ De aanvrager kreeg de beslissing uiteindelijk één jaar voor de uiteindelijke verhuizing te horen.³⁸⁷ Ook het lerarenkorps van de RMS Volkmarsen en de Belgische basisschool Arolsen moesten andere plannen gaan smeden. In respectievelijk 1993 en 1994 zouden de scholen voorgoed hun deuren sluiten. Leerkrachten die per se in de BSD wilden blijven, konden een taak in de westsector opnemen. De overigen konden bij Ministerie van Onderwijs kenbaar maken waar ze het liefst terecht zouden komen

³⁸² 62 van onze respondenten gaven ons de redenen voor hun beslissing om al dan niet in Duitsland te blijven en antwoordden op de vraag naar hun huidige verblijfplaats. De enkelen die zich hierover in stilzwijgen hulde, werden hier buiten beschouwing gelaten.

³⁸³ REturn of the FORces to BELgium. De voornaamste reden voor de terugtrekking was van budgettaire-organisatorische aard. Het leger had elke beschikbare militair nodig om zijn effectieven in België op peil te houden. Bovendien opende deze drastische besparingsoperatie perspectieven om de rampzalige rekrutering door middel van hogere salarissen en weekendvergoedingen te verbeteren. E. RASPOETIN, 'De BSD strijkt de vlag', *De Morgen* (18 mei 2003).

³⁸⁴ 'Sociale begeleiding in het kader van Reforbel', *'t Arolserke* (november 1991) 10-12.

³⁸⁵ 'Gigantisches Rückzugsprogramm der Streitkräfte', *Waldeckische Landeszeitung* (11 april 1992).

³⁸⁶ Wiens ouders of schoonouders hulpbehoevend waren, wiens echtgenote Duitse was, wiens kinderen elders op school zaten, wie in Duitsland een huis gebouwd had, enz. kon "sociale redenen" invoeren.

³⁸⁷ *'t Arolserke* (februari 1991) 18.

voor een nieuwe baan.³⁸⁸ Het garnizoen stond met andere woorden in rep en roer: iedereen moest zijn toekomst nieuw gaan plannen.

Voor welke toekomst hebben onze getuigen uiteindelijk gekozen? Elf (29%) van zij die ten tijde van de val van de muur nog in het garnizoen leefden, besloten te blijven. De reden was evident: op één na hadden allen een Duitse echtgenote en in de meeste gevallen waren de kinderen zeer Duits opgevoed.³⁸⁹ Sommigen hadden bovendien in Arolsen een huis gekocht. De respondent die ondanks het feit dat hij niet met een Duitse vrouw was gehuwd toch in Arolsen wou blijven, beseftte dat een reïntegratie in de Belgische samenleving na 32 jaar niet van een leien dakje zou lopen. Als jonge gepensioneerd werd hem bovendien een positie aangeboden als vertaler bij het *Internationale Suchzentrum* van het Rode Kruis te Arolsen, terwijl hij in België – gezien zijn leeftijd – waarschijnlijk nooit meer aan de bak zou zijn gekomen.³⁹⁰ O.L., een getuige uit de tweede generatie die eveneens een Duitse echtgenote had, vertelde gepoogd te hebben om naar België te verhuizen. Al snel kwam het gezin echter tot de conclusie dat het absoluut geen band met België (meer) had, zodat het na enkele jaren besloot zich dit keer definitief in Duitsland te vestigen.

Onze overige respondenten keerden wel gedwee naar het vaderland terug. De meeste gezinnen van onderofficieren en beroepsvrijwilligers kozen het zekere (behoud van hun job) voor het onzekere (werkloosheid) en verhuisden met de eenheden mee.³⁹¹ Officieren daarentegen werden meestal nog voor de sluiting van het garnizoen nogmaals aan een normale mutatie onderworpen. De drie leden van het BSD-lerarenkorps waren begin de jaren negentig nog te jong om op pensioen te gaan. Er zat voor hen dus niet veel anders op dan een taak op te nemen aan een Vlaamse school. Theoretisch bestond de mogelijkheid nog een tijdlang in een BSD-school van de Westsector te werken, maar aangezien dit slechts uitstel van executie betekende, verwierpen de betrokken gezinnen deze optie. De jongere generatie sloot zich vrijwel steeds bij de keuze van zijn ouders aan. Het einde van het garnizoen hield voor een aantal van hen ook voordelen in: sommigen stonden op het punt hogere studies aan te vatten in België. Het vooruitzicht de familie wat dichterbij te hebben, was dan ook geen onaantrekkelijk vooruitzicht.

De getuigen die lang voor er sprake was van de opdoeking van de BSD Arolsen verlieten, hadden gelijkaardige beweegredenen als hun garnizoensgenoten die tot het einde bleven: mutatie van hogerhand opgelegd en pensionering (zelf of van de vader). Twee van de vaders vermeldde dat ze

³⁸⁸ G. LOUWET, 'BSD, de laatste verhuis', *Brandpunt* (juli 2003) 351.

³⁸⁹ Hiermee bedoelen we niet zozeer de schoolopleiding, maar wel de opvoeding die de kinderen thuis genoten, de taal die thuis werd gesproken, de culturele oriëntering, enz.

³⁹⁰ Maurits Bulckens, Vragenlijst V, 1.

³⁹¹ Een onderofficier zag meteen na de val van de muur de bui al hangen en ging meteen actief op zoek naar een interessante vacature binnen het leger. Zijn preventieve actie werd nauwelijks een jaar later beloond met een nieuwe werkplaats in België in een garnizoen van zijn keuze. Waarschijnlijk was hij niet de enige die handelde alvorens het leger in zijn plaats een beslissing nam. Jean-Pierre Baerckmans, Vragenlijst I, 1.

een garnizoenswissel hadden aangevraagd omwille van de studies van hun kroost. Men wou de kinderen geen internaatverblijven aandoen. Eén gezin voelde zich naar eigen zeggen niet lekker in Duitsland en was blij eindelijk terug naar België te mogen. Twee getuigen uit de eerste generatie bleven in Arolsen nadat hun vader op non-actief was gezet. Bij de ene waren de ouders (Duitse moeder!) in Duitsland blijven wonen, de andere huwde een Duitse man.

Van onze 62 getuigen zijn er uiteindelijk dertien in Duitsland blijven wonen, doorgaans in of rond Arolsen. Op één enkele uitzondering na, hadden zij alle Duitse familie. Ook de factor ‘eigen woning’ speelde een rol in de beslissing te blijven. De overigen zijn naar België teruggekeerd.³⁹² De aankondiging van de terugkeer werd door de meeste onder hen echter niet met open armen ontvangen: men wou het garnizoen niet echt verlaten, maar werd er door de politieke veranderingen toe gedwongen. Uit angst hun job te verliezen en daardoor hun gezin in een financieel zeer precarie situatie te storten, accepteerden de meeste militairen en burgers een verhuizing naar België. Toch waren er ook andere stemmen te horen. Een aantal gezinnen verwelkomde de terugkeer omdat deze vooral de schoolgaande en studerende kinderen het leven zou vergemakkelijken. Tenslotte waren er ook nog een zeer klein aantal getuigen dat opmerkte zich in een Belgische omgeving beter te voelen.³⁹³ Lang niet iedereen deelde hun mening, zoals we meteen zullen zien.

4.4.2. Een snelle reïntegratie in de Belgische maatschappij?

Na een verblijf van soms wel tientallen jaren in de BSD was een snelle aanpassing van de BSD-ers aan het Belgisch leven allerm minst te verwachten. En inderdaad, veel gezinnen kampten met reïntegratieproblemen. Meer dan de helft van de volwassenen ondervond moeilijkheden na de terugkeer. Bij de jongeren was dat aantal zelfs nog hoger. Vrijwel alle volwassenen misten vooral het samenhorigheidsgevoel, de collegialiteit en de geborgenheid van het leven in een kleine gemeenschap. De Belgische mentaliteit werd aan de Duitse getoetst en vaak slechter bevonden: échte Belgen kenden geen solidariteit, waren meesters in het sjoemelen, waren bemoeiziek en waren bovendien onhoffelijk in de omgang – om maar een paar klachten van terugkeerders op te noemen.³⁹⁴ Hier kwam men in een veel hardere wereld terecht waarin het motto veel meer dan in Arolsen ‘ieder voor zich’ luidde. Dit werd nog versterkt doordat de ex-Arolsers over heel Vlaanderen verspreid gingen wonen, zodat de

³⁹² Volledigheidshalve: drie getuigen zijn uiteindelijk in het niet-Duitse buitenland terechtgekomen. Zie bijlage 3.

³⁹³ Zo bijvoorbeeld Gerald Haelen, die een deel van zijn secundair onderwijs in België volgde: “Ik heb altijd het gevoel gehad dat de Belgen veel warmer en socialer zijn. Dit neemt niet weg dat ik ook veel toffe mensen in Duitsland ken en regelmatig zie. Maar ze zijn toch anders en veel minder hartelijk [...] Mijn ouders en zus zijn wel in Duitsland gebleven.” De getuige, wiens moeder Duitse is, besloot onafhankelijk van zijn gezin naar België terug te keren. Binnen onze groep van respondenten was hij hiermee niet alleen, maar toch nog steeds een uitzondering. Gerald Haelen, Vragenlijst I, 1.

³⁹⁴ In de aangehaalde volgorde: Gilbert Moons, Enquête I, 14; Jean-Pierre Baerckmans, Enquête I, 11; Paul Tuerlinckx, Enquête I, 14-15 en Liesbeth Tuerlinckx, Enquête I, 10.

vriendenkring van weleer geen kans op overleven had. Veel BSD-ers hadden tientallen jaren in Duitsland verbleven en hielden in België nauwelijks nog vrienden over. Hen bleef enkel nog hun soms schaars geworden familieleden. Alle overige sociale contacten moesten van nul opgebouwd worden.³⁹⁵

Bij de jongeren werd dit vaak nog versterkt gevoeld. Voor de merendeel was België een relatief vreemd land en had zijn bevolking een andere mentaliteit dat deze die zij in Arolsen hadden leren kennen. De Belgen zelf verwelkomden de nieuwkomers overigens niet altijd met open armen: “Ja, ik had grote aanpassingsproblemen. De Belgische mentaliteit verschilde enorm van de Duitse en van die van de BSD-ers. Voor de Belgen was je een buitenlander. De meeste Belgen wisten niet eens wat de BSD was en het interesseerde hen ook niet. Je was gewoon een vreemde eend. Je paste niet in hun wereld omdat je anders opgegroeid bent.”³⁹⁶ Goedele Tuerlinckx’ uitspraak vond bijval bij verschillende andere getuigen, waaronder Kevin Bonné, die ten tijde van de terugkeer naar België dertien jaar oud was en dus nog school liep: “Ik voelde me een vreemdeling in eigen land. Ik heb bijna twee jaar lang aanpassingsproblemen gehad omdat ik mij niet kon verzoenen met de Belgische mentaliteit. Daarbovenop ben ik ook nog gepest geweest om de reden dat ik uit Duitsland kwam”.³⁹⁷

Ook de jongeren leden vaak onder het uiteenvallen van hun vriendenkring. Omdat velen nog schoolplichtig waren, moesten ze zich ook nog eens zien aan te passen aan een nieuwe schoolomgeving. Dit liep lang niet altijd probleemloos. Naast pesterijen van klasgenootjes, zagen velen zich geconfronteerd met taalmoeilijkheden. Bij enkelen was een Duitse invloed hoorbaar, terwijl anderen dan weer enkel algemeen Nederlands spraken en daardoor geen jota van de plaatselijke dialecten verstonden.³⁹⁸ Een aantal getuigen beklagde zich er tenslotte over dat de Belgische maatschappij veel materialistischer was dan deze die ze in Arolsen gekend hadden. Els De Brauw licht deze stelling wat toe:

“We leefden in een ‘kaki’ wereldje: iedereen op straat droeg een legeruniform, wat ik als kind ervaren heb als een symbool voor harmonie. Ironisch genoeg heb ik van het begrip ‘klassenverschil’ in een zo hiërarchische wereld als de militaire nooit iets gemerkt in Arolsen. Toen ik op 14-jarige leeftijd in België landde, was het ‘klassenverschil’ in de maatschappij veel geprononceerder: kinderen van een ‘advocaat’ voelden zich verheven boven kinderen van een ‘bakker’; de ene pochte met zijn huis dat groter was dan dat van de andere; de ene droeg merkkleding, de andere kleren zonder merk... In Arolsen heb ik die sociale verschillen nooit persoonlijk gemerkt of gevoeld. Vaders droegen kaki en waren militairen, de kinderen droegen kleren uit de Bahnhofstraße...”³⁹⁹

³⁹⁵ Sporadisch aangehaalde elementen die men miste, waren de natuur en de vrijheid en onafhankelijkheid die het leven in het buitenland bood.

³⁹⁶ Goedele Tuerlinckx, Enquête I, 11. Zij was bij de terugkeer naar België reeds meerderjarig.

³⁹⁷ Kevin Bonné, Enquête I, 8. Andere getuigen die gelijkaardige ervaringen beschreven waren Gerald Haelen, Florent Verberckmoes, Els De Brauw, Steve Herck en Robert Vrancken.

³⁹⁸ Dit lijkt vooral het geval te zijn geweest bij de jongeren die in Limburg terechtkwamen. Els De Brauw, Enquête I, 11 en Anouschka De Block, Enquête I, 8.

³⁹⁹ Els De Brauw, Enquête I, 6.

Een laatste, maar niet onbelangrijk probleem waarmee de BSD-ers bij hun terugkeer geconfronteerd werden, was van financiële aard. Hoewel slechts één enkele getuige dit vermeldde, moet het zeker vele gezinnen slapeloze nachten bezorgd hebben.⁴⁰⁰ Het verlaten van de BSD betekende voor de betrokkenen een serieuze financiële stap terug. De zoëven vermelde dame had het over een bedrag van niet minder dan duizend euro minder per maand! In België viel de gratis huisvesting weg, moest men opnieuw BTW op alle mogelijk consumptiegoederen betalen, kreeg men geen verwijderingsvergoeding meer, enz. De meeste gezinnen bij hun aankomst in Duitsland meubilair van het leger in bruikleen gekregen. Ook de aankoop van nieuwe meubels deed zo de kosten stijgen. Terwijl in veel gezinnen de moeder huisvrouw was geweest, was ze nu genoodzaakt werk te zoeken. Geen sinecure een wat oudere leeftijd en zonder veel werkervaring. Tegelijk moet wel gezegd worden dat dit probleem in principe ook gold voor de achterblijvers: ook voor hen bestond de CMC niet langer, betaalde DHF de huur niet meer en viel de verwijderingsvergoeding weg.

Het lijkt geen twijfel dat de verhuis van Duitsland naar België voor het merendeel van de BSD-ers een grote aanpassing vergde en dat dit tijd kostte. De vraag dringt zich echter op of deze reïntegratieproblemen te wijten waren aan de verschillen tussen de Belgische en de Duitse leefwereld, of aan deze tussen de Belgische en de BSD-leefwereld. Wij zijn de mening toegedaan dat vooral het wonen, leven, werken en opgroeien in het beschermde garnizoenswereldje hiervoor verantwoordelijk was. Het feit dat Belgische Arolseners zich in België niet meteen thuis voelden, levert niet per definitie een bewijs voor een heel goede integratie in de Duitse gemeenschap. Onze respondenten hadden het vooral over verschillen tussen de Belgische en de BSD-mentaliteit.⁴⁰¹ Van de Duitse mentaliteit was nauwelijks sprake. Toch zien we in dat de geestelijke ingesteldheid van de Belgen in Arolsen meer bij de Duitse moet hebben aangeleund, dan bij de Belgische. In zoverre kunnen we besluiten dat de Arolser BSD-ers een verandering in leef- en denkwijze hadden ondergaan.

4.4.3. Nostalgie

Vandaag is het meer dan tien jaar geleden dat de kazerne van Arolsen haar deuren sloot. De meeste militairen en hun gezinnen die terugkeerden, hebben zich inmiddels in België een nieuw bestaan opgebouwd. Arolsen is echter niet vergeten. Meer nog, bij velen heerst nog steeds een groot verlangen naar vroeger. Op één na hebben al onze getuigen van de eerste generatie nog geregeld contact met kennissen, vrienden en ex-collega's uit het garnizoen. Een vierde heeft vandaag nog geregeld professioneel te doen met voormalige Arolseners. De meeste militairen zijn inmiddels echter op pensioen en onderhouden private contacten. Iets minder dan de helft bezoekt trouwens waar mogelijk reünies.

⁴⁰⁰ Monique Van Kroonenborg, Enquête I, 12.

⁴⁰¹ BSD-mentaliteit is een problematisch begrip. De geestelijke instelling van een BSD-er die bijvoorbeeld bij Keulen gestationeerd was, is niet dezelfde als die van een BSD-er in de veel meer geïsoleerde oostelijke garnizoenen. Waarschijnlijk is een begrip als "mentaliteit van de Belgen in Arolsen" hier meer gepast.

De jongeren lijken wat minder aan het verleden vast te houden. Toch staat nog drie vierde van hen in contact met personen uit het garnizoen.

Tabel 4.3 Terug naar Arolsen

	volwassenen	jongeren
nooit meer	13%	14%
enkele keren	32%	43%
jaarlijks 1 à 2 keer	45%	21%
jaarlijks 3 à 4 keer	5%	14%
vaker	5%	7%

Tabel 4.3 toont dat respectievelijk 55 (volwassenen) en 42 procent (jeugd) van de nu in België wonende respondenten ten minste één keer per jaar naar de garnizoensstad trekken om daar – meestal tijdens de *Viehmarkt* in augustus – met andere ex-Arolsers en Duitse vrienden samen te komen en nog eens te klinken op de goede oude tijd. Van sommigen wonen de ouders of kinderen er nog steeds, zodat voor hen een terugkeer tegelijk een familiebezoek is. Deze cijfers tonen dat Arolsen voor zoveel ex-BSD-ers zoveel meer was dan enkel een woon- en werkplaats. Dit verlangen naar dat wat geweest is, is ook de Duitse Nationale Dienst voor Toerisme opgevallen. Deze speelt hier op in door de organisatie van zogenaamde nostalgiereizen. Dat niet enkel de Arolser ex-militairen graag herinneringen ophalen in de Duitse garnizoenssteden, bleek uit de enorme respons die de Dienst kreeg: in 2001 kwamen duizenden aanvragen voor de brochure over deze reizen binnen, waaronder talloze van ex-Arolsers. Wegens het grote succes besloot men de nostalgiereizen in het vaste aanbod op te nemen.⁴⁰²

4.5. Verduitsste Belgen, Belgische Duitsers?

Het oordeel over de graad van ‘verduitsing’ van de Belgische militairen, burgers en hun gezinnen moet voor elk individu apart geveld worden. We zijn ons er dan ook van bewust dat we ons met een veralgemenende uitspraak op glad ijs wagen. Het opzet van ons onderzoek dwingt ons echter tot een zekere generalisering. We trachtten in dit hoofdstuk te achterhalen in hoeverre de Belgen in Arolsen aan vervreemding van België ten prooi vielen. Daartoe gingen we na hoe intensief hun contacten met het thuisland waren en of hier doorheen de tijd veranderingen zichtbaar werden. Als criteria hanteerden we de frequentie van familie- en vriendenbezoeken, de intensiviteit van het brief- en postverkeer met België en de belangstelling voor de actualiteit in Vlaanderen.

⁴⁰² N. CARPENTIER, ‘Nostalgieris naar de Duitse kazerne’, *De Morgen* (2 december 2002). Emiel Criel stuurde ons een knipsel uit een dergelijke brochure waarin reclame wordt gemaakt voor een weekendje Bad Arolsen.

De toch wel erg frequente bezoeken aan en vanuit België en de relatief goede verzorging met informatie over het reilen en zeilen in ons land dankzij kranten, tijdschriften en TV, konden toch niet verhinderen dat de band van de BSD-ers met België “uitgerokken” werd. In de zeldenste gevallen verdween hij echter volledig. Dit was enkel het geval bij militairen die met Duitse vrouwen gehuwd waren en zich zodanig geïntegreerd hadden dat een flink stuk van hun Belgische identiteit verloren ging, of tenminste weg werd geschoven. De overgrote meerderheid greep echter alle geboden kansen om de band met het thuisfront levend te houden. Het onderhouden van de relatie met België ging bij hen niettemin ook gepaard met de groei van een sterke affiniteit met Duitsland. Bij sommigen werd het gastland uiteindelijk zelfs zo belangrijk dat zich veranderingen in hun zelfbewustzijn lieten optekenen.

Wanneer in 1989 het ijzeren gordijn werd gesloopt en men zich geconfronteerd zag met het toekomstige einde van de BSD, brak voor onze getuigen de tijd aan om kleur te bekennen: in welk land zou men zijn toekomst vormgeven? Bij wie voor Duitsland koos, werd de beslissing bijna in alle gevallen gemotiveerd door een Duitse partner. Dit besluit werd echter al eerder genomen: in vele van deze gezinnen werden de kinderen zeer Duits-georiënteerd opgevoed én vaak had men in Arolsen een huis gebouwd of gekocht. De overige garnizoensleden verhuisden – al dan niet uit economische noodzaak gedwongen – mee met hun eenheden.⁴⁰³ De kinderen sloten zich in de meeste gevallen aan bij de beslissing van hun ouders. De reïntegratiemoeilijkheden waarmee veel ex-BSD-ers in de nasleep van hun terugkeer te kampen hadden, bewees dat de meesten van hen wel degelijk een integratieproces hadden doorlopen. Echt Belgische Belgen waren ze na al die jaren Duitsland niet langer...

Met uitzondering van zij die een Duitse gehuwd hadden en in Arolsen bleven wonen, zou men onze respondenten echter onrecht aandoen door hen ‘Belgische Duitsers’ te noemen. Neen, zij verdienen veelmeer het label ‘Verduitste Belgen’: in essentie waren zij Belgisch gebleven en hadden ook al die tijd contact met het thuisland onderhouden. Toch was de Duitse invloed op hun persoonlijkheid, mentaliteit en soms ook taal groot genoeg om hen bij hun terugkeer duidelijk te doen aanvoelen dat ze anders waren dan de “Belgische Belgen”. Integratie in de Duitse en BSD-maatschappij lijkt ons hiervoor de enige plausibele verklaring.

⁴⁰³ Het mes sneed echter aan twee kanten: ook in België zag men financiële moeilijkheden op zich toekomen, maar daar was tenminste het familiehoofd zeker van zijn job.

ALGEMEEN BESLUIT

Sturende factoren van het integratieproces

Tijdens dit uitgebreide onderzoek zijn ons inziens zes grote factoren aan het licht gekomen die een belangrijke rol speelden in het integratieproces van de Belgen in Arolsen. Vier daarvan hadden een positieve uitwerking: de grootte van het garnizoen, de afstand tot België, de lange duur van de Belgische aanwezigheid in de Waldeckische stad en de relatieve openheid van de lokale bevolking ten aanzien van de Belgen.

Het garnizoen telde – dienstplichtigen inclusief – iets minder dan tweeduizend personen. Daarmee was het een middelgroot garnizoen. Groot genoeg om een eigen gemeenschapsleven te hebben, maar ook klein genoeg om te verhinderen dat de bewoners zich in dat leven gingen opsluiten. De miliciens wisselden frequent, dus hechte vriendschappen met hen sluiten, was moeilijk. Wat bleef, was een groep jonggezellen en daarnaast een 260-tal gezinnen; samen goed voor ongeveer 750 volwassenen en 350 kinderen en jongeren. Deze kleine gemeenschap bood het voordeel dat vrijwel iedereen elkaar kende. Met deze mensen werkte, woonde, sportte, at en feestte men samen. Men vormde met andere woorden een hechte en solidaire gemeenschap.⁴⁰⁴ Deze medaille had echter ook een keerzijde: door steeds weer met dezelfde mensen om te gaan, raakt men in zekere zin ook op hen uitgekeken. De oplossing hiervoor was het zich openstellen voor de Duitse bevolking. Wij menen dat de deelname van de helft van onze respondenten aan het Duitse verenigingsleven, een uiting van dit verlangen naar “iets nieuws, iets “anders” was.⁴⁰⁵

De militaire gemeenschap in Arolsen was niet enkel overzichtelijk, maar woonde bovendien erg ver van België. Dit maakte het contact met het thuisland noodzakelijkerwijs minder intensief dan in de garnizoenen dicht bij de Belgische grens het geval was. Even heen en terug zat er tijdens het weekend

⁴⁰⁴ De overzichtelijkheid van het garnizoen lag volgens ons ook aan de basis van de relatief zwakke sociale en ruimtelijke scheiding tussen de verschillende militaire categorieën die we in Arolsen optekenden (zie hoofdstuk II, p. 40 e.v.). In garnizoenen zoals bijvoorbeeld Soest of Siegen, die (in 1983) respectievelijk 5.850 en 4.650 leden telden, werden de verschillen tussen officieren, onderofficieren en beroepsvrijwilligers op alle vlakken veel sterker gehandhaafd. Manu Jacobs, Enquête II, 1, <http://www.museum-bsd.de/grafiken/standorte.htm>.

⁴⁰⁵ We vermoeden dat hoe kleiner een garnizoen was, des te hoger het aandeel lag van Belgen die in Duitse verenigingen actief waren. Hoewel de potentiële vriendenkring van de jongeren nog enger was dat die van hun ouders (in Arolsen woonden gemiddeld 380 Belgische kinderen van uiteenlopende leeftijden), was hun lidmaatschap in Duitse verenigingen bijna verwaarloosbaar klein. We maakten de van de Duitse afwijkende schooluren en vakantie-regelingen hiervoor verantwoordelijk, evenals het feit dat het garnizoen twee zeer actieve Belgische jeugdverenigingen had: de Scouts en Andromeda/Acid (zie hoofdstuk III, p. 80).

niet echt in. Vanuit het oogpunt van integratie was dit natuurlijk iets positiefs: wie meer vrije tijd in de stad doorbracht, was meer geneigd daar uit te gaan en deel te nemen aan sociale activiteiten. De tijd waarin Belgen en Duitsers elkaar konden leren kennen, werd hierdoor gevoelig verhoogd. Het absolute tegendeel vormden de BSD-garnizoenen Aachen, Goch, Gefrath enz. Hier waren de Belgische kwartieren enkel tijdens de werkweek bewoond. Op vrijdagavond werd het gezin – áls het al naar Duitsland was mee verhuisd – in de auto geladen en ijld men naar België, waar het eigenlijke sociale leven van deze BSD-ers plaatsvond.

Niet enkel de grootte en de afstand tot België waren bepalend voor de mate van integratie van een garnizoensgemeenschap. Ook de factor tijd speelde een rol. Dit was echter geen exclusief kenmerk van het garnizoen Arolsen, maar gold voor alle BSD-standplaatsen. Hoe langer men ergens woont, des te meer raakt men vertrouwd met de plaats en zijn mensen. Deze logische gevolgtrekking was zowel van toepassing op het individu als op de hele Belgische gemeenschap. Vele van onze getuigen woonden tien, twintig, ja zelfs meer dan dertig jaar in Arolsen en kenden de stad daardoor waarschijnlijk beter dan menig Duitser. Men beheerste de taal steeds beter en had vriendschapsbanden die met de jaren steeds hechter werden. Velen leefden reeds langer in de stad dan ze ooit in hun geboorteplaats hadden gedaan. Het is dan ook geen wonder dat Arolsen voor vele “thuis” werd.

De lange duur van de Belgische aanwezigheid had ook een effect op de Duitse bevolking en haar houding tegenover de Belgen. Voor vele burgers uit Arolsen was het bestaan van een Belgische gemeenschap binnen de hunne zo’n evidentie geworden, dat de Belgen als deel van de stad werden aanvaard. En met die aanvaarding hebben we het vierde en laatste “positieve” punt aangesneden: de integratie van een sociale groep in een nieuwe gemeenschap kan pas plaatsvinden wanneer de gastbevolking zich hier niet tegen verzet. In Arolsen was dit – op een klein aantal uitzonderingen na – geen probleem. De stad had de Belgen in zekere zin nodig: tweeduizend goed verdienende consumenten zijn een economische factor van belang. Bovendien mocht de stad op de welwillendheid van de militaire overheid rekenen in goede én kwade tijden.⁴⁰⁶

Vele elementen spraken dus vóór een goede integratie van de Belgen. Er waren echter ook twee remmende factoren, waarvan één zelfs heel zwaar doorwoog. Paradoxaal genoeg had het feit dat de BSD-ers een relatief hoge levensstandaard hadden ook een negatief kantje. De interessante materiële voorwaarden lokten een bepaald type militair – maar ook burger – naar de BSD. Waar veel Belgen uit professionele of persoonlijke redenen voor een garnizoen aan het ijzeren gordijn kozen, was er ook een aantal van hen dat enkel en alleen op het geld was afgekomen. Het BTW- en huurvrij leven en de verwijderingsvergoeding boden het attractieve vooruitzicht in België snel een huis te kunnen bouwen

⁴⁰⁶ Daarbij denken we in de eerste plaats aan de hulp die vooral de genie-eenheden geboden hebben bij de overstroming van het Twistedal in 1965 en aan het Alleefest, waarvan de lasten vrijwel volledig op de schouders van de militairen terechtkwamen.

én afbetalen. De kostprijs hiervan, namelijk het verblijf in het buitenland, ver van thuis, nam men in koop. Dit soort BSD-ers kon omwille van zijn geestesinstelling en motivatie onmogelijk in de gastgemeenschap integreren.

Een ander en nog veel sterkere rem op de aanpassing van de Belgen, was de aanwezigheid van een “mini-België” in elk garnizoen. Het rijtje van Belgisch voorzieningen in Arolsen was zo goed als onbeperkt: eigen woonwijken, een eigen winkel, eigen restaurants- en bars, een eigen school, eigen (jeugd)verenigingen, een eigen bibliotheek, een eigen cinema, een eigen bank, eigen dokters, eigen hospitalen, eigen priesters, eigen werkgelegenheid, een eigen rechtbank... noem maar op. Het was perfect mogelijk BSD-er te zijn zonder contact te hebben met de Duitsers. Alles was immers voorhanden. Het behoeft geen betoog dat deze faciliteiten – hoewel uiterst aangenaam – de weg naar een goede integratie behoorlijk bemoeilijkten. Hadden al deze voorzieningen niet bestaan, dan waren alle Belgen gedwongen geweest mee te draaien in de Duitse maatschappij. Nu bleef de keuze aan het individu.

Het integratieproces zelf

In de inleiding presenteerden we het door ons gehanteerde integratiebegrip én de schaal waarmee we wilden meten in hoeverre de Arolser Belgen zich aan het Duitse leven hadden aangepast. Deze schaal had drie grote ijkpunten: accommodatie, acculturatie en assimilatie. Het integratieniveau *accommodatie* had in principe iedereen in het garnizoen bereikt. Vrijwel iedereen kon zich in het Duits verstaanbaar maken en de verschillen tussen de Duitse en de Belgische cultuur waren nu ook weer niet zó groot dat de garnizoensbewoners grote moeilijkheden ondervonden om op een gepaste manier om te gaan met de Duitse bevolking. Er waren echter Belgen die op dit niveau bleven steken. Dit waren natuurlijk de hierboven besproken BSD-ers die aan de Oost-Duitse grens hun spaarpot kwamen vullen. Om onze terminologie uit het laatste hoofdstuk trouw te blijven, zouden we hen “Belgische Belgen” of “Belgisch gebleven Belgen” kunnen noemen.⁴⁰⁷

Dat volwassenen dit peil niet voorbijstreefden, is nog enigszins te begrijpen: ze waren al bij al in België geboren en getogen en bleven doorgaans maar korte tijd in Arolsen. Eigenaardiger is echter dat de zonen en dochters van deze personen evenmin een hoger integratieniveau bereikten. Deze jongeren, die opgroeiden in de BSD, zijn geen “Belgische Belgen” gebleven, maar gewórd. Eigenlijk waren bij hen alle voorwaarden vervuld om ten minste de acculturatie te bereiken: zo woonden ze vanaf hun prille jeugd in Duitsland en hadden ze de kans om Duitse kinderen te leren kennen, al ligt dit

⁴⁰⁷ We konden slechts één van onze respondentengezinnen als behorende tot deze categorie definiëren. Dit is echter niet verwonderlijk gezien het uitgangspunt voor onze zoektocht naar potentiële getuigen. Zie inleiding, p. 9.

natuurlijk moeilijk wanneer men door de ouders voor elke vrije minuut mee naar België wordt genomen. Deze ouders hebben van hun kroost werkelijk Belgen gemaakt.

Bij het gros van onze respondenten mochten we echter reeds van *acculturatie* spreken. Hun aanpassing aan hun Duitse omgeving oversteeg het puur functionele. Door veelvuldig en intens contact met de lokale bevolking werd een deel van de eigen persoonlijkheid aangetast. Dit gebeurde vaak onbewust, maar kwam des te duidelijker tot uiting één keer men opnieuw met de Belgische maatschappij geconfronteerd werd. Wij beschouwen iedereen die bij zijn terugkeer naar België op kleinere of grotere reïntegratieproblemen stootte als behorende tot deze groep. Onze respondenten kwamen hier tot de – voor sommigen verrassende – vaststelling dat ze lang niet meer zo Belgisch waren als ze dachten. Hun jarenlange verblijf in Arolsen had voor een zekere graad van “verduitsing” gezorgd. In de kern bleven ze echter Belgen. Zoals gezegd behoorden de meeste van onze respondenten tot deze groep, zowel wat de volwassenen als de jongeren betreft. Voor de BSD-jeugd was dit eigenlijk het minimale stadium van integratie dat te verwachten was. De aanwezigheid van de goed ontwikkelde Belgische infrastructuur – in het bijzonder het Belgisch scholennet – heeft bij velen echter een voortschrijding van het integratieproces in de weg gestaan.⁴⁰⁸

Men kan tenslotte van *assimilatie* spreken wanneer de etnische grenzen tussen twee populaties of tussen een individu en een gastbevolking verdwijnen. Een kleine groep respondenten bereikte deze hoogste graad van integratie. Zij waren met Duitse vrouwen gehuwd, hadden hun kinderen erg Duitsgericht opgevoed, hadden hen bovendien naar lokale scholen gestuurd en woonden vaak buiten de Belgische wijken. Het verwonderde dan ook niemand dat deze groep Belgen, die vooral uit onderofficieren bestond, ook na de sluiting van het garnizoen in Arolsen bleef wonen. De band met België was in vele gevallen bijna doorgesneden, men voelde zich (bijna) Duitser. Ook een aantal jongeren bereikten de quasi volkomen integratie: zij kozen voor een Duitse partner, hadden niet zelden een Duitse moeder en voelden er ook niets voor om naar België te verhuizen.

Natuurlijk hebben we hierboven sterk veralgemeend. De “integratieschaal” kent veel meer tussenpunten dan enkel de drie voorgestelde. Bovendien zijn er veel min of meer meetbare factoren die de integratie van een individu positief of negatief beïnvloeden, maar de uiteindelijk bereikte graad van aanpassing van elke BSD-er was toch sterk afhankelijk van zijn of haar individuele psychologische constitutie. En dat is voer voor psychologen.

⁴⁰⁸ Acculturatie is een wederzijds proces. Ook de gastbevolking neemt doorgaans elementen over van de minderheid in haar midden. Daar dit buiten het opzet van onze studie lag, hebben we dit ook niet onderzocht. Het kan echter een uitgangspunt zijn voor verdere navorsing.

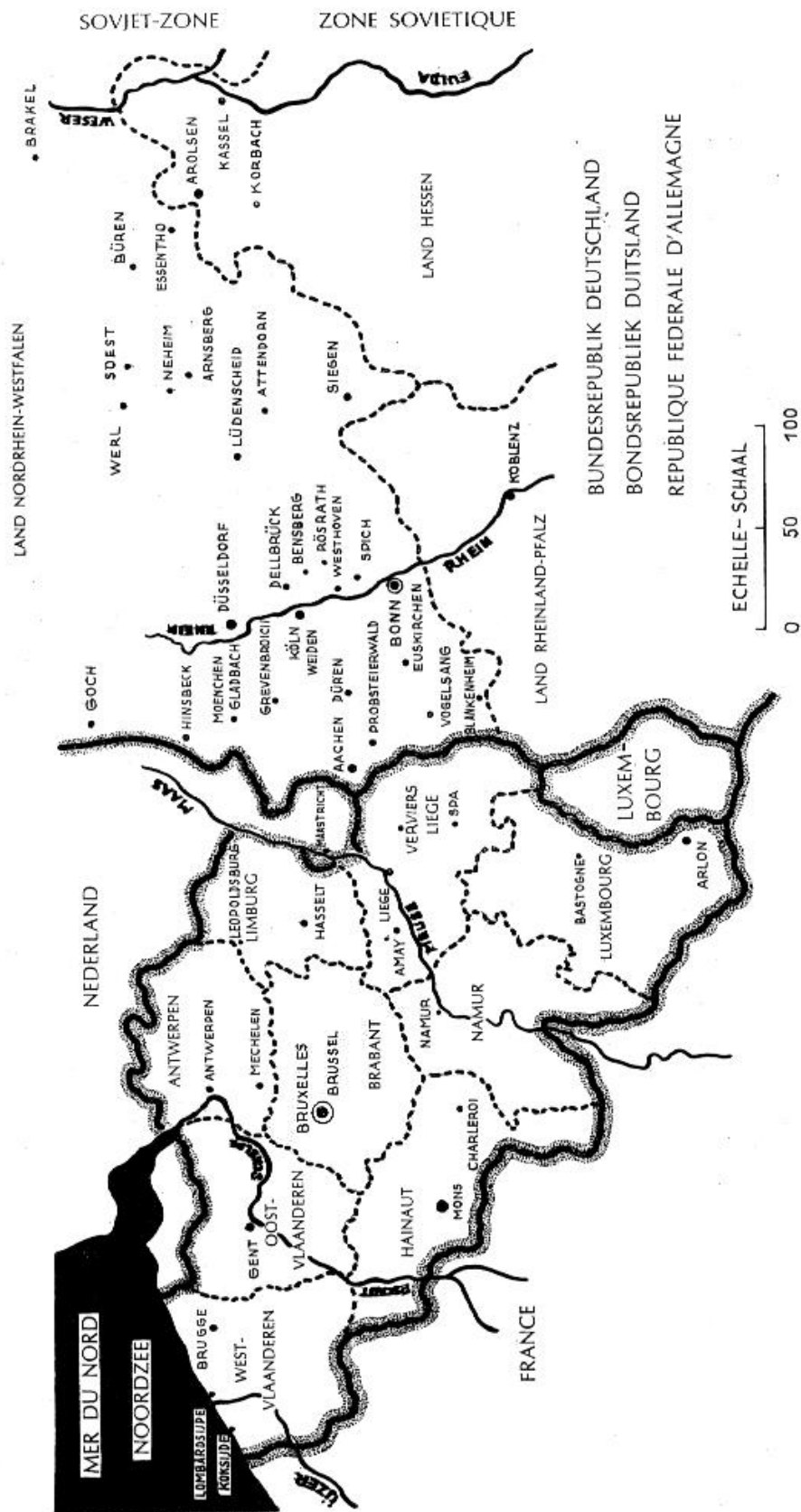
Braakliggend terrein

We spraken talloze aspecten van het leven in het BSD-garnizoen aan. Toch zouden we dit onderzoek nog in verschillende dimensies kunnen uitbreiden. Het is meermaals wenselijk gebleken onze enquête – misschien in licht aangepaste vorm – door te voeren bij een veel uitgebreidere groep respondenten. Daarbij ware een sterkere focus op de evolutie van de verhouding tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap doorheen de tijd aangewezen. Ook de Duitse bevolking zou in deze zaak gehoord moeten worden. Dit niet enkel om hun inschatting over de al dan niet integratie van de Belgen te horen, maar eveneens om te achterhalen of zich ook binnen de Duitse gemeenschap veranderingen hebben voltrokken die in gang werden gezet door de Belgische aanwezigheid in de stad. Een laatste en net zo interessante invalshoek die aan de bestaande studie zou kunnen worden toegevoegd, is misschien toch die van de duizenden miliciens die tussen 1960 en 1994 een aantal maanden in het garnizoen verbleven. Hoewel hun aanwezigheid erg kort was, zou hun beeld van de Belgische gemeenschap in Arolsen – als dat van een waarnemer die enigszins buiten het gebeuren staat – interessante nieuwe elementen aan het licht kunnen brengen.

Ook de BSD verdient volgens ons meer aandacht van de zijde van historici dan tot op heden het geval was. Dit hoeft niet per se een puur militair onderwerp te zijn. In onze studie vonden we bijvoorbeeld veel raakpunten met de sociologie, wat een meer interdisciplinaire aanpak aanmoedigt. Nog zijn er veel ooggetuigen. Binnen enkele jaren kan zich dit snel veranderen. Hier lokken onderwerpen zoals een vergelijkende (integratie)studie van meerdere garnizoenen, Belgische, maar ook Britse, Amerikaanse, Franse of Nederlandse. Ook de denkpiste die wij verlaten hebben, namelijk die van de *interne* integratie van de Belgische gemeenschap, blijven we verder interessant vinden. We vermoeden echter dat nog enkele jaren zullen moeten verstrijken alvorens de getuigenissen hierover betrouwbaarder worden. Veel BSD-ers leefden bovendien ten tijde van de val van de Berlijnse Muur en de hervereniging van Oost- en West-Duitsland nog steeds in Duitsland. Zodoende zijn zij getuigen van de receptie van deze gebeurtenissen bij de West-Duitse bevolking... Tot op heden allemaal onontgonnen terrein... zonde om het braak te laten liggen.

Bijlage 1 Overzichtskaart van de BSD-garnizoenen

Bron: *Les Forces Belges en Allemagne vous souhaitent la Bienvenue: Brochure d'accueil et d'information* (nr. 06980), Section ISC EM
 1 (BE) Corps en FBA et OCASC – Division Famille-Jeunesse FBA, s.l, s.d., bijlage D.

Bijlage 2**Overzicht van de in Arolsen gestationeerde eenheden**

De volgende eenheden waren gestationeerd in de Kazerne Slt. Antoine aan de Große Allee te Arolsen:

1 Jagers te Paard	mei 1960 - maart 1994	verkenner
- 4 Esc RECCE (Esc B 1 JP)	maart 1961- december 1979	verkennerseenheid
- 16 Esc RECCE (Esc C 1 JP)	maart 1961- maart 1969	verkennerseenheid
- 17 Esc RECCE (Esc D 1 JP)	mei 1962 - 1969	verkennerseenheid
14 Cie Genie	april 1961 - 1994	genie-eenheid
210 Cie Log	juli 1983 - 1994	logistieke eenheid
202 Cie Mat Det	1970 - juli 1983	logistieke eenheid
107 Pl Rav TPT	? - juli 1983	ravitaillering
6 Cie MP pel D	? - 1994	militaire politie
Provoost Det	1960 - 1994	rijkswacht
BPS 37	1951 - 1994	afdeling Belgische militaire postdienst

Bron: http://www.museum-bsd.de/museum-bsd/grafiken/standorte/standorte_arolsen.htm

Bijlage 3 Kenmerken van de respondenten

Naam	Geboorte-jaar	Geboorte-plaats	Jaren in Arolsen	Huidige verblijfplaats	Beroeps-groep**	Partner (volwas.) Moeder (jeugd)
Volwassenen						
Baerckmans Jean-Luc	1960	Wetteren	78-94	België	BV	geen partner
Baerckmans Jean-Pierre	1953	Wetteren	75-77 80-90	België	OO	geen partner
Bonné Christiaan	1960	Coquilhadstad***	78-94	België	OO	Belgisch
Bulckens Maurits	1939	Olen	77-94	Duitsland	BUR	Belgisch
Christens Jean	1957	?	76-92	België	BV	Russisch
Commeyne Daniel	1939	Menen	59-83	België	OO	Duits
Criel Emiel	1930	Zelzate	70-75	België	OO	Belgisch
Dardenne Filip°	1932	Beerse	60-71	België	BV	Belgisch
De Brauw Freddy	1947	Aalst	70-75 78-82 83-87 90-91	België	O	Belgisch
Demuyneck Didier	1942	Brugge	72-93	België	BUR	Belgisch
Detré Jacques	1940	Lot	60-64 70-94	Duitsland	OO	Duits
Dodoens Werner°	1949	Ninove	69-94	België	OO	Belgisch
Eeckhout Guido	1953	Bondo***	75-94	België	O	Duits
Groven Ivan	1955	Jesseren	80-93	België	BUR	gescheiden
Heyligen Maria	1931	Heusden-Zolder	60-77	België	OO	Belgisch
Jespers Alfons	1939	Arendonk	59-93	Duitsland	OO	Duits
Mannaerts Luc	1938	Deurne	68-94	Duitsland	OO	Duits
Meert Etienne	1944	Kerksken	69-94	Duitsland	BV	Duits
Mercier Marc	1962	Brugge	86-94	België	O	Belgisch
Moons Gilbert	1931	Antwerpen	60-67 69-78	België	O	Belgisch
Schoups Jozef	1940	St.-Truiden	62-68 74-76 82-85 88-91	België	O	Belgisch
Sengier Roland	1941	Tielt	60-94	Duitsland	OO	Duits
Tuerlinckx Paul	1943	Zichem	78-93	België	BUR	Belgisch
Van Gasse Koenraad	1960	Antwerpen	78-94	België	OO	geen partner
Van Gierdeghom Luc	1957	Brugge	76-92	België	BV	gescheiden
Van Herck Robert	1943	Temse	64-65 89-94	Duitsland	OO	Duits
Van Herzele Christiaan	1941	Huise	69-94	Duitsland	OO	Duits
Van Kroonenborg Monique	1960	Hasselt	80-93	België	BV	Belgisch
Van Steen Kristel	1954	Antwerpen	83-89	België	O	Belgisch
Verpoest Willem	1958	Gent	83-91	Indonesië	O	Thai
Welleman Albert	1934	Aalst	70-93	Duitsland	OO	Duits

Jongeren						
Allaert Freddy	1961	Mol	64-76	België	OO	Belgisch
Ameloot Hans	1958	Mol	65-76	Duitsland	OO	Belgisch
Bonné Kevin	1981	Oostende	81-94	België	OO	Belgisch
Chielens Etienne	?	?	60-64	België	OO	Belgisch
Claus Chantal	1961	Keulen*	62-81	België	BV	Belgisch
Commeyne André	1960	Arolsen*	60-82	België	OO	Duits
Criel Marina	1960	Kassel*	70-75	België	OO	Belgisch
De Block Anouschka	1975	Arolsen*	75-94	België	OO	Belgisch
De Boever Michel	1962	Gent	64-70 75-78	België	O	Belgisch
De Brauw Els	1973	Arolsen*	73-75 78-87	Spanje	O	Belgisch
Demuyne Diederik	1975	Brugge	75-93	België	BUR	Belgisch
Deraedt Carlo	1963	Kassel*	70-92	Duitsland	BV	Duits
Dockx Elly	1957	Turnhout	60-71	België	BV	Belgisch
Groven Saskia	1981	Volkmaresen*	81-93	België	BUR	Belgisch
Haelen Gerald	1963	Kassel*	70-82	België	OO	Duits
Haelen Iris	1965	Kassel*	69-87	Duitsland	OO	Duits
Herck Steve	1983	Arolsen*	83-94	België	BV	Belgisch
Leenaers Kathleen	1969	Hasselt	70-82	België	OO	Belgisch
Moons Huguette	1956	Diest	60-78	België	O	Belgisch
Moons Stefan	1959	Antwerpen	60-78	België	O	Belgisch
Olteneiret Marc	1962	Eupen	62-81	België	OO	Belgisch
Raats An	1972	Mechelen	85-88	België	O	Belgisch
Tuerlinckx Goedele	1974	Volkmaresen*	78-93	België	BUR	Belgisch
Tuerlinckx Liesbeth	1975	Volkmaresen*	78-94	België	BUR	Belgisch
Van De Velde Carne	1959	Arnsberg*	60-68 72-78	Duitsland	OO	Belgisch
Van Dijk Rita	1959	Rheinbach*	70-78	België	OO	Belgisch
Van Wouterghem Ronny	1961	Gent	61-79	België	OO	Duits
Verberckmoes Florent	1957	Arnsberg*	57-83	België	OO	Duits
Vrancken Robert	1980	Soest*	80-93	België	BV	Duits
Wolfs Sarina	1971	Genk	76-94	België	BV	Belgisch

Getuigen die niet aan de enquête deelnamen (alle volwassenen)						
Jacobs Manu	1947	Beerse	---	België	BUR	---
Roegiers Armand	1939	Gent	67-83	België	O	Belgisch
Scheers Felix	1938	Antwerpen	58-94	Duitsland	OO	Belgisch
Van De Cauter Gisela	1944	Essen	67-83	België	O	Belgisch
Van Hoorebeke Pat	1954		80-89	België	O	Belgisch
Vermaerke Tony	1952	Witrijk	??-94	België	OO	Belgisch

o pseudoniem

* in Duitsland

** O staat voor officier, OO voor onderofficier, BV voor beroepsvrijwilliger en BUR voor burger.
Vrouwen vallen onder de beroepsgroep van hun echtgenoot; de tweede generatie onder die van vader.

*** in Belgisch Congo

A. Enquête I, volwassenen**1. Algemeen**

- 1.1. Momenteel ben ik:
- ongehuwd
 - gehuwd
 - samenwonend
 - gescheiden
 - gescheiden en opnieuw gehuwd
- 1.2. Indien u gehuwd of samenwonend bent: mijn wederhelft is...
- Belgisch en ik leerde hem/haar in België kennen
 - Belgisch en ik leerde hem/haar in Duitsland kennen
 - Duits
 - van een andere nationaliteit (welke?)
- 1.3. Hoe ziet uw gezinssamenstelling eruit ? (namen, geboortedata en –plaatsen)
- 1.4. Bent u vrijwillig naar Arolsen gegaan? ja / neen
Indien ja, waarom koos u voor Arolsen?
- 1.5. Van wanneer tot wanneer was u in Arolsen?

2. Huisvesting

- 2.1. Op welk(e) adres(sen) heeft u in Arolsen gewoond? (Indien mogelijk jaartallen aangeven a.u.b.)
Indien meerdere adressen: waarom verhuisde u?
- 2.2. Aangeven per woning:
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Aantal slaapkamers			
Was er een tuin	☐	☐	☐
Was er een kelder	☐	☐	☐
- 2.3. Wie was de eigenaar van de woning? (aankruisen wat past, opnieuw per woning)
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Uzelf	☐	☐	☐
Het Belgisch leger	☐	☐	☐
Een Duitse burger	☐	☐	☐
Iemand anders (wie?)	☐	☐	☐
- 2.4. Indien u deze woning huurde, wie betaalde de huur? (aankruisen wat past, per woning)
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Uzelf	☐	☐	☐
Het Belgisch leger	☐	☐	☐
Iemand anders (wie?)	☐	☐	☐
- 2.5. Had u deze woning(en) zelf gekozen?
Woning 1	ja / neen
Woning 2	ja / neen
Woning 3	ja / neen

- 2.6. Mijn woning was een:
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Rijhuis	☐	☐	☐
Vrijstaande huis	☐	☐	☐
Appartement	☐	☐	☐
Ander type (welk?)	☐	☐	☐
- 2.7. Was u tevreden met deze woning(en)?
- Woning 1 ja / neen
- Woning 2 ja / neen
- Woning 3 ja / neen
- Indien niet, waarover was u ontevreden?
- 2.8. Waar had u uw meubilair vandaan?
- ☐ Meegebracht uit België
- ☐ Via het leger gekregen
- ☐ Via het leger gekocht
- ☐ In Duitse winkel gekocht
- ☐ Ergens anders vandaan (waar?)
- 2.9. Wie waren uw burenen?
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Belgische militairen	☐	☐	☐
Belgische burgers	☐	☐	☐
Duitsers	☐	☐	☐
Andere (nationaliteit?)	☐	☐	☐
- 2.10. Indien uw burenen Belgische militairen waren, kunt u dit nog specificeren?
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Beroepsvrijwilligers	☐	☐	☐
Onderofficieren	☐	☐	☐
Officieren	☐	☐	☐
- 2.11. Kon men in Arolsen spreken van 'Belgische wijken'? Indien ja, waar zou u die situeren? (straatnamen, u kunt ook graag een plannetje tekenen)

3. Professioneel

- 3.1. Indien u militair bent/was, wat was uw rang:
- In 1965? In 1975? In 1985? Nu?
- 3.2. Welke functies heeft u tijdens uw tijd in Arolsen vervuld? (met jaartallen indien mogelijk) Wat hielden die precies in?
- 3.3. Indien u gehuwd was, wat deed uw wederhelft beroepsmatig in Arolsen?
- 3.4. Over hoeveel verlofdagen beschikte u jaarlijks?
- 3.5. Wanneer begon en eindigde een doorsnee werkdag?
- 3.6. Hoeveel weekends per maand moest u werken? Omcirkel wat past:
- 0 1 2 3 4

4. Financieel

- 4.1. Van welke extra voordelen kon u in de BSD genieten?
- 4.2. Heeft u deze daadwerkelijk als voordelen ervaren of zaten er 'addertjes onder het gras'?

- 4.3. Vond u dat de Belgische staat op financieel gebied goed zorgde voor zijn burgers in Duitsland? ja /neen
- 4.4. Hebt u in Arolsen Belgische of (Belgisch-Duitse) gezinnen gekend die met financiële problemen te kampen hadden? Wat was volgens u de oorzaak van die problemen?
- 4.5. Was uw levensstandaard als BSD-er volgens u hoger dan die van een militair van gelijke rang en dienstjaren in België?
In 1965	ja / neen
In 1975	ja / neen
In 1985	ja / neen
- 4.6. Heeft u de indruk dat u een hogere levensstandaard had als de doorsnee Duitse Arolser?
In 1965	ja / neen
In 1975	ja / neen
In 1985	ja / neen

5. Kinderen

- 5.1. Waar vond de geboorte van de kinderen plaats?
- o In het ziekenhuis (welk?)
 - o Thuis
 - o Ergens anders (waar?)
- 5.2. Waren er crèches voor baby's en peuters?
In 1965	ja / neen
In 1975	ja / neen
In 1985	ja / neen
- Waar? Wie organiseerde dit? Herinnert u zich nog namen?
- 5.3. Waar volgden uw kinderen lagere school?
- 5.4. Waar volgden uw kinderen middelbare school?
- 5.5. Hoe gingen uw kinderen naar school?
	Lagere school	Middelbare school
Met de wagen	☐	☐
Te voet	☐	☐
Per fiets	☐	☐
Per schoolbus	☐	☐
Per trein	☐	☐
Op een andere manier (hoe?)	☐	☐
- 5.6. Waren uw kinderen ooit intern op school? Gingen hier problemen voor u en/of uw kind mee gepaard? Verklaar u nader:
- 5.7. Was het onderwijsaanbod in de BSD voldoende groot? ja / neen
- 5.8. Wie waren de vriendjes en vriendinnetjes van uw kinderen?
o Belgen	Kinderen van:	o burgers
		o beroepsvrijwilligers
		o onderofficieren
		o officieren
		o Duitsers
- 5.9. Waar ontmoetten uw kinderen hun vrienden?
- o Bij u thuis
 - o Bij de vriend/vriendin thuis
 - o In een jeugdclub/jeugdbeweging
 - o Op een speelplein
 - o Ergens anders (waar?)

- 5.10. Wat deed uw kind gewoonlijk na school?
- 5.11. Waren er speciale activiteiten georganiseerd voor de jeugd tijdens de schoolvakanties? Welke? Door wie?
- 5.12. Hebben uw kinderen hoger onderwijs gevolgd? Welk? Waar?
- 5.13. Vindt u dat BSD-kinderen benadeeld waren t.o.v. hun leeftijdsgenoten die in België opgroeiden? Indien ja, verklaar u nader.
- 5.14. Indien u naar België bent teruggekeomen zijn uw kinderen met u meegekomen?
ja / neen
Indien ja, hebben zij problemen ervaren bij hun terugkeer? Welke?
Indien neen, waarom zijn zij gebleven?

6. Vrije Tijd

- 6.1. Wat deed u doorgaans in uw vrije tijd?
In 1965? In 1975? In 1985?
- 6.2. Wie waren uw vrienden?
o Belgen
o Burgers
o beroepsvrijwilligers
o onderofficieren
o officieren
o Duitsers
o Anderen (nationaliteit?)
- 6.3. Waar ontmoette u hen gewoonlijk?
- 6.4. Nam u actief deel aan het verenigingsleven in Arolsen? ja / neen
Indien ja, van welke verenigingen was u lid? Kunt u hun bezigheden kort beschrijven?
- 6.5. Waren er in Arolsen (jaarlijks) terugkerende evenementen waaraan de Belgische gemeenschap deelnam? Welke?
- 6.6. In welke winkels deed u uw dagelijkse inkopen? (voeding, huishoudproducten, enz.)
o Legerwinkel
o Duitse winkels aan het leger verbonden
o Duitse winkels niet aan het leger verbonden
o Weekmarkt
o Ergens anders (waar?)

7. Religie

- 7.1. Wat is uw religieuze overtuiging?
o Rooms-katholiek
o Protestants
o Vrijzinnig
o Niet gelovig
o Andere (welke?)
- 7.2. Kon u deze in Arolsen praktiseren? ja / neen
Indien ja, waar? Waren hier problemen mee verbonden? Welke?
- 7.3. Vindt u dat geloof in Arolsen een rol speelde?
In 1965 ja / neen
In 1975 ja / neen
In 1985 ja / neen

8. Banden met België

- 8.1. Hoeveel keer per jaar ging u doorgaans op bezoek bij familie/vrienden in België?
	1965	1975	1985
minder dan 1	☐	☐	☐
1 tot 2	☐	☐	☐
3 tot 4	☐	☐	☐
meer dan 4 (hoe vaak?)			
- 8.2. Wanneer ging u op bezoek in België?
- ☐ Kerstperiode
 - ☐ Pasen
 - ☐ Weekends
 - ☐ Zomervakantie
 - ☐ Familiefeesten (huwelijken, communies, enz.)
 - ☐ Op andere gelegenheden (welke?)
- 8.3. Hoe ging u op bezoek naar België?
- ☐ U reed met uw eigen wagen
 - ☐ U reed met iemand anders mee
 - ☐ U ging per trein
 - ☐ U ging per bus
- 8.4. Hoeveel keer gemiddeld per jaar kreeg u bezoek uit België?
	1965	1975	1985
minder dan 1	☐	☐	☐
1 tot 2	☐	☐	☐
3 tot 4	☐	☐	☐
meer dan 4 (hoe vaak?)			
- 8.5. Wie waren uw bezoekers uit België?
- ☐ Uw ouders
 - ☐ Uw broers/zussen
 - ☐ Andere familieleden
 - ☐ Vrienden
 - ☐ Andere (wie?)
- 8.6. Voelde u ooit heimwee naar België? ja / neen
- 8.7. Heeft u in Arolsen mensen gekend die er niet konden aarden? Indien ja, hoe kwam dit?
- 8.8. Hoelang heeft u nodig gehad om u in Arolsen thuis te voelen?
- 8.9. Waaraan kon u het moeilijkste wennen?
- 8.10. Welk land beschouwt u als uw moederland?
- ☐ België
 - ☐ Duitsland
 - ☐ Een ander land (welk?)
- Is dit altijd zo geweest? Indien niet, verklaar u nader.
- 8.11. Ik voel mij op de eerste plaats:
- ☐ Belg
 - ☐ Duitser
 - ☐ Vlaming
 - ☐ BSD-er
 - ☐ Geen van deze (hoe zou u zichzelf dan omschrijven?)
- 8.12. Had u er behoefte aan de Belgische actualiteit te volgen? ja / neen

- 8.13. Volgde u de Duitse nationale actualiteit? ja / neen
En de Duitse lokale actualiteit? ja / neen
- 8.14. Welke kranten en tijdschriften las u? (Belgische en Duitse)
- 8.15. Naar welke TV-zenders keek u? (Belgische en Duitse)
- 8.16. Naar welke radiostations luisterde u? (Belgische en Duitse)
- 8.17. Hoe dikwijls werden door uw gezin brieven naar België gestuurd?
	1965	1975	1985
dagelijks	☐	☐	☐
wekelijks	☐	☐	☐
maandelijks	☐	☐	☐
halfjaarlijks	☐	☐	☐
nooit	☐	☐	☐
- 8.18. Hoe vaak had uw gezin doorgaans telefonisch contact met België?
	1965	1975	1985
dagelijks	☐	☐	☐
wekelijks	☐	☐	☐
maandelijks	☐	☐	☐
halfjaarlijks	☐	☐	☐
nooit	☐	☐	☐
- 8.19. Was er contact met Belgen uit andere garnizoenen in de BSD? Van welke aard was dit contact?

9. Sociale problematiek

- 9.1. Was werkloosheid een probleem voor de Belgische families in Arolsen? Indien ja, wie trof dit het meest? Wat was volgens u de oorzaak van deze werkloosheid?
- 9.2. Waren er veel echtscheidingen onder de Belgische families in Arolsen? Indien ja, wat was volgens u de hoofdoorzaak hiervan?
- 9.3. Sommige kranten spraken over een alcoholisme probleem in de BSD. Heeft u hier in Arolsen iets van gemerkt? Indien ja, wat waren volgens u de oorzaken en hoe werd het probleem aangepakt?
- 9.4. Hebt u volgende sociale problemen tijdens uw tijd in Arolsen opgemerkt:
Integratieproblemen bij nieuwkomers	ja / neen
Druggebruik	ja / neen
Jeugddelinquentie	ja / neen
- Herinnert u zich concrete gevallen? Welke?
- 9.5. Was er in Arolsen sprake van criminaliteit onder of gericht tegen de Belgen? Indien ja, hebt u weet van specifieke incidenten? Welke?
Hoe werd men berecht?
- 9.6. Hoe zou u de verhouding tussen Vlamingen en Walen in Arolsen beschrijven?

10. De Duitsers

- 10.1. Kende u Duits? ja / neen
Indien ja, waar had u dit geleerd?
- 10.2. Werden in Arolsen taallessen voor Belgen georganiseerd? ja / neen
Indien ja, door wie?

- 10.3. Hoe werd u volgens u als Belg door de Duitsers bekeken?
In 1965? In 1975? In 1985?
- 10.4. Hoe zou u de verhouding tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap als geheel in Arolsen omschrijven?
In 1965? In 1975? In 1985?
- 10.5. Was de verhouding tussen de Vlamingen en Duitsers anders als die tussen Walen en Duitsers?
ja / neen
Indien ja, hoe?
- 10.6. Waar ontmoetten Belgen en Duitsers elkaar (specifieke plaatsen aangeven a.u.b.)?
- 10.7. Wat was het officiële beleid van de legerleiding m.b.t. Belgisch-Duitse contacten in de privaat sfeer?
Werden die bevorderd of afgeraden?
In 1965? In 1975? In 1985?
- 10.8. Waren er ooit spanningen tussen individuen die terug te voeren waren op 'vreemdelingenhaat'? Indien ja, herinnert u zich incidenten?

11. Terugblik

- 11.1. Ik woon momenteel in:
o België
o Duitsland
o Een ander land (waar?)
- 11.2. Indien u in België woont: Hoe voelde u zich na uw aankomst in België?
Had u aanpassingsproblemen?
- 11.3. Wat waren uw gevoelens bij de sluiting van uw voormalige kazerne?
- 11.4. Hoe kijkt u terug op uw jaren in Arolsen?
- 11.5. Heeft u nog contact met (ex-)collega's uit Arolsen? ja / neen
Indien ja, van welke aard zijn die contacten?
o professioneel
o privaat
o reünies
- 11.6. Indien u niet meer in Arolsen woont: Hoe vaak gaat u gemiddeld per jaar terug?
o Nooit
o 1 tot 2 keer
o 3 tot 5 keer
o 5 tot 10 keer
o meer dan 10 keer

12. Tot slot

Zijn er onderwerpen in verband met Arolsen die ik niet heb aangesneden waarover u me nog iets kwijt wilt? Welke?

B. Enquête I, jongeren

1. Algemeen

- 1.1. Momenteel ben ik:
o ongehuwd
o gehuwd
o samenwonend
o gescheiden
o gescheiden en opnieuw gehuwd
- 1.2. Indien u gehuwd of samenwonend bent: mijn wederhelft is...
o Belgisch en ik leerde hem/haar in België kennen
o Belgisch en ik leerde hem/haar in Duitsland kennen
o Duits
o van een andere nationaliteit (welke?)
- 1.3. Hoe zag de samenstelling van uw gezin in Arolsen eruit? (ouders, broers, zussen, met geboortedata en – plaatsen)
- 1.4. Van wanneer tot wanneer woonde u in Arolsen?

2. Huisvesting

- 2.1. Op welk(e) adres(sen) heeft u in Arolsen gewoond? (Indien mogelijk jaartallen aangeven a.u.b.)
Indien meerdere adressen: waarom verhuisde u?

- 2.2. Aangeven per woning:

	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Aantal slaapkamers			
Was er een tuin	☐	☐	☐
Was er een kelder	☐	☐	☐

- 2.3. Wie was de eigenaar van de woning? (aankruisen wat past, opnieuw per woning)

	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Uw ouders	☐	☐	☐
Het Belgisch leger	☐	☐	☐
Een Duitse burger	☐	☐	☐
Iemand anders (wie?)	☐	☐	☐

- 2.4. Indien u deze woning huurde, wie betaalde de huur? (aankruisen wat past, per woning)

	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Uw ouders	☐	☐	☐
Het Belgisch leger	☐	☐	☐
Iemand anders (wie?)	☐	☐	☐

- 2.5. Mijn woning was een:

	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Rijhuis	☐	☐	☐
Vrijstaande huis	☐	☐	☐
Appartement	☐	☐	☐
Ander type (welk?)	☐	☐	☐

- 2.6. Moest u als kind uw slaapkamer delen met broers/zussen? ja / neen

- 2.7. Wie waren uw burens?
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Belgische militairen	☐	☐	☐
Belgische burgers	☐	☐	☐
Duitsers	☐	☐	☐
Andere (nationaliteit?)	☐	☐	☐
- 2.8. Indien uw burens Belgische militairen waren, kunt u dit nog specificeren?
	Woning 1	Woning 2	Woning 3
Beroepsvrijwilligers	☐	☐	☐
Onderofficieren	☐	☐	☐
Officieren	☐	☐	☐
- 2.9. Kon men in Arolsen spreken van 'Belgische wijken'? Indien ja, waar zou u die situeren? (straatnamen, u kunt ook graag een plannetje tekenen)

3. Professioneel

- 3.1. Wat was het beroep van uw vader? Waar werkte hij? (veranderingen doorheen de tijd aangeven a.u.b.)
- 3.2. Indien uw vader beroepsmilitair was, was hij dan:
- ☐ Beroepsvrijwilliger
 - ☐ Onderofficier
 - ☐ Officier
- 3.3. Wat was het beroep van uw moeder? Waar werkte zij?
- 3.4. Heeft u na uw schooltijd in Arolsen gewerkt? ja / neen
Indien ja, als wat?

4. Schoolgaan in Arolsen

- 4.1. Waar volgde u lagere school?
- 4.2. Waar volgde u middelbare school?
- 4.3. Hoe ging u naar school?
	Lagere school	Middelbare school
Met de wagen	☐	☐
Te voet	☐	☐
Per fiets	☐	☐
Per schoolbus	☐	☐
Per trein	☐	☐
Op een andere manier (hoe?)	☐	☐
- 4.4. Was u ooit intern op school? ja / neen
Indien ja, was dit een eerder positieve of negatieve ervaring? Kunt u dit nader toelichten?
- 4.5. Volgde u hoger onderwijs? ja / neen
Indien ja, waar? Welke studie?

5. Vrije tijd

- 5.1. Wie waren uw vrienden en vriendinnen?
☐ Belgen	Kinderen van:	☐ burgers
		☐ beroepsvrijwilligers
		☐ onderofficieren
		☐ officieren
☐ Duitsers		

- 5.1. Waar ontmoette u uw vrienden?
 o Bij u thuis
 o Bij de vriend/vriendin thuis
 o In een jeugdclub/jeugdbeweging
 o Op een speelplein
 o Ergens anders (waar?)
- 5.2. Wat deed u doorgaans na school?
- 5.3. Was u lid van een jeugdvereniging of –club? Zoja, welke? Wat waren de hoofdactiviteiten van deze vereniging?
- 5.4. Waren er speciale activiteiten georganiseerd voor de jeugd tijdens de schoolvakanties? Welke? Door wie?
- 5.6. Waar heeft u Duits geleerd?
 o Thuis
 o Op school
 o Op een naschoolse cursus
 o Door met Duitsers om te gaan
 o Ergens anders (waar?)
- 5.7. Vindt u dat u door op te groeien in Arolsen een bijzondere jeugd hebt gehad? Indien ja, verklaar u nader.

6. Banden met België

- 6.1. Bent u in België geboren? ja / neen
 Indien ja, heeft u bij het vertrek naar Duitsland vrienden moeten achterlaten? Hoe was dit voor u?
- 6.2. Indien u in België geboren bent, hebt u ooit heimwee naar België gevoeld? Ja / neen
- 6.3. Hoeveel keer per jaar ging uw gezin doorgaans op bezoek bij familie/vrienden in België?
	1965	1975	1985
minder dan 1	☐	☐	☐
1 tot 2	☐	☐	☐
3 tot 4	☐	☐	☐
meer dan 4 (hoe vaak?)			
- 6.4. Wanneer ging u op bezoek in België?
 o Kerstperiode
 o Pasen
 o Weekends
 o Zomervakantie
 o Familiefeesten (huwelijken, communies, enz.)
 o Op andere gelegenheden (welke?)
- 6.5. Hoe ging u op bezoek naar België?
 o Uw ouders reden met hun eigen wagen
 o U reed met iemand anders mee
 o U ging per trein
 o U ging per bus
- 6.6. Bent u als jongeling ooit alleen naar België gereisd? ja / neen
 Indien ja, wanneer en hoe?

- 6.7. Hoeveel keer gemiddeld per jaar kreeg u bezoek uit België?
	1965	1975	1985
minder dan 1	☐	☐	☐
1 tot 2	☐	☐	☐
3 tot 4	☐	☐	☐
meer dan 4 (hoe vaak?)			
- 6.8. Wie waren uw bezoekers uit België?
- ☐ Uw grootouders
 - ☐ Uw ooms en tantes (met neven en nichten)
 - ☐ Vrienden
 - ☐ Andere (wie?)
- 6.9. Volgde u vanuit Arolsen de Belgische actualiteit? ja / neen
- 6.10. Volgde u de Duitse nationale actualiteit? ja / neen
En de Duitse lokale actualiteit? ja / neen
- 6.11. Welke kranten en tijdschriften las u? (Belgische en Duitse)
- 6.12. Naar welke TV-zenders keek u? (Belgische en Duitse)
- 6.13. Naar welke radiostations luisterde u? (Belgische en Duitse)
- 6.14. Hoe dikwijls werden door uw gezin brieven naar België gestuurd?
	1965	1975	1985
dagelijks	☐	☐	☐
wekelijks	☐	☐	☐
maandelijks	☐	☐	☐
halfjaarlijks	☐	☐	☐
nooit	☐	☐	☐
- 6.15. Hoe vaak had uw gezin doorgaans telefonisch contact met België?
	1965	1975	1985
dagelijks	☐	☐	☐
wekelijks	☐	☐	☐
maandelijks	☐	☐	☐
halfjaarlijks	☐	☐	☐
nooit	☐	☐	☐
- 6.16. Hoelang heeft u nodig gehad om u in Arolsen thuis te voelen?
- 6.17. Waaraan kon u het moeilijkste wennen?
- 6.18. Welk land beschouwt u als uw moederland?
- ☐ België
 - ☐ Duitsland
 - ☐ Een ander land (welk?)
- Is dit altijd zo geweest? Indien niet, verklaar u nader.
- 6.19. Ik voel mij op de eerste plaats:
- ☐ Belg
 - ☐ Duitser
 - ☐ Vlaming
 - ☐ BSD-er
 - ☐ Geen van deze (hoe zou u zichzelf dan omschrijven?)

7. Sociale problematiek

- 7.1. Was werkloosheid een probleem voor de Belgische families in Arolsen? Indien ja, wie trof dit het meest? Wat was volgens u de oorzaak van deze werkloosheid?
- 7.2. Waren er veel echtscheidingen onder de Belgische families in Arolsen? Indien ja, wat was volgens u de hoofdoorzaak hiervan?
- 7.3. Sommige kranten spraken over een alcoholisme probleem in de BSD. Heeft u hier in Arolsen iets van gemerkt? Indien ja, wat waren volgens u de oorzaken en hoe werd het probleem aangepakt?
- 7.4. Hebt u volgende sociale problemen tijdens uw tijd in Arolsen opgemerkt:
Integratieproblemen bij nieuwkomers	ja / neen
Druggebruik	ja / neen
Jeugddelinquentie	ja / neen
- Herinnert u zich concrete gevallen? Welke?
- 7.5. Was er in Arolsen sprake van criminaliteit onder of gericht tegen de Belgen? Indien ja, hebt u weet van specifieke incidenten? Welke?
Hoe werd men berecht?
- 7.6. Hoe zou u de verhouding tussen Vlamingen en Walen in Arolsen beschrijven?

8. De Duitsers

- 8.1. Hoe zou u de verhouding tussen de Belgische en de Duitse gemeenschap als geheel in Arolsen omschrijven?
- 8.2. Was de verhouding tussen de Vlamingen en Duitsers anders als die tussen Walen en Duitsers?
ja / neen
Indien ja, hoe?
- 8.2. Waren er ooit spanningen tussen individuen die terug te voeren waren op 'vreemdelingenhaat'? Indien ja, herinnert u zich incidenten?

9. Terugblik

- 9.1. Ik woon momenteel in:
- o België
 - o Duitsland
 - o Een ander land (waar?)
- 9.2. Indien u niet meer in Duitsland woont: Waarom bent u vertrokken?
- 9.3. Indien u niet langer in Duitsland woont: Hoe voelde u zich toen u (terug) in België was? Had u aanpassingsproblemen?
- 9.4. Hoe kijkt u terug op uw jaren in Arolsen?
- 9.5. Heeft u nog contact met vrienden en kennissen uit Arolsen? ja / neen
- 9.6. Indien u niet meer in Arolsen woont: Hoe vaak gaat u gemiddeld per jaar terug?
- o Nooit
 - o 1 tot 2 keer
 - o 3 tot 5 keer
 - o 5 tot 10 keer
 - o meer dan 10 keer
- Voor welke gelegenheden gaat u terug? Hoe voelt het om terug in Arolsen te komen?

10. Tot slot

Zijn er onderwerpen in verband met Arolsen die ik niet heb aangesneden waarover u me nog iets kwijt wilt? Welke?

C. Enquête II, volwassenen en jongeren

1. Impact van de militaire rangen op het Arolser gemeenschapsleven

- 1.1. Welk belang hechtte u aan uw rang / de rang van uw ouders?
- 1.2. Had iemands rang invloed op uw omgang met hem of haar?
- 1.3. Hebt u ooit gemerkt dat bepaalde personen ook na de werkuren belang hechtten aan uw rang / die van uw ouders? Wie waren dit? Hoe merkte u dit?
- 1.4. Heeft men u ooit onheus behandeld omwille van uw rang / de rang van uw ouders?
- 1.5. Waren er volgens u bepaalde groepen die bijzonder 'ranggevoelig' waren? Indien ja, welke?
- 1.6. Vond u dat hogere rangen betere woningen kregen dan lagere rangen?
- 1.7. Waren er bepaalde straten of buurten waar alleen beroepsvrijwilligers, onderofficieren of officieren woonden? Indien ja, welke?
- 1.8. Drukte de militaire hiërarchie een sterke stempel op het sociale leven in het garnizoen?
- 1.9. Speelden de graden van de leden van een vereniging intern een rol? Verklaar u nader.
- 1.10. Had de legeroverheid een zekere controle over of invloed op uw privé-leven?
- 1.11. Zijn er zaken die u gestoord hebben aan het leven in Arolsen? Indien ja, welke?

2. Leven als minderheid tussen een Duitse meerderheid

- 2.1. Herinnert u zich Duitsers die Nederlands spraken? Indien ja, wie? En waar hadden ze dat volgens u geleerd?
- 2.2. Was er contact tussen Belgen die geen Duits konden spreken en de Duitsers? Indien ja, hoe verliep dat contact dan?
- 2.3. Hadden Duitse ouders er volgens u een probleem mee dat hun kinderen omgingen met Belgische kinderen?
- 2.4. Mochten Duitse kinderen bij de Belgen thuis komen? Indien niet, wie was hier tegen?
- 2.5. Behandelde de Duitse bevolking officieren anders dan onderofficieren en beroepsvrijwilligers?
- 2.6. Had u ooit de indruk dat bepaalde elementen uit de Duitse bevolking tegen de Belgische aanwezigheid in Arolsen waren? Indien ja, wie? Waarom waren ze ertegen?
- 2.7. Wie nam doorgaans het initiatief om Belgisch-Duitse contacten aan te knopen?
- 2.8. Deden er Belgen- en Duitsersmoppen de ronde in Arolsen? Indien ja, herinnert u er zich nog?

De tabel op de volgende pagina is een compilatie van de demografische gegevens die we in de volgende officiële bronnen aantreffen:

- *Persbezoek spectator: Gezinseffectieven bezochte garnizoenen. Stand 01.09.1978*, s.l., 1978. Fonds W. Rotsaert, map 152.
- *Toestand huisvesting en families in BRD*, DHF/RD, s.l., diverse data. (01.12.1971, 01.01.1972, 01.07.1972, 01.09.1972, 01.11.1972, 01.01.1973, 01.02.1973, 01.10.1974, 01.12.1976) Fonds W. Rotsaert, map 341.

Daar deze bronnen niet eenvormig waren, ontbreken talrijke gegevens. Voor 1975 en 1980 vonden we geen officiële cijfers. Daarom gebruiken we voor de opbouw van onze grafieken in hoofdstuk I hypothetische waarden. Deze zijn steeds het gemiddelde van het voorgaande en het volgende jaar. In 1972 en 1973 vonden verschillende volkstellingen plaats. We gebruikten telkens het gemiddelde van de verschillende waarden.

De gebruikte cijfers zijn de officiële gegevens waarmee de militaire overheid werkte. Bij de interpretatie moeten echter een aantal beperkingen in acht genomen worden. Vooreerst hebben de gegevens enkel betrekking op de Belgische militairen en burgers die met de militaire overheid een arbeidscontract hadden. Dienstplichtigen zijn dus niet in de tabel opgenomen. Vervolgens zijn alle gegevens momentopnames. Door pensioneringen en overplaatsingen naar een ander garnizoen of naar België zijn deze aantallen aan schommelingen onderhevig. De verschillen binnen het jaar 1972 illustreren dit duidelijk. Deze cijfers en de daarop gebaseerde grafieken hebben dus vooral een illustratieve waarde en mogen geenszins als absolute waarden worden beschouwd.

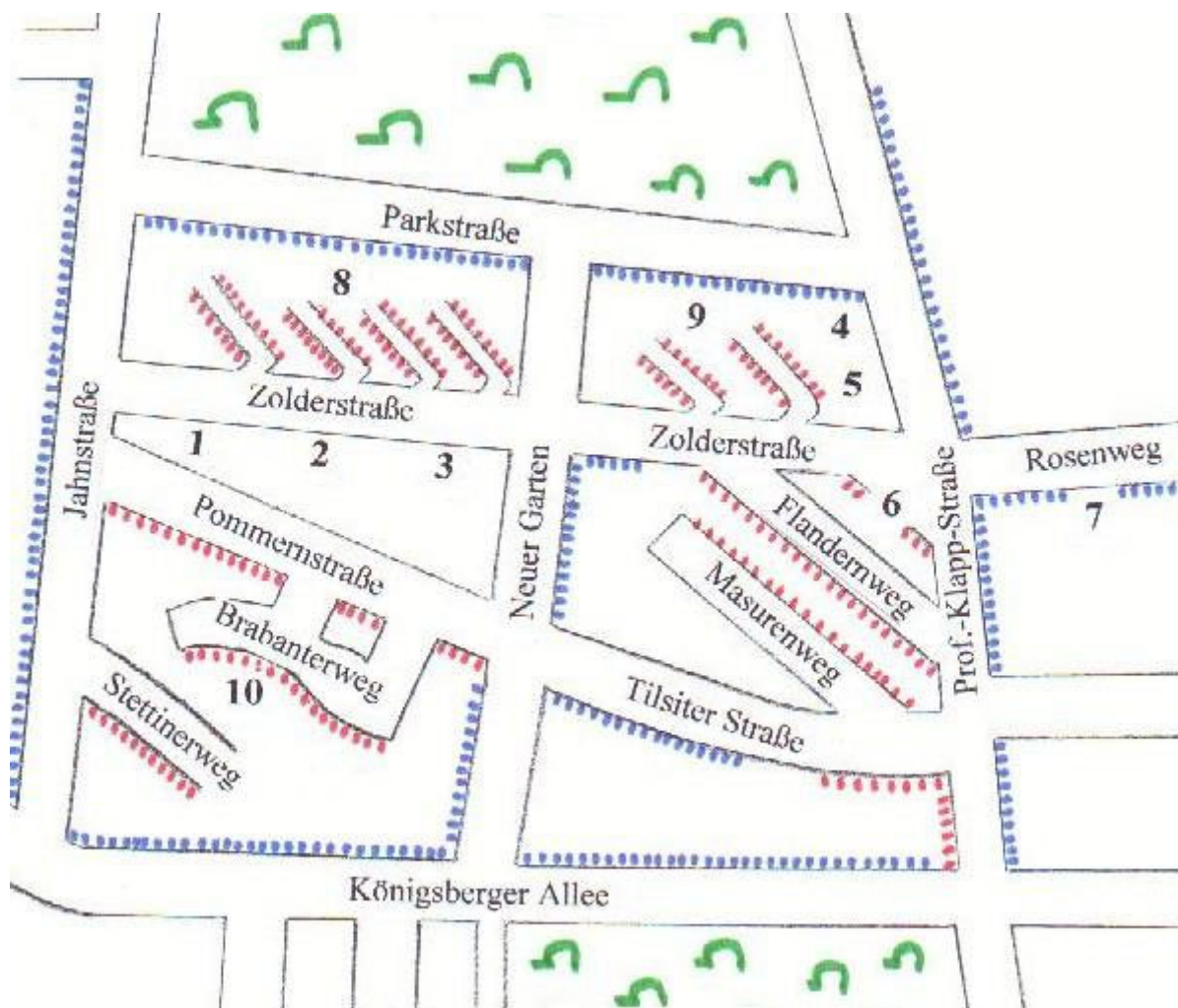
Populatie van het garnizoen Arolsen (1971-1981)

datum	families	eega's	ongehuwde kinderen							personen ten laste	vrij- gezellen°	burg. fam. hoofden	totaal°°
			0 tot 1	1 tot 3	3 tot 6	6 tot 12	12 tot 18	over 18	totaal				
71.12.01	258	257	26	58	72	151	66	13	386	6	1	16	666
72.01.01	259	258	24	59	67	156	70	14	390	6	1	17	672
72.07.01	285	258	22	58	69	151	76	17	393	5	1	16	673
72.09.01	260	260	23	54	70	160	73	17	397	5	1	17	680
72.11.01	266	266	20	60	76	164	71	18	409	7	1	23	706
73.01.01	268	268	20	59	77	159	75	20	410	8	1	23	710
73.02.01	271	271	22	57	77	161	78	20	415	8	1	23	718
74.10.01	251	251	21	61	71	137	102	22	414	6	0	25	696
75.00.00*	246*	-	-	-	-	-	-	-	394*	-	-	-	-
76.12.01	241	241	23	45	68	102	111	25	374	2	0	24	641
77.00.00	260	-	-	-	-	-	-	-	377*	-	-	-	-
78.09.01	265	255	-	-	-	-	-	-	380	3	0	23	661
79.00.00	270	-	-	-	-	-	-	-	384	-	-	-	-
80.00.00*	269*	-	-	-	-	-	-	-	380*	-	-	-	-
81.03.01	268	268	-	-	-	-	-	-	375	4	1	20	668

* geen officiële cijfers gevonden, opgegeven waarden zijn gemiddelde van voorgaande en volgende waarde.

** niet-militaire vrijgezellen

^{oo} Dit totaal is de som van het aantal eega's, ongehuwde kinderen, personen ten laste, vrijgezellen in familiewoning en burgerlijke familiehoofden. Bijgevolg zijn de gegevens in deze kolom het totaal aantal niet-militairen in het garnizoen.

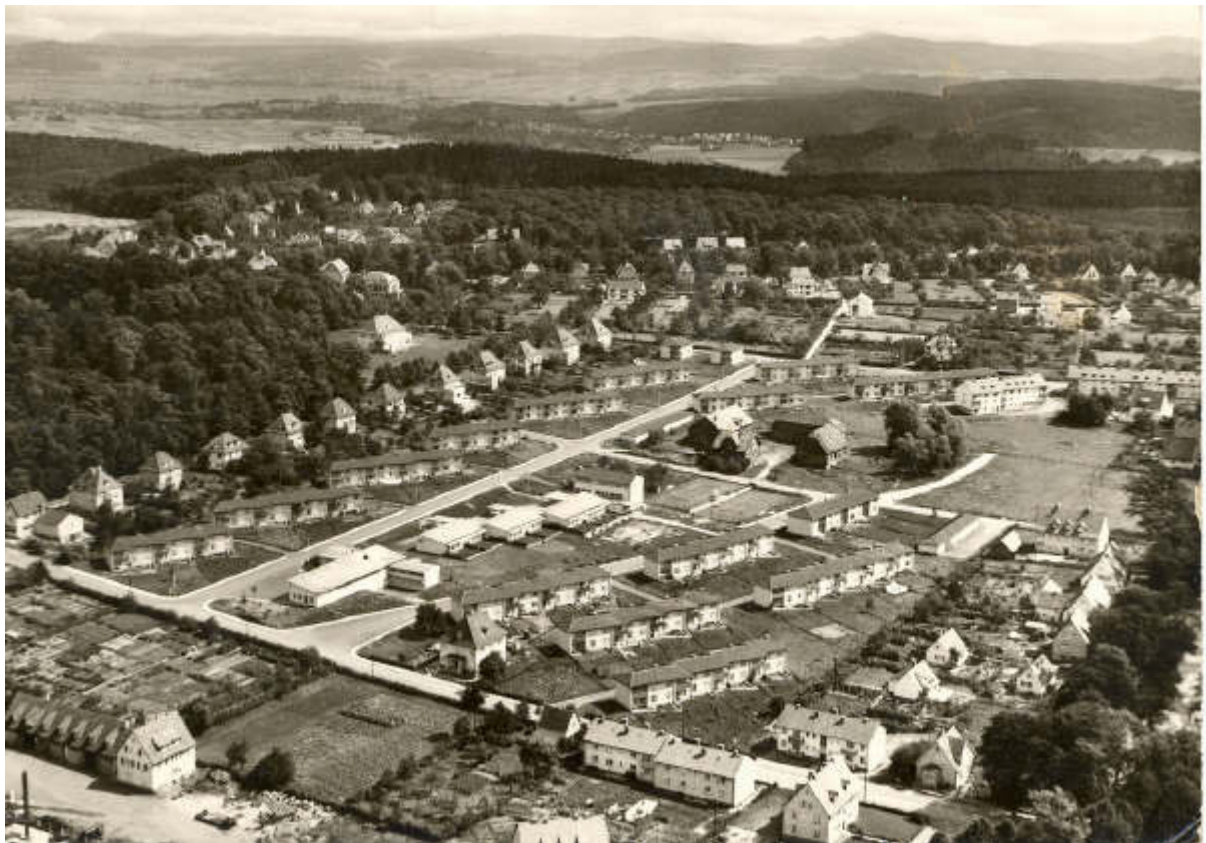
Legende

- 1 CMC
- 2 Belgische lagere school 'Rapenburg'
- 3 Kleine speeltuin
- 4 Functiewoning Commandant IJP
- 5 Functiewoning Commandant 14 Cie Gn
- 6 Medisch Huis
- 7 Functiewoning Ondersectorcommandant
- 8 Huizen voorbehouden voor officieren (en burgers)
- 9 Bund-woningen die later opgesplitst werden (onderofficieren)
- 10 Woningen voor hoofdzakelijk onderofficieren

- Parken
- bewoond door Belgen
- bewoond door Duitse burgers

Luchtfoto van het 'oud Belgisch dorp', genomen op het einde van de jaren vijftig.

(Bron: Fotocollectie van Bob Grootjans)

	Offr.	Ooffr.	Bv.	Bur.	Tot.
Kazerne / Mess					
Kazerne Große Allee	-	3	1	-	4
Mess Officieren	2	-	-	-	2
Belgische Wijken					
Oud Belgisch Dorp	9	13	6	3	31
Brabanterweg	-	1	-	-	1
Flandernweg	-	4	1	-	5
Masurenweg	1	-	1	-	2
Pommernweg	-	3	1	1	5
Prof.-Klapp-Straße	2	1	2	-	5
Stettiner Weg	-	1	-	-	1
Zolderstraße	6	3	1	2	12
Nieuw Belgisch Dorp	1	10	5	0	16
Bodelschwingstraße	1	5	2	-	8
Pestalozzistraße	-	4	2	-	6
Wilhelm-von-Humboldt-Straße	-	1	1	-	2
Bahnhofstraße	1	5	1	0	7
Berliner Straße (Mengeringh.)	0	3	4	0	7
Buiten Belgische Wijken					
In Arolsen	9	8	9	1	27
Buiten Arolsen	0	5	0	2	7
Helsen	-	3	-	-	3
Hörle	-	-	-	1	1
Volkmarsen	-	-	-	1	1
Wetterburg	-	2	-	-	2
Totaal aantal adressen	22	47	26	6	101

Deze gegevens vormden de basis voor de tabellen 2.2 en 2.3.

Ze resulteerden uit onze eerste enquête.

Bijlage 8 Socio-culturele en sportieve activiteiten in het garnizoen Arolsen (1980 en 1992)

Omdat we niet de volledige jaargangen van het garnizoenskrantje doorzochten, zijn de opgesomde activiteiten zijn slechts een greep uit het volledige aanbod van het desbetreffende jaar. Evenementen die door de stad Arolsen of door Duitse verenigingen werden georganiseerd, werden doorgaans niet aangekondigd in 't Arolserke'.

1980		
<u>Datum</u>	<u>Activiteit</u>	<u>Organisator</u>
29/feb	Bingo-Dansavond	?
15/apr	Filmvoorstelling "De Snul"	K.A.V.
17/apr	Over het verkeer	K.A.V.
	Verkeersnamiddag	
21/mrt	Het Reizend Volkstheater "De deur staat open"	Dienst Cultuur & Vrije Tijd
25/mrt	Paasfeest	Dienst Cultuur & Vrije Tijd
1/mei	Wandeltocht	K.A.V.
7/mei	Moederfeest	Duits-Belgische Vereniging
31/mei	Bal van de Familieraad te Helsen	K.A.V.
11/jun	Seksuele opvoeding (voor ouders met kinderen tot 12 jaar)	Familieraad
14/jul tot 14/aug	Dagkolonie te Freienhagen	K.A.V.
19-21/sep	Duits-Belgische Allee-feest	Scouts (?)
23/sep	Kabarettgroep Radeis "Radeis wegens ziekte, theater zonder veel cinema"	Duits-Belgische Vereniging
27/sep	Uitstap naar Fantasieland	Familieraad
1/okt	Magic Show met Negro Clavel en Ricky & Sidol	K.A.V.
2/okt	Korpsfeesten Provoostschap BSD	Dienst Cultuur & Vrije Tijd
3-4/okt	Hubertusjacht	Provoostdienst
4/okt	Visserbal	Ruiterverenigingen Zolder & Arolsen
28/okt	Spreekbeurt "Het kind in de woning"	Visclub
6/nov	Gaston & Leo en de Bobby Setter Band	K.A.V.
29/nov	Derde Medisch Bal	Familieraad (?)
		Medische Dienst

Bron: 't Arolserke, Jaargang 1980 (jan.-apr.-sep.-okt.)

1992			Organisator
Datum	Activiteit		
29/feb	Dansinstuif		Acid
2-6/mrt	Stage zwemmen Siegen		Albatros
7/mrt	Uitstap naar Kassel		Acid
11/mrt	Schilderen op zijde		K.A.V.
14/mrt	Karnavalbal Onderofficieren		Acid
17/mrt	Jacques Vermeire		Dienst Cultuur & Vrije Tijd
18/mrt	Schilderen op zijde		K.A.V.
21/mrt	Lentebal of Mosselsouper		Acid
25/mrt	Schilderen op zijde		K.A.V.
28/mrt	Zoektocht		Acid
29-30/mrt	Toneel te Brakel		Acid
5-10/apr	Jeugdkamp te Bosseborn Bad Drilung		Acid
13-17/apr	Stage zwemmen voor mensen van het bouwjaar '78-'81		Albatros
25/apr	Knutselen moederdag		Acid
2/mei	Dansinstuif		Acid
9/mei	Carwash en Dansinstuif		Acid
23/mei	Voetrally		Surfaro
23/mei	Dansinstuif		Acid
1/jul tot 7/aug	Vakantiespeelplein te Dehausen		Familieraad
15/mei	Lentefeest 15 jaar K.A.V.		K.A.V.
27/jun	Abschlussfete		Acid
	Gezellig samenzijn		Albatros
3-5/jul	Overlevingstocht omgeving Brakel		Acid
12-13/sep	Alleefeesten		Duits-Belgische Vereniging
16/okt	Bingo-avond		210 Cie Log
27/okt	Schutzenhaus-Königsberg Nachfeier		Duits-Belgische Vereniging
14/nov	Opendeurdag "Cultureel Centrum"		Familieraad
20/nov	Mosselseest		Acid
4/dec	Sinterklaasfeest		Basisschool Arolsen
5/dec	Uitstap naar Weihnachtsmarkt van Dortmund of Keulen		K.A.V.
6/dec	Sinterklaas bij de 210 Cie Log		210 Cie Log
12/dec	Kerstfeest		Surfaro
19/dec	Kerstbomenactie en Kerstfeest		Acid

Bron: 't Arolserke , Jaargang 1992 (feb.-jun.-okt.-dec.)

Biilage 9 **Plan van Arolsen**

Legende

1	Mess officieren met logementsannex	10	Café Berlinchen (vaste stek van veel BV's)
2	Mess onderofficieren in de kazerne	11	Café en restaurant Fischhaus
3	Katholieke kerk met pastorie (Duitse priester), Gasthuis Lindenhof	12	Café Reiterstübchen
4	Bar beroepsvrijwilligers en refter in de kazerne	13	Provoost Arolsen (rijkswacht)
5	Jeugdhuis en ontmoetingscentrum Andromeda	14	Café Apfelkrug
6	Pizzeria Roma	15	Grieks restaurant
7	Discotheek Hacienda	16	Café en restaurant Lindenhöhe
8	All-ranks Club Van Eyck vanaf 1989	17	Joegoslavisch restaurant Balkan met Eisdiele ernaast
9	All-ranks Club Van Eyck vanaf 1982	18	Protestantse kerk

(Van alle overige cafés, restaurants en hotels die in de tekst vermeld worden, kennen we de exacte ligging niet (advertenties in het Arolserke en vermelding odor onze respondenten zonder adresopgave))

GEEL

Kazerne

ROOD

Nieuw Belgisch Dorp

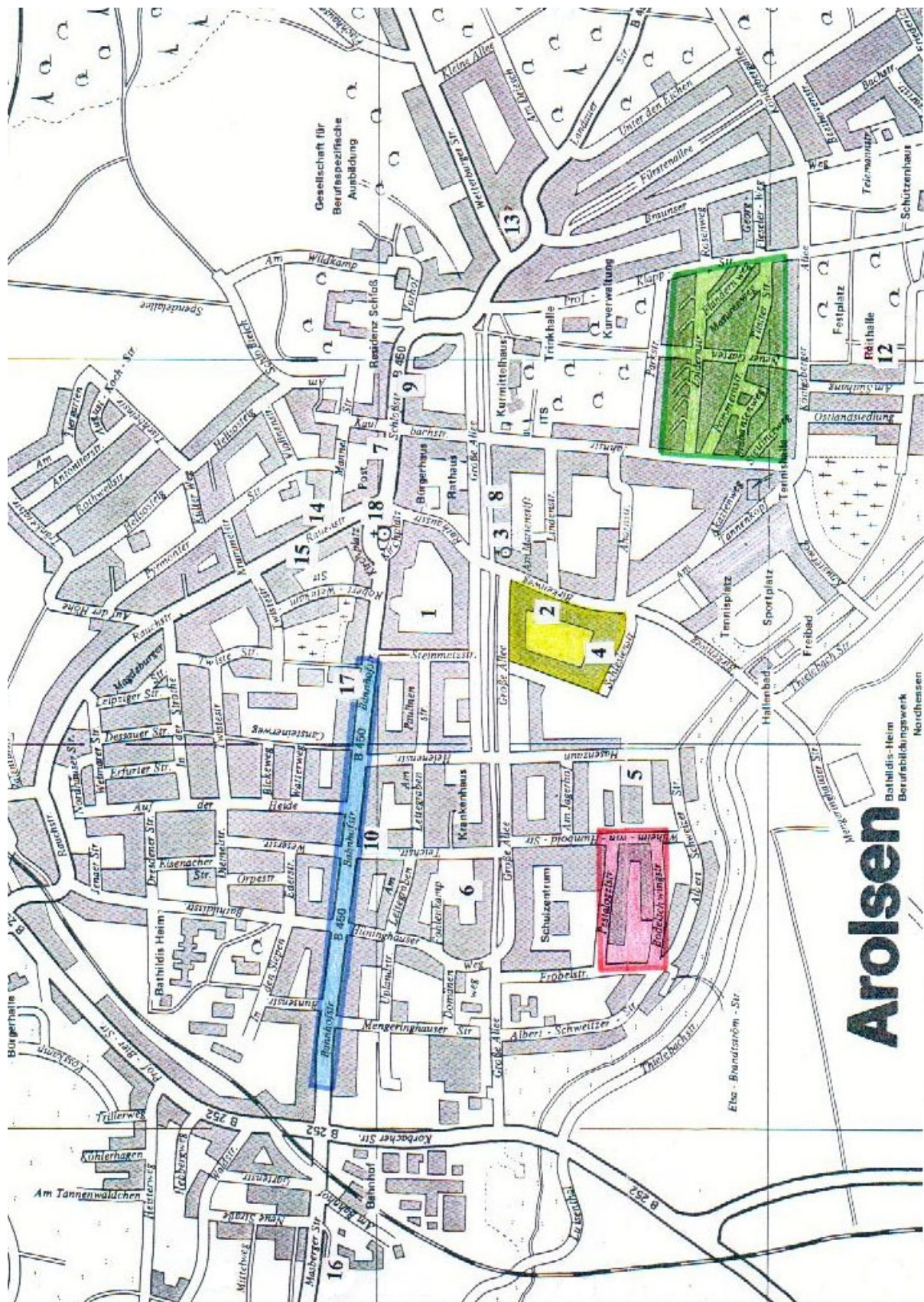
GROEN

Oud Belgisch Dorp

BLAUW

Belgisch wijk Bahnhofstraße

Bron: De basis voor het onderstaande plan was een kaart van Arolsen, die ons bezorgd werd door Guido Eeckhout. De bewerking gebeurde door onself.

Arolsen

Bathildis-Heim
Berufsbildungswerk
Nordhessen

	<u>Zolderse vereniging</u>	<u>Arolser vereniging</u>
1963	Brandweer Zolder	Feuerwehr Arolsen
1970	De Kluisridders	L.R.V. Arolsen
1972	Schuttersgilde "St.-Vincent" Voort	Schützenverein 1919 Arolsen
1973	Zolderse Kunstenaars	Hobby-Kunstler Arolsen
1974	Turnclub "Fit en Jong"	Vfl Arolsen
	V.V.V. Zolder	Verkehrsverein Arolsen
	Tennisclub Zolder-Centrum	Tennisklub Arolsen
1975	Voetbalclub "Standaard Viversel"	TUS Arolsen
1976	Gemeentelijke Jeugdraad	Stadjugendring Arolsen
	Judoclub Zolder-Centrum	Budoklub Arolsen
	"Verenigde Visseren" Heusden-Zolder	Angelsportverein Arolsen
	Koninklijke Harmonie "De Ware Vrienden"	Musikverein Mengerlinghausen
	Volleybalclub "V.C.K. Bolderberg"	Vfl Arolsen Volleyballabteilung
	Zangkoor "St.-Cecilia" Zolder-Centrum	Liedertafel Mengerlinghausen
	Carnavalvereniging "De Boekweitmannen"	Club der Kochende Männer
1979	Ping-pongclub Bolderberg	Tischtennisverein Wetterburg
	CVP Heusden-Zolder	CDU Arolsen
	Foto- en diacclub "Projecta" Heusden	Verkehrsverwaltung Arolsen
	Zwemclub "De Zolderse Dolfijnen"	Vfl Arolsen Schwimmabteilung
1982	Parochiaal Zangkoor Bolderberg	naam niet bekend
1986	Volksdansgroep "Tingel-Tangel"	naam niet bekend

Verbroederden na 1979, precies jaartal ons onbekend:

Atletiekvereniging AVT	naam niet bekend
Wielertoeristen Heusden	naam niet bekend
Lagere jongens- en meisjesschool Zolder-Centrum	naam niet bekend
SP Heusden Zolder	SPD Arolsen
Gehandicaptencentrum "'t Weyerke"	naam niet bekend
Rode Kruis Heusden-Zolder	Rotes Kreuz Arolsen
Middenstand Heusden-Zolder	naam niet bekend
Radio-amateurs	Funkamateure
Postzegelkring	naam niet bekend
Schuttersgilde "Vrije Schutters" Boekt	naam niet bekend
Mannenkookclub	Volkstanzkreis Arolsen
Scouts Bolderberg	naam niet bekend
Motoclub "Mascotte"	naam niet bekend
Voetbalclub "Wieze Boys"	naam niet bekend

Bronnen: Gilbert Moons, Vragenlijst I, 1-2.

DE KLUISENAER, J., *Vijftien jaar verbroedering Arolsen-Zolder*, Brochure, Heusden-Zolder, juni 1988.

Bijlage 11**Lidmaatschap in lokale verenigingen**

Volwassenen	
Vereniging	Aantal keren genoemd
Duits-Belgische Vereniging	7
Belgische voetbalclub(s)	6
Schutzenverein (schuttersgilde)*	4
Surfaro (windsurfen)	4
Cyclo Waldeck (wielertoerisme)	4
Duitse voetbalclub(s)*	2
Familieraad	2
K.A.V. (vrouwenbeweging)	2
Kegelclub*	2
Vissersclub	2
Volleybalclub	2
Amiga (computerclub)	1
Arolser Feuerwehr (brandweer)*	1
Classic Dancers (stijldansen)	1
Dartsclub	1
Funkamateure (radio-amateurisme)*	1
Jachtclub	1
Kamikaze (karate)	1
Motoclub	1
Tennisclub	1
Wetterburger Lauftreff*	1

Totaal aantal respondenten: 32

* Duitse club

Jongeren	
Vereniging	Aantal keren genoemd
Scouts	16
Jeugdclub (Acid/Andromeda)	8
Duitse voetbalclub*	4
Albatros	3
Fit en Blij (turnen)	3
Kamikaze (karate)	1
Rode Kruis*	1
Surfaro	1

Totaal aantal respondenten: 30

1 JP	Eerste Regiment Jagers te Paard
AR	Athénée Royal
ARD	Arbeitsgemeinschaft der öffentlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland
ASLK	Algemene Spaar- en Lijfrentenkas
BAK	Burgerlijke arbeidskracht
BE	1 (BE) Corps / Eerste Belgisch Legerkorps
BLOSO	Bestuur Lichamelijke Opvoeding, Sport en Openluchtlevens
BRD	Bondsrepubliek Duitsland
BRT	Belgische Radio en Televisie
BSD	Belgische Strijdkrachten in Duitsland
BTW	Belasting op Toegevoegde Waarde
Bur	Burgers
Bv	Beroepsvrijwilligers
CAMC	Ziekenkas (exakte benaming niet gevonden)
CDSCA	Centrale Dienst voor Sociale en Culturele Actie
CMC	Cantine Militaire Centrale
DB	Duits-Belgisch
DCV	Dienst Cultuur en Vrije Tijd
DHF	Dienst voor Huisvesting van de Belgische families in Duitsland
DLRG	Deutsche Lebensrettungsgesellschaft
DVT	Dagelijkse Verlofangerstrein
EME	École Moyenne de l'Etat
FBA	Forces Belges en Allemagne
KA	Koninklijk Atheneum
KAV	Kristelijke Arbeidersvrouwenbeweging
KL	lokale afdeling van KTG, belast met het uitvoeren van onderhoudswerken
KTG	Direction Travaux en RFA / Directie van de werken in de BRD
MH	Militair Hospitaal
MHK	Militaire Hoofdkantine
MP	Militaire Politie
MPI	Medisch-Pedagogisch Instituut / Institut Médico-Pedagogique
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NWK	Nationaal Werk voor Kinderwelzijn / Kind en Gezin
Offr	Officieren
Ooffr	Onderofficieren
OSC	Officier voor Sociale en Culturele Informatie
p.r.	public relations
PMS	Psycho-Medisch-Sociaal Centrum
RIZIV	Rijksdienst voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering
RMS	Rijksmiddelbare School
RTBF	Radio et Télévision Belge Francophone
SCV	Service Culture & Cultuur en Vrije Tijd
SGR	Service Generale Renseignement / Militaire Inlichtingendienst
TÜV	Technischer Überwachungsverein

VERMUREL	Ziekenkas (exacte benaming niet gevonden)
VZW	Vereniging zonder Winstoogmerk
WLZ	Waldeckische Landeszeitung
WSC	Wind Surf Club
WST	Wassersportverein Twiestesee
ZDF	Zweites Deutsches Fernsehen

LIJST VAN BRONNEN EN WERKEN

1. Bronnen

1.1. Ego-documenten

1.1.1. Brieven en e-mails (op initiatief van getuige)

Baerckmans, J.-L., E-mails (13 en 17 februari 2004)

Bombeke, F., E-mail (4 april 2005).

Bulckens, M., E-mail (20 mei 2005).

De Brauw, F., E-mail (17 december 2005).

Eeckhout, G., E-mails (8 december 2004; 4 januari 2005; 20 en 21 mei 2005).

Schoups, J., Brief (16 oktober 2004; 4 juni 2005).

Van Hoorebeke, P., E-mail (4 mei 2005).

Vantongelen, E., E-mail (24 maart 2004).

Vermaerke, T., E-mail (17 mei 2005).

1.1.2. Enquêtes

Twee enquêtes met respectievelijk 62 en 17 voormalige bewoners van het garnizoen Arolsen; worden beschreven in de bijlagen 3 en 4.

1.1.3. Interviews

Interview met Eric Herck (beroepsvrijwilliger gestationeerd in Arolsen van 1973 tot 1994), 9 februari 2004.

Interview met Jean-Pierre Baerckmans (onderofficier gestationeerd te Arolsen van 1975 tot 1977 en van 1980 tot 1990), 9 februari 2004.

Interview met Pat Van Hoorebeke (officier gestationeerd te Arolsen van 1980 tot 1989), 10 februari 2004.

Interview met Paul, Yvonne en Liesbeth Tuerlinckx (burgergezin gevestigd te Arolsen van 1978-1993), 14 augustus 2004.

Interview met Gilbert en Germaine Moons (officiersgezin gevestigd te Arolsen van 1960 tot 1967 en van 1969 tot 1978), 28 augustus 2005.

1.1.4. Telefonische gesprekken

Telefonisch gesprekken met Maurits Bulckens (directeur Belgische basisschool Arolsen van 1977 tot 1994), 15 januari, 9 april, 3 mei, 5 mei, 21 mei en 5 juni 2005.

Telefonisch gesprek met Guido Eeckhout (officier gestationeerd te Arolsen van 1975 tot 1994), 5 januari 2005.

Telefonisch gesprek met Luc Mannaerts (onderofficier gestationeerd te Arolsen van 1968 tot 1994), 7 april 2005.

Telefonisch gesprek met Albert Welleman (onderofficier gestationeerd te Arolsen van 1970 tot 1993), 7 april 2005.

Telefonisch gesprek met Karin Gautier (secretaresse van het Christian-Rauch-Gymnasium Arolsen), 11 april 2005.

Telefonisch gesprek met Ulrike Preising (secretaresse van de *Grundschule* Arolsen), 28 april 2005.

Telefonisch gesprek met Ulrike Schwarz (lerares aan de *Kaulbachschule* Arolsen in de jaren zeventig), 22 januari 2005.

Telefonisch gesprek met Felix Scheers (onderofficier gestationeerd te Arolsen van 1958-1994 en stichter van karateclub Kamikaze), 14 mei 2005.

Telefonisch gesprek met Karl-Heinz Rose (huidige penningmeester van de Duits-Belgische Vereniging), 18 mei 2005.

Telefonisch gesprek met Sabine Gottmann (beambte van het *Bauamt* Bad Arolsen), 21 oktober 2004.

1.1.5. Vragenlijsten (op initiatief van onderzoeker)

Baerckmans, J.-L. (beroepsvrijwilliger, lid Duits-Belgische vereniging), 1 extra vragenlijst.

Baerckmans, J.-P. (onderofficier te Arolsen van 1975 tot 1977 en 1989-1990), 1 extra vragenlijst.

Bulckens, M. (directeur Belgische basisschool Arolsen van 1977 tot 1994), 5 extra vragenlijsten.

De Brauw, F. (officier te Arolsen van 1970 tot 1991), 3 extra vragenlijsten.

Demuyne, D. (directeur R.M.S. Volkmarshen van 1980 tot 1993), 2 extra vragenlijsten.

Eeckhout, G. (officier te Arolsen van 1975 tot 1994), 16 extra vragenlijsten.

Haelen, G. (zoon van onderofficier, te Arolsen van 1969 tot 1982), 1 extra vragenlijst.

Moons, G. (officier te Arolsen van 1960 tot 1967), 3 extra vragenlijsten.

Roegiers, A. en G. (officiersgezin te Arolsen van 1967 tot 1983), 1 extra vragenlijst.

Scheers, F. (onderofficier, stichter van karateclub Kamikaze), 1 extra vragenlijst.

Schoups, J. (officier te Arolsen tussen 1962 en 1991), 1 extra vragenlijst.

Sengier, R. (onderofficier te Arolsen van 1960 tot 1994), 1 extra vragenlijst.

Tuerlinckx, P. (leraar aan de R.M.S. Volkmarsen van 1970 tot 1993), 2 extra vragenlijsten.

Van Steen, C. (officiersvrouw te Arolsen van 1983 tot 1989), 1 extra vragenlijst.

Vermaerke, T. (onderofficier, stichter watersportclub Surfaro), 2 extra vragenlijsten.

1.2. Niet-gepubliceerde gedrukte bronnen

1.2.1. Archivalia

Fonds W. Rotsaert

Het fonds bevindt zich in het Centrum voor Historische Documentatie van de Krijgsmacht, Kwartier Koningin Elisabeth, Everestraat 1, 1140 Brussel. Het werd samengesteld door Cdt. b.d. Walther Rotsaert en bevat onder andere documenten, kaarten, foto's, brochures enz. met betrekking tot de Belgische Strijdkrachten in Duitsland. Uit dit fonds gebruikten we de volgende bronnen:

Map 152 Gezinslistings

Persbezoek spectator: Gezinseffectieven bezochte garnizoenen, s.l., 1978.

Telling der burgers gehuisvest door DHF-BSD, DHF/BSD, s.l., 1974.

Map 155 Schoolbevolking – Belgisch onderwijs bij de BBL-BSD

‘Het onderwijs in de SBSD’, *Vici* (2 juli 1954) 3-9.

Map 225 Arolsen

‘Arolsen hat fast 19.000 Einwohner: 1.800 Belgier erscheinen in keiner Bevölkerungsstatistik’, *Waldeckische Landeszeitung* (13 augustus 1983) s.p.

‘Duits-Belgische Expo te Arolsen’, *Korpsjournaal* (november 1980) s.p.

MICHIELS, K., ‘Help, de Russen komen niet!’, *Panorama/De Post* (24 augustus 1991) 26.

Map 290 VZW Familie-Jeugd BSD

‘Bilan ’71 van VZW Familie-Jeugd’, *Korpsjournaal* (januari 1972) 4.

RO TSAERT, W., ‘Sozialkulturelle Probleme der Belgischen Gemeinschaft in Deutschland’, artikelontwerp n° 493 (1 december 1969).

Map 295 Gezinscomités plaatsen – garnizoenen familiecomités

Uitreksel uit Nota OBBSO van 19 maart 1985 betreffende de reorganisatie van de plaatselijke familiecomité's, s.l., 1985.

Map 297 Dagkolonies – vakantiecentra in BS-garnizoenen

‘Vakantieplein-organisatoren rond de tafel’, *Korpsjournaal* (1 april 1989) 3.

Map 319 Rijksmiddleschool Volkmarsen

‘Die Belgische Schule in Volkmarsen: Unterrichtstätte besonderer Art’, *Waldeckische Landeszeitung* (4 april 1984) s.p.

‘Opendeur te Volkmarsen’, *Korpsjournaal* (augustus 1979) 9.

‘De Rijksmiddelbare School van Volkmarsen’, *Korpsjournaal* (20 december 1973) 10.

‘Trotz sinkender Schülerzahlen: Belgische Schule bleibt’, *Waldeckische Allgemeine* (7 april 1984) s.p.

Map 334 Provoostschap BSD - RDPM

‘40 jaar BSD-Provoostdienst’, *Het Volk, onze tiende provincie* (7 november 1985) 1.

‘Provoost BSD’, voorontwerp van een artikel, s.l., s.d.

Map 341 Huisvesting voor gezinnen

‘Familles Belges des FBA 1969’, *Génie* (juli 1971) s.p.

Toestand huisvesting en families in BRD, DHF/RD, s.l., verschillende data.

Map 350 Ministerie van Volksgezondheid – Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (K&G)

‘15 jaar Nationaal Werk voor Kinderwelzijn bij de BSD’, *Korpsjournaal* (mei 1979) 20.

‘NWK / Kind en Gezin bij de BSD’, *Vox* (n° 32, 1986) 10-11.

Map 351 Gezondheidsdienst in de Garnizoenen

Permanente Onderrichtingen der Belgische Strijdkrachten in Duitsland. Bundel 24, Territoriale Medische Dienst, Territoriale Staf 1 (BE) Corps, s.l., [jaren ‘50].

Map 529 bis Boek “De Tiende Provincie”

DE KEYSER, D., ‘Verslag uit de Tiende Provincie: Luc Boudens schreef een boek over zijn jeugd in Duitsland’, onbekende bron, [1988].

‘Luc Boudens over Tiende Provincie: ik lach niet, ik grijns’, *De Standaard* (19 november 1988) s.p.

Map 540 Vervreemding en gevaar voor germanisatie

‘Interview met de Commandant van de Verkenningstroepen Kol SBH Joseph Deleers’, *Forum* (9 maart 1984) s.p.

ROTTAERT, W., ‘Poging tot afbouw van lichtzinnige vooroordelen’, *CTP* (11 augustus 1983) s.p.

Map 576 Bond Grote en Jonge Gezinnen

‘Eisenbundel BSD-gezinnen voorgesteld’, *Het Volk, onze tiende provincie* (19 januari 1984) 1.

‘Eisenbundel van BGJG: gezinnen hebben ook recht op leven’, *Het Volk* (12 januari 1984) s.p.

Map 743 Persdocumentatie over BSD voor pers

1ste Belgische Legerkorps en Belgische Strijdkrachten in Duitsland, Sectie SCV en Persbureau 1 Corps/BSD, s.l., 1986.

Les Forces Belges en Allemagne. Informations de Presse, Section Presse 1er Corps, 1971.

Belgische Baudirection Schleiden (Majoor F. Danloy)

Permanente Onderrichtingen der Belgische Strijdkrachten in Duitsland. Bundel 5, Huisvesting van de families in de BSD, Territoriale Staf 1 (BE) Corps, s.l., [jaren '50].

Bij privépersonen

Krantenknipselverzameling Didier Demuynck

DEMUYNCK, D., '15 jaar secundair onderwijs in de ondersector Arolsen 1970-1885', *Informatiebrochure schooljaar 1985-1986 van de R.M.S. Volkmarsen*, Volkmarsen, 1985.

Krantenknipselverzameling Karl-Heinz Rose

DAMM, M., 'Alle zwölf Alleefeste erfolgreich', *Waldeckische Landeszeitung* (4 september 2003) s.p. (Lezersbrief).

'Heftige auseinandersetzungen bei der Jahreshauptversammlung der deutsch-belgischen Gesellschaft: Deutsch-belgisches Porzellan zerschlagen', *Waldeckische Landeszeitung* (1988) s.p..

Satzung der Deutsch-Belgischen Gesellschaft Arolsen, Deutsch-Belgische Gesellschaft, Arolsen, 15 november 1979.

'Viele Kontakte geknüpft und Freundschaften aufgebaut', *Waldeckische Landeszeitung* (7 november 2004)

Krantenknipselverzameling Paul Tuerlinckx

'Gigantisches Rückzugsprogramm der Streitkräfte', *Waldeckische Landeszeitung* (11 april 1992) s.p.

Verzameling Commandant Pat Van Hoorebeke

Organisation FBA – Confidential [kaart], Headquarters 1 (BE) Corps Sec G2-Geo, s.l., 1989.

Verzameling Commandant Van Den Rul

Les Forces Belges en Allemagne vous souhaitent la Bienvenue: Brochure d'accueil et d'information (Exemplaarnummer 06980), Section ISC EM 1 (BE) Corps en FBA et OCASC – Division Famille-Jeunesse FBA, s.l., s.d.

1.2.2. Kranten(artikels)

LOUWET, G., 'BSD, de laatste verhuis', *Brandpunt* (juli 2003) 351.

CARPENTIER, N., 'Nostalgie reis naar Duitse kazerne', *De Morgen* (12 februari 2002) (online-archief De Morgen, s.p.).

'Extra Flash: in Beroepsdienst', *Korpsjournaal* (mei 1974) s.p.

‘Het einde van een tijdperk... Onze scholen in Duitsland’, *Trigonaal* (16 juni 2003) 6.

‘Jeugdwerkloosheid in de BSD’, *Het Volk* (19 januari 1984) s.p.

‘De leetuurvoorziening bij de militaire gemeenschap’, *Opendeur* (november 1982) 188-191.

RASPOET, E., ‘De BSD strijkt de vlag’, *De Morgen* (18 mei 2002) (online-archief De Morgen, s.p.).

SCHULTEN, E., ‘Neues Kapitel in 30-jähriger Städtepartnerschaft’, *Waldeckische Landeszeitung* (21 september 2003) (online-archief Waldeckische Landeszeitung, s.p.).

SCHULTEN, E., ‘Bad Arolsen: Anerkennung für florierende Städtepartnerschaft mit Heusden-Zolder: Europadiplom für gute Europäer’, *Waldeckische Landeszeitung* (2 juli 2003) (online-archief Waldeckische Landeszeitung, s.p.).

’t Arolserke, 1978-1994.

Vox: De Belgische Strijdkrachten in Duitsland, 28 november 1985 (Bijzondere thema-uitgave).

1.2.3. Diverse

Bad Arolsen, natürlich! Gastgeberverzeichnis 2004, Gäste- und Gesundheitszentrum Bad Arolsen, Bad Arolsen, januari 2004.

DE KLUISENAER, J., *Vijftien jaar verbroedering Arolsen-Zolder*, Brochure, Heusden-Zolder, juni 1988.

Pressemappe, Gäste- und Gesundheitszentrum Bad Arolsen, Bad Arolsen, mei 2003.

Vraag nr. 2156 van de heer Kelchtermans d.d. 3 juni 2002 Militairen in de Bondsrepubliek Duitsland. Personen die ondanks de terugtrekking van onze troepen in Duitsland willen blijven wonen, *Bulletin 2-56 zitting 2001-2002*, Belgische Senaat Vragen en Antwoorden, s.l. [2002].

1.3. Websites

<http://groups.msn.com/arnsberg-kassel-arolsen-leopoldsborg-1jp>

http://www.heusden-zolder.be/product/1568/default.aspx?_vs=0_N&id=1706

<http://www.museum-bsd.de/museum-bsd/grafiken/standorte.htm>

http://www.museum-bsd.de/museum-bsd/grafiken/standorte/standorte_arolsen.htm

<http://www.museum-bsd.de/museum-BSD/nl/anzahl.htm>

<http://scholen-soest.de/geschiedenis.html>

<http://www.senate.be/www/?Mival=/publications/>

2. Werken

BARTH, P. en MECHTERSHEIMER, A. red., *Militarisierungsatlas der Bundesrepublik: Streitkräfte, Waffen und Standorte, Kosten und Risiken*, Darmstadt e.a., 1986.

BASTIEN, N., *Het Volk en de tiende provincie: regionale berichtgeving voor de Belgische strijdkrachten in Duitsland (BSD)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, departement Communicatiewetenschappen, 1987.

BATZ, W. red., *Arolsen, die Residenz im Grünen: Porträt einer Barockstadt*, Kassel, 1969.

BERG, B., *Qualitative Research Methods for Social Sciences*, Needham Heights MA, 1995.

BEYERS, L. *Cucina casareccia (1947-1997). Een integratiegeschiedenis van de Atinesi in Tubize opgebouwd met fragmenten uit hun sociale en culinaire leefwereld*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1997.

BEYERS, L. *Iedereen Zwart? De impact van bedrijfshomogeniteit en klassensegregatie op de interetnische burendrelaties in Zwartberg (1930-1980)*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2004.

DE LAET, G. *De families van Belgische militairen in de BRD*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Koninklijke Militaire School Brussel, afdeling Alle Wapens, 1984.

DILLFOFER, H., MEYER, G.M. en SCHNEIDER, S., *Soziale Probleme von Soldatenfamilien der Bundeswehr*, München, 1985.

FRIEDRICHS, J., *Stadtanalyse: soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft*, Reinbek bei Hamburg, 1977.

GEWAND, O., *Theorie und Empirie der demografischen Segregation*, Opladen, 2003.

HAMM, B., *Einführung in die Siedlungssoziologie*, München, 1982.

HECKMANN, F., *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation: Soziologie interetnische Beziehungen*, Stuttgart, 1992.

INFORMATIEDIENST VAN HET MISTERIE VAN LANDSVERDEDIGING red., *Handboek van Landsverdediging*, Brussel, 1987.

JANSEN, J., *De vereenzaming van de Belgische jeugd in Duitsland*, Onuitgegeven stageverslag, Hoger Rijksinstituut voor Handel, Administratie en Maatschappelijk Dienstbetoon Diest, afdeling Maatschappelijk Dienstbetoon, 1970.

KAPPLER, A. en REICHART, S. red., *Tatsachen über Deutschland*, Frankfurt am Main, 1996.

Land an Eder und Diemel, Korbach, 1983.

LUMMIS, T., *Listening to History: the Authenticity of Oral Evidence*, Londen e.a., 1987.

MARTIN, B. en WETEKAM, R. red., *Waldeckische Landeskunde*, Korbach, 1971.

MENNENS, A., *De eerste generatie Europese ambtenaren: een historisch onderzoek naar hun integratieproblemen in de Belgische samenleving*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1988.

REINHOLD, G. red., *Soziologie-Lexikon*, München en Wenen, 1991.

SCHÄFERS, B. red., *Grundbegriffe der Soziologie*, 7de uitg., Opladen, 2001.

STEINBACH, A., *Soziale Distanz: ethnische Grenzziehung und die Eingliederung von Zuwanderern in Deutschland*, Wiesbaden, 2004.

THOMPSON, P., *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford e.a., 1978.

VERMAERCKE, T., *WSC Surfaro – WST*, Arolsen, 1993.

VOGT, R., *Militär als Lebenswelt: Streitkräfte im Wandel der Gesellschaft*, II, Opladen, 1988.

VUYLSTEKE, M., *Het cultuurbeleid bij de Belgische Strijdkrachten in Duitsland (S.B.S.D.)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Sociologie, 1983.

SAMENVATTING

We begaven ons met onze verhandeling op relatief onontgonnen terrein: dat van de Belgische Strijdkrachten in Duitsland (BSD). Ons interesseerde het sociale aspect van het BSD-leven. De leden van deze gemeenschap lieten het vertrouwde België achter zich en gingen in den vreemde wonen. Eén vraag drong zich daarbij bijzonder sterk op: in welke mate integreerde de Belgische gemeenschap in de Duitse? Omdat de BSD in haar gloriejaren 30 garnizoenen rijk was en meer dan zestigduizend militairen en hun gezinsleden omvatte, was een casestudy van één enkel garnizoen haalbaarder dan een meer algemene studie van de volledige BSD. Het aan het ijzeren gordijn gelegen garnizoen Arolsen droeg daarbij onze voorkeur weg.

Een integratiestudie vereist natuurlijk een duidelijke werkdefinitie van het begrip “integratie”. We hanteerden hier de eenvoudige, maar net daarom zo waardevolle benadering van de Duitse socioloog Friedrich Heckmann. Hij beschouwt integratie als een proces, dat verschillende fasen doorloopt: de *accommodatie*, de *acculturatie* en de verst gevorderde vorm van integratie, de *assimilatie*. Aan de hand van deze graadmeter wilden we een oordeel vellen over het integratieniveau van de Arolser Belgen.

Dé hoofdbronnen voor deze studie waren 61 ex-BSD-ers die aan een door ons ontworpen enquête deelnamen. Aanvullend voerden we 8 diepte-interviews, talloze telefoongesprekken en een lange correspondentie met een groot aantal verdere getuigen. Met uitzondering van een aantal licentiaatsverhandelingen en andere eindwerken die aan het ruime thema BSD gewijd waren, beschikten we nauwelijks over literatuur. Gelukkig openbaarde het Fonds Walther Rotsaert van het Centrum voor Historisch Documentatie van de Krijgsmacht zich als een vindplaats van zeer waardevolle bronnen, vooral krantenartikels. Toch baseerde onze studie zich in zeer grote mate op mondelinge (of daarvan afgeleide) bronnen.

We begonnen met een noodzakelijke korte voorstelling van de Belgische gemeenschap in Arolsen. Daarbij besteedden we vooral aandacht aan de getalsterkte van de verschillende sociale categorieën en probeerden reeds eerste elementen op te sporen die voor de integratie van de Belgen van belang was. Hun kennis van de Duitse taal, familiale situatie en motivatie om naar Arolsen te komen waren daarvan de belangrijkste. In een tweede hoofdstuk werd de vraag naar ruimtelijke segregatietendenzen beantwoord. Hier werd duidelijk dat in het garnizoen een soort – weliswaar verkleinde – kopie van de Belgische samenleving werd gecreëerd, die het de garnizoensbewoners perfect mogelijk maakte

jarenlang in Duitsland te leven zonder echt in contact te treden met de lokale bevolking. In een verder hoofdstuk onderzochten we via een andere invalshoek de integratie van de Belgen in Arolsen. Dit keer stond niet de materiële, maar de sociale leefwereld van onze landgenoten in het middelpunt van de aandacht. Hier kwamen thema's zoals vrijetijdsbesteding, uitgaansgedrag, deelname aan het lokale verenigingsleven, beleving van de religie en uiteraard vriendschap aan bod. Het vierde en laatste hoofdstuk ging tenslotte in op de intensiteit van de banden die de BSD-ers met België onderhielden. Tegelijk probeerden we te achterhalen of er zich ook een relatie tussen individu en gastland ontwikkelde, die het puur materiële oversteeg.

Wanneer we hierna opnieuw de meetlat voor integratie bovenhaalden, stelden we vast dat vier verschillende factoren een duidelijk positieve invloed op de integratie van onze doelgroep gehad hebben, namelijk de overzichtelijkheid van het garnizoen, de grote afstand tot België, de lange duur van de Belgische aanwezigheid in de Waldeckische stad en de relatieve openheid van de lokale bevolking voor de Belgen. Twee verdere elementen zetten echter een rem op het integratieproces: de goede verdienstmogelijkheden in de BSD, die personen lokten die enkel door geld gemotiveerd werden én uiteraard de aanwezigheid van een "mini-België" in het garnizoen.

Terwijl een klein aantal van onze respondenten op het niveau van de accommodatie bleef steken, bereikten de meesten van hen toch het stadium van de acculturatie. Dit werd duidelijk bewezen door het feit dat deze personen na hun terugkeer naar België met ernstige reïntegratieproblemen te kampen hadden. Een select groepje stootte tenslotte door tot het derde en laatste niveau: de assimilatie.